

Geoinovace

Geografické myšlení: úvod do teoretických přístupů

Petr Daněk

zdroji: Reading, Marx's Capital

autor: Našar

autor: Jan Vermeer van Delft

INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

**Geografické myšlení:
úvod do teoretických přístupů**

muni
PRESS

Petr Daněk

Geografické myšlení: úvod do teoretických přístupů

GEOGRAFICKÝ ÚSTAV
PŘÍRODOVĚDECKÁ FAKULTA MU

Publikace vznikla v rámci projektu OP VK „Inovace výuky geografických studijních oborů“ (reg. č.: CZ.1.07/2.2.00/15.0222), který je spolufinancován Evropským sociálním fondem a státním rozpočtem České republiky.

Recenzovali:

prof. RNDr. Vladimír Ira, CSc.
RNDr. Pavel Ptáček, Ph.D.

Všechna práva vyhrazena. Žádná část této elektronické knihy nesmí být reprodukována nebo šířena v papírové, elektronické či jiné podobě bez předchozího písemného souhlasu vykonavatele majetkových práv k dílu, kterého je možno kontaktovat na adrese – Nakladatelství Masarykovy univerzity, Žerotínovo náměstí 9, 601 77 Brno.

© 2013 Petr Daněk

© 2013 Masarykova univerzita

ISBN 978-80-210-6694-6 (brožovaná vazba)

ISBN 978-80-210-7775-1 (online : pdf)

DOI 10.5817/CZ.MUNI.M210-6694-2013

Věnováno rodičům

Obsah

Předmluva	9
1. Úvod: geografie a teorie	13
1.1 Různé počátky geografie	13
1.2 Jak interpretovat vývoj geografického myšlení? Hartshorne, Kuhn a Livingstone	14
1.3 Teorie a mapa.	15
1.4 Teorie ve fyzické a v humánní geografii	17
1.5 Je geografie výjimečná? Obecné a specifické.	18
2. Počátky moderní geografie	21
2.1 Zděděné otázky.	21
2.2 Humboldt a Ritter: nástup vědy v objevitelské tradici	22
3. Budování základů: geografie akademickou disciplínou	25
3.1 Krize objevitelské tradice.	25
3.2 Evoluční teorie	27
3.3 Evoluční teorie v geografii: Ratzel a Davis	28
3.4 Přírodní determinismus a vědecký rasismus	29
3.5 Anarchistická alternativa: evoluce jako výsledek spolupráce	31
4. Hlavní koncept: region.	35
4.1 Regionální přístup ve studiu vztahů přírody a společnosti	35
4.2 Francouzská vidaliánská škola	36
4.3 Berkeleyyská škola.	37
4.4 Chicagská škola.	38
4.5 Chorologie	40
5. Prostorová věda	43
5.1 Poválečná krize	43
5.2 Kvantitativní revoluce	44
5.3 Centra experimentování s prostorem.	48
5.4 Pozitivismus a geografie	51
5.5 Rozhňevání mladí muži: kritika prostorové vědy.	52
5.6 Dědictví prostorové vědy.	56

6. Humanistické geografie	59
6.1 Humanistická kritika prostorové vědy	59
6.2 Behaviorální geografie: pohled z empiru?	60
6.3 Otvírání černé skříňky	63
6.4 Vztah k místu	64
6.5 Metodologie humanistických přístupů	66
6.6 Filozofická východiska	67
6.7 Mrtvá tradice?	69
7. Radikální geografie	71
7.1 Radikální kritika I: společenská relevance	71
7.2 Radikální aktivismus	72
7.3 Radikální kritika II: prostorový fetišismus a ideologie vědy	74
7.4 Geografie a marxismus	75
7.5 Historický materialismus: základ marxistické filozofie	78
7.6 Nerovnoměrný rozvoj I: teorie závislosti	79
7.7 Nerovnoměrný rozvoj II: prostor jako výrobní síla	81
7.8 Vytváření prostoru	83
7.9 Produkce přírody a politická ekologie	85
7.10 Stále relevantní a radikální?	88
8. Feministické geografie	91
8.1 Feministická kritika	91
8.2 Feministické geografie: východiska a koncepty	92
8.3 Zvláštní případ chybějící geografky	94
8.4 Geografie žen	96
8.5 Socialistická feministická geografie	97
8.6 Geografie difference	99
8.7 Situované vědění	101
8.8 Geografická tradice a feministická geografie	103
9. Postmoderní geografie	105
9.1 Postmoderní obrat	105
9.2 Co je postmoderní? Postmodernismus jako předmět studia	106
9.3 Postmodernismus a prostorový obrat	109
9.4 Podmínka postmodernity	112
9.5 Postmoderní geografie	113
9.6 Postmoderní dědictví	115

10. Post-strukturalistické geografie	119
10.1 Postmodernismus a post-strukturalismus.	119
10.2 Strukturalismus.	120
10.3 Spor o strukturu a jednání	122
10.4 Od strukturalismu k post-strukturalismu	125
10.5 Post-strukturalismus v geografii	127
10.6 Prostor, vědění a moc.	129
10.7 Diskurz, geopolitika a rozvoj.	131
10.8 Krátká výprava do relačního prostoru	135
10.9 Post-strukturalistické geografie: různorodost, otevřenost, kreativita, aktivismus.	138
11. Závěr	141
Seznam literatury	147
Summary	159
Jmenný rejstřík	161
Věcný rejstřík	165

Předmluva

Stojí geografické myšlení za zamýšlení? Příběh geografického myšlení je neobyčejně pestrý, plný nečekaných zvrátů, dramát, usilovné práce i emocí. To platí nejen o „staré tradici“ geografických objevů a mapování, ale také o intelektuální diskuzi, která víří v geografii posledních asi 50 let. Tato diskuze proměnila disciplínu geografie z krajiny poměrně přehledné a uspořádané, ale taky trochu fádni, na krajinu dramatickou, různorodou, nepřehlednou, nedovolující jen jedinou interpretaci, rychle se měnící a vždycky obsahující možnost, že za horizontem čeká překvapení. Tato kniha chce být stručným průvodcem po takové krajině.

Jaká je současná geografie? Pesimista by řekl, že nejednotná, hluboce rozdělená na fyzickou a humánní geografii, a také na obou stranách tohoto příkopu rozdělená na mnoho dílčích skupin, které se jen málo zajímají o práci jiných skupin a nacházejí společnou řeč spíš s lidmi mimo disciplínu. V této knize se snažím představit optimističtější pohled: ano, geografie je rozmanitá, není to ale příznak krize a ztráty identity, ale naopak známka toho, že je živou disciplínou, nespokojující se s tradičními interpretacemi, experimentující s novými perspektivami a metodami a otvírající nová témata. Hodně záleží na úhlu pohledu (jak budu opakovaně tvrdit na následujících stránkách).

Hlavní příčinou roztržičnosti (pesimista) či různorodosti (optimista) geografie je pluralita teoretických přístupů, které geografové používají. Kořeny této plurality leží ve sporu o povahu geografických jevů. Konkrétním projevem této plurality je zmíněná intelektuální diskuze, která v geografii začala tzv. kvantitativní revolucí a její následnou kritikou. Z této diskuze, která dodnes pokračuje, vyplynuly různé názorové proudy, které inspirují geografky ke konkrétním výzkumům. Schopnost orientace v těchto proudech myšlení není jen povinnou součástí znalosti historie disciplíny. Má především praktickou funkci: nabízí inspiraci, poskytuje teoretické zázemí a metodickou náповědu pro vlastní výzkum.

Kniha si klade za cíl poskytnout základní orientaci v proudech geografického myšlení. Věnuje se jen modernímu geografickému myšlení: opomíjí první dva tisíce let geografické tradice a začíná konstituováním moderní akademické disciplíny v 19. století. Hlavní pozornost je však věnována vývoji od poloviny 20. století, tj. specifickému „vědeckému“ přístupu, označovanému prostorová věda, a směrům, které vyrostly – vedle jiných zdrojů – z jeho kritiky. Těmto přístupům jsou věnovány asi tři čtvrtiny textu (kapitoly 5 až 10).

„Teoretickým přístupem“, či „proudem geografického myšlení“, rozumím sdílené představy o předmětu zkoumání a metodách, jak dosahovat poznání. Je to soubor podobných „úhlů pohledu“ či představ o tom, s jakým cílem a jak „dělat“ geografii. Teoretický přístup je obvykle ukotvený v nějaké filozofii (například prostorová věda v pozitivismu) a zahrnuje řadu dílčích teorií (např. teorii centrálních míst).

Geografie obsahuje podstatně víc teoretických přístupů, než je kapitol této knihy. Některé přístupy se „nevešly“. Tvrdit, že byly vybrány ty hlavní, by znamenalo označit všechny ostatní za vedlejší. Na základě jakého kritéria však označit např. postkoloniální nebo post-humanistické geografie (příklady těch, které text opomíjí) za míň důležité než jiné? Některé přístupy jsou ukryty uvnitř kapitol, věnovaných příbuzným přístupům (např. behaviorální geografie v kapitole o humanistických geografích). Všechny přístupy jsou však vytvářeny více poněkud odlišnými úhly pohledu, spojenými obvykle uznáním společného východiska či východisek; proto plurál v názvech kapitol 6 až 10.

Text se věnuje především „hlavnímu proudu“ geografického myšlení. Ten do počátku 20. století vytvářela hlavně německá a francouzská geografie, od poloviny 20. století pak zejména geografie v USA a v Británii. Vzhledem k důrazu na vývoj geografického myšlení v tomto posledním období je předmětem zájmu hlavně angloamerická geografie. Geografické myšlení v postkoloniálním světě není zahrnuto vůbec. Důraz na mainstream vyplývá z jeho vlivu na jiné geografické tradice, přesto i hlavní proud je jen jednou z více dílčích perspektiv. Ve většině kapitol je krátce reflektována atraktivita diskutovaných přístupů pro české geografie.

Vzhledem ke klíčovému významu teoretických přístupů pro geografickou praxi a vzhledem k pestrosti příběhu geografického myšlení je mu ze strany geografů věnována velká pozornost. Existuje řada přehledných monografií, diskutujících „klíčové prvky“ angloamerického geografického myšlení (např. Aitken a Valentine 2006, Clifford et al. 2009, Hubbard a Kitchin 2011, Hubbard et al. 2008, Castree et al. 2005), komentovaných čítanek původních textů (Agnew et al. 1996, Henderson a Waterstone 2009), encyklopedií, vč. dvanáctisvazkové Kitchin a Thrift (2009), i populární výkladový slovník, nyní v pátém vydání (Gregory et al. 2009). Více autorů věnovalo explicitní pozornost vývoji moderního geografického myšlení (např. Cloke et al. 1991, Peet 1998, Hubbard et al. 2002, Phillips 2005, Holt-Jensen 2009, Cresswell 2013). Geografové o svoje „rodinné stříbro“ dobře a často pečují, a touto péčí – diskuzí vývoje geografického myšlení – ho současně problematizují a rozvíjejí; jistě, i vývoj myšlení v geografii lze interpretovat více způsoby (viz kapitola 1).

Uvedené „sekundární zdroje“ byly jedním z hlavních pramenů této knihy; dalšími prameny byly původní texty a také zkušenost výuky předmětu „Geografické myšlení“ na Přírodovědecké fakultě Masarykovy univerzity v Brně. Následujících deset kapitol je však jen stručným úvodem a všem, které zaujme některá myšlenka, lze jen doporučit, aby vyhledali některé z uvedených zdrojů; zvláště Cresswell (2013) píše čtivým jazykem i o závažných a „filozofických“ otázkách a byl také inspirací při psaní této knihy.

Knihla kriticky mapuje vývoj *geografického* myšlení, ale od kapitoly 6 bude málo zajímavá pro ty fyzické geografie, kteří zůstávají věrní své disciplíně a o dění v humánní geografii se nezajímají. Je to proto, že fyzická geografie zůstává ukotvena v pozitivní

stické epistemologii přírodních věd (ale existují výjimky) a k takové diskuzi o předmětu studia a možnostech poznání světa, kterou spustili rozhněvaní mladí muži a ženy na konci 60. let, v ní dosud nedošlo. Některé novější přístupy a koncepty, jako např. *teorie aktér-sít*, *více než humánní geografie*, *hybridní geografie* nebo *antropocén*, ale otevírají příležitost k novému propojení fyzické a humánní geografie. Geografické myšlení je příběh s otevřeným koncem, a jeho další vývoj se vyplatí sledovat, nebo na něm dokonce participovat, nejen humánním geografům. Stay tuned!

1. Úvod: geografie a teorie

1.1 Různé počátky geografie

Kdy začíná tradice geografického poznání? Kdo byl první geograf? Co je nejstarší geografickou teorií? Na tyto otázky existuje hned několik velmi odlišných odpovědí. Závisí na tom, co rozumíme geografickým poznáním, koho považujeme za geografa a co může být geografickou teorií.

Pokud jsou geografickým poznáním informace o tom, co leží v našem okolí, co je za horizontem, potom je geografie stejně stará jako lidská zvědavost a lidská potřeba znát své okolí. Pokud jsou geografickým poznáním psané záznamy a teoretické zobecňování, potom leží počátky geografie v antickém Řecku a nejstarším geografem bude pravděpodobně Hérodotos z Halikarnássu (asi 484–425 př. Kr.), autor teorie o vlivu geografie na tok dějin, nebo alexandrijský knihovník Eratosthenés, autor konceptu zeměpisných souřadnic a zakladatel matematické geografie. Jestliže geografii chápeme systematické vědecké pozorování a logické zobecňování, potom geografická tradice začíná v pozdním 18. a raném 19. století a nejstaršími geografy mohou být filozof Immanuel Kant, učitel zeměpisu v pruském Königsbergu (Elden 2009a: 147–148), nebo biolog a diplomat Alexander von Humboldt (viz kapitola 2.2). Pokud považujeme za geografii prostorovou vědu, používající pokročilé matematické a statistické metody a kartografickou analýzu jako např. geografické informační systémy, potom její tradice začíná teprve koncem 50. let 20. století. A jestliže chápeme geografii jako kritickou sociální vědu, hledejme její počátky ještě o dekádu později.

V předchozím odstavci je uvedeno pět různých počátků geografie a výčet příkladů není vyčerpávající; lze najít jiné počátky, jako např. zakládání geografických společností v první čtvrtině 19. století nebo zřizování prvních kateder geografie koncem téhož století. Uvedené příklady však dostatečně ilustrují, že geografické zkoumání procházelo periodicky proměnami, kdy se i zásadním způsobem měnily představy o tom, co je cílem geografického výzkumu a na jaké otázky hledají geografové odpovědi. S tím souvisí i proměna metod, k tomu používaných. Raději ukončeme toto relativistické problematizování předmětu studia geografie zopakováním známého paradoxu, že geografie je velmi stará a současně poměrně mladá disciplína. Záleží na úhlu pohledu a na tom, jakou geografii máme na mysli.

1.2 Jak interpretovat vývoj geografického myšlení? Hartshorne, Kuhn a Livingstone

Geografové tradičně věnovali velkou pozornost pohledu na vývoj vlastní disciplíny, tedy historii geografie a historii geografického poznání. Takový zájem je pochopitelný, a to nejen pro obvyklé posilování disciplinární identity, ale také vzhledem k častým a hlubokým proměnám předmětu zkoumání. Vývoj geografického myšlení je pestrý a dramatický příběh!

Jak však takový příběh vyprávět? I k historii geografie je možné přistupovat více způsoby, a každý z nich má určité přednosti a omezení. V dosavadních interpretacích převažovaly tři přístupy.

První předpokládá, že současné geografické myšlení je vrcholem poznání a chápe předchozí přístupy a autory jako postupné kroky na lineární trajektorii, vedoucí od mlhavých, zjednodušujících a nevědeckých představ k dnešním propracovanějším a správnějším teoriím. Takový přístup je typicky *internalistický* tím, že sleduje vývoj teorií a metod uvnitř disciplíny, hledá v nich logickou návaznost, a příliš se nezajímá o svět mimo disciplínu. Tento pohled, hledající nějaký skrytý smysl vývoje geografického poznání, převažoval až do nástupu kritických přístupů koncem 60. let 20. století (Maddrell 2009: 415–416). Takto interpretovali historii geografie například Richard Hartshorne (1939) nebo Dušan Trávníček (1986).

Druhý způsob chápe vývoj geografického poznání jako sekvenci fází relativně ustáleného způsobu bádání, kdy je všeobecně přijímáno určité *paradigma*, a *vědeckých revolucí*, kdy dochází k zásadní proměně paradigmatu. Tento pohled vychází z myšlenek filozofa vědy Thomase Kuhna, publikovaných v roce 1962 v knize *Struktura vědeckých revolucí*, a v geografii rozšířených díky Ronu Johnstonovi (1986). Novější aplikaci paradigmatického přístupu k interpretaci vývoje geografie od nejstarších dob nabízí ve slovenštině Ján Paulov (2012). V tomto pojetí jsou po určité období komunitou vědců (geografů) přijímány sdílené představy o tom, co je cílem (geografického) výzkumu a jakými metodami lze cíle dosahovat (období tzv. *normální vědy*). Toto období trvá tak dlouho, dokud se neobjeví poznatky nebo neprosadí myšlenky, které dosavadní paradigma nedokáže vysvětlit nebo akceptovat. Pak dochází k proměně paradigmatu („vědecké revoluci“), a po krátkém „revolučním“ období začíná nové období normální vědy, ve kterém se teorie a metody zásadně liší od předchozího období (Hubbard et al. 2005: 23–4). Obvyklým příkladem vědecké revoluce ve fyzice je teorie relativity Alberta Einsteina. Typickým příkladem v geografii je například *kvantitativní revoluce* (kapitola 5), nástup *radikální geografie* (kapitola 7) nebo *postmoderní obrat* (kapitola 9).

Třetí způsob, jak interpretovat historii geografie, je označován jako *kontextuální* (Maddrell 2009: 416), protože zdůrazňuje vliv vnějších okolností, jako jsou například politické

události nebo události v osobním životě vlivných geografů, na vývoj myšlenek a dění uvnitř disciplíny. Monografie Davida Livingstona (1992) *The Geographical Tradition* je mistrovské dílo, představující vývoj raně moderní geografie ne jako příběh vedoucí k předem očekávanému vyvrcholení, ale jako soubor příběhů do značné míry náhodných nebo jako výsledek úsilí, jehož důsledky byly nezamýšlené. Například Alexander von Humboldt se chtěl jako vědec účastnit Napoleonova tažení do Egypta; protože však v Marseille nestihl loď, odjel namísto Egypta do Venezuely. Zkušenosti a vzorky z jeho čtyřleté expedice po Latinské Americe, kterou tím zahájil, se staly hlavním zdrojem jeho vědecké práce (Livingstone 1992: 134–8). Podobně přední americký geograf Richard Hartshorne odjel v roce 1938 do Rakouska s plánem věnovat následující rok výzkumu politické geografie střední Evropy; politické události v regionu ale výzkumu nepřály (v březnu 1938 Hitler připojil Rakousko k Třetí říši) a Hartshorne skončil v knihovně Vídeňské univerzity; zde napsal své stěžejní dílo, *The Nature of Geography*, které se stalo učebnicí pro následující generace amerických geografů (ibid., s. 305–10).

Vedle různých způsobů, jak přistoupit k interpretaci historie geografie, může popis jejího příběhu zdůraznit také jeho různé aspekty. Může se například soustředit na instituce a sledovat vývoj národních geografických společností, kateder geografie a významných výzkumných center a jejich sítí. Nebo se může zaměřit na roli klíčových osobností, geografů a geografek, a sledovat jejich přínos ke geografickému poznání a způsoby, kterými si mezi sebou předávají zkušenosti. Nebo mohou být určujícím rámcem politické události, definující charakter sociálního a politického prostředí, ve kterém geografický výzkum probíhá; můžeme například sledovat vývoj geografie „před válkou“ a „po válce“.

Toto všechno – instituce, osobnosti, politický kontext – je součástí příběhu geografie. Ale klíčovým prvkem tohoto příběhu, a geografie jako takové, jsou myšlenky. Protože v tomto krátkém textu nelze představit vše, bude věnována pozornost především vývoji geografického myšlení. To nejde zcela oddělit od geografů a geografek, institucí a událostí. Nicméně hlavním tématem, které kniha sleduje, je vývoj myšlenek o tom, co je předmětem geografického poznání a jakými způsoby ho lze dosahovat. Proto je také v titulu knihy „geografické myšlení“ a ne historie geografie: myšlenky jsou jen jednou ze součástí této historie, ale součástí, která má v této historii klíčové postavení.

1.3 Teorie a mapa

Geografické myšlení tvoří myšlenky o tom, jak vypadá a jak funguje svět, ve kterém žijeme. Jsou to tedy myšlenky o poměrně důležitých otázkách. Všechny myšlenky o okolním světě ale nejsou součástí geografického myšlení. V našich hlavách se objevuje mnoho různých myšlenek: nápady, sny, touhy, strach a další. Součástí „myšlení“ jako intelektu-

ální tradice (jakou je např. geografické myšlení), jsou jen takové myšlenky, které jsou víceméně uspořádané a které sdílíme s jinými lidmi. Takové myšlenky označujeme teorie.

Slovo *teorie* možná některé čtenáře znejistí. Geografie je přece praktická věda o praktických otázkách praktického světa. Proč ztrácet čas teorií? Tato kapitola – i celá kniha – se snaží ukázat, že teorie je stejně důležitá jako praxe. Jestliže teorie je myšlení, praxe je činnost, konání. Jedno bez druhého ztrácí smysl. Bez teorie o smyslu konání by činnost ztrácela smysl, stejně jako teorie bez snahy o její aplikaci zůstane jen planým teoretizováním.

Teorie je důležitá. Teorie používáme každý den k naší orientaci ve společnosti i v životě. Bez teorií by byl náš život neuspořádaný, nejistý. Není možné žít bez teorií. Není ani důvod se jim vyhýbat.

Teorii lze přirovnat k něčemu, co je každému geografovi dobře známé: k mapě. Mapa, podobně jako teorie, představuje soubor uspořádaných informací o tom, jak vypadá svět kolem nás:

- Mapa i geografická teorie odkrývají uspořádaní jevů ve světě a vztahů mezi nimi.
- Obojí slouží jako komunikační prostředek – usnadňují nám navigaci ve světě.
- Obojí je sdílené s ostatními lidmi, a k tomuto sdílení (tj. vytváření, uchovávání a předávání vědění) používá specifický jazyk (symboly, výrazy, pojmy, legendu, měřítko).
- Existují soubory pravidel, jak vytvářet mapy i teorie (a sdílené představy o tom, co je a co není mapa/teorie).
- Znalost používání map i teorií je postupně získávána, učena.
- Existuje řada typů map stejně jako řada typů teorií.

Přístup, který tvrdí, že nepotřebujeme teorii, ale stačí se zabývat prostými fakty, se označuje *empirismus*. Odmítá zobecňování a snaží se dosáhnout poznání jen prostým popisem faktů. Problém empirismu je ale v tom, že se nezabývá otázkami jako která fakta studovat? Co do výzkumu ještě zahrnout a co už ne? Která fakta jsou důležitá víc a která méně? Proto i empirismus je teorií, je jedním z mnoha přístupů, jak se snažit poznat svět. (A to, jak se budu snažit ukázat, přístupem ne zrovna doporučenímhodným.)

Geografové dlouho nevěnovali pozornost teorii. Popisovali svět jako soubor faktů a neuvědomovali si, nebo nechtěli připustit, že tento popis je ovlivněný zvoleným způsobem pohledu, použitou „optikou“ – tedy teorií. Poprvé začala být otázka teoretického ukotvení geografického poznání reflektována v diskusích, provázejících kritiku prostorové vědy od konce 60. let 20. století (viz kapitola 5). To samozřejmě neznamená, že dřív teorie nebyly používány. Geografické poznání bylo od počátku ovlivněno použitou teorií, jen volba optiky byla často nerefléktovaná a výsledek zkoumání byl považován za „prostou skutečnost“ nebo dokonce za „pravdu“.

Jedním z cílů této knihy je zvýšit povědomí o různých druzích „optiky“, která byla geografie používána a která zůstává k dispozici i dnes. Tedy o existujících teoretických přístupech ke geografickému poznání, a tím i k „dělání“ geografie, tj. praxi. Doufám, že zvýšení povědomí o existujících teoretických přístupech může usnadnit rozhodování v otázkách, které přístupy jsou vhodnější pro zvolené téma výzkumu než jiné. Neexistuje univerzální teorie ani univerzální výzkumná metoda. Zato nabídka konkrétních teorií a metod je v geografii neobyčejně bohatá.

1.4 Teorie ve fyzické a v humánní geografii

Existují různé druhy teorií. Některé jsou specifické a usilují o vysvětlení konkrétních procesů a vztahů, jako např. *teorie centrálních míst* nebo *teorie prostorových dělb práce*. Jiné tvoří obecnější *teoretické přístupy*, které vytvářejí koherentní celky a jejichž součástí jsou různé dílčí (specifické) teorie. Jednotlivé teoretické přístupy jsou spojeny s určitou výchozí filozofií. Například teorie centrálních míst je součástí přístupu, označovaného *prostorová věda*, který se opírá o filozofii *pozitivismu*. Teorie prostorových dělb práce je součástí *neomarxistických teorií regionálního rozvoje*, které vycházejí z filozofie *marxismu*.

V geografii existuje významný rozdíl v tom, jak teorii chápou fyzičtí geografové a jak humánní geografové. Pro přírodní vědy, včetně fyzické geografie, je charakteristické užší chápání teorie, ve smyslu specifické teorie popsané v předchozím odstavci. Zde je teorie jakousi obecnější hypotézou, kterou vytváří soubor dílčích hypotéz, založených na pozorovatelných faktech. Takové teorie mohou být testovány, empiricky verifikovány nebo falzifikovány. Pokud se najde empirická evidence, která teorii vyvrací, teorie je opuštěna a nahrazena jinou. Tento postup vychází z filozofie *pozitivismu*. Protože ve fyzické geografii je většina výzkumu založena na této „vědecké metodě“, vycházející z pozitivismu, nevěnují fyzičtí geografové příliš pozornosti diskusi teoretických přístupů nebo geografickému myšlení (Cresswell 2013: 8).

Naproti tomu ve společenských a humanitních vědách, k nimž patří humánní geografie, je poznání vytvářeno pomocí řady různých teoretických přístupů a odpovídajících filozofií, jako je například marxismus, feminismus, realismus nebo strukturalismus. Ty tvoří koherentní soubory teorií, které nemohou být testovány stejným způsobem jako v přírodních vědách. Nelze jednoduše verifikovat nebo falzifikovat marxismus nebo postmodernismus. Proto má poznání ve společenských a humanitních vědách více charakter diskuze mezi zastánci různých přístupů a není tak kumulativní jako v přírodních vědách. Vznik nového přístupu nebo specifické teorie ve společenských vědách obvykle neznamená úplné zavržení staršího přístupu, jak tomu často je v přírodních vědách. Nová teorie obvykle otvírá nový pohled („optiku“), rozšiřuje a prohlubuje poznání, vyrůstá z kritiky stávajících teorií, ale nedokáže je falzifikovat

a obvykle se o to ani nesnaží. Například *přírodní determinismus* je zastaralým teoretickým přístupem, který byl podrobený silné kritice (viz Kapitola 3), přesto se i dnes najdou zastánci tohoto přístupu a dokáží své názory obhajovat na stránkách akademických časopisů. *Post-strukturalismus*, tvořící jedno z hlavních filozofických východisek současné humánní geografie, vyrůstá ze zásadní kritiky strukturalismu, přesto se strukturalismem sdílí řadu jeho předpokladů (viz kapitola 10). Každý teoretický přístup byl podrobený kritice, včetně těch nejnovějších. Neexistuje univerzální filozofie společenského vývoje (jakou v přírodních vědách donedávna byl pozitivismus).

Toto uznání plurality teoretických přístupů nebylo ani v humánní geografii rozšířené od počátku. Souvisí s intelektuální diskusí, vedenou ve společenských vědách od konce 60. let, a s nástupem tzv. *postpozitivistických přístupů* (hlavním postpozitivistickým přístupům jsou věnovány kapitoly 6 až 10). Existující pluralita přístupů, a uznání významu teoretických otázek, které tuto diskusi doprovázelo, vedlo k tomu, že celý soubor těchto různých teorií společnosti začal být označován jednoduše „sociální teorie“. Tato teorie usiluje o zpochybnění či znejistění předpokladů, na nichž bylo založeno myšlení v celé řadě společenských a humanitních věd, včetně humánní geografie. Tato „teorie“ je nejčastěji spojována s myšlením tzv. evropských *kontinentálních filozofů*, k nimž patří např. Michel Foucault, Roland Barthes nebo Jacques Derrida. Tato teorie je označována také jako *kritická sociální teorie*, protože jejím cílem je zpochybnění nezdůvodněných předpokladů, které používáme, kritika stávajícího stavu věcí a hledání lepšího, více spravedlivého uspořádání (Cresswell 2013: 7; více v kapitolách 9 a 10).

S tím souvisí další rozdíl mezi teorií v přírodních a ve společenských vědách. Hlavním cílem teorie v přírodních vědách, jako je fyzická geografie, je *explanační funkce*, tj. vytvoření vysvětlení, které je hodnotově neutrální (nebo je za takové považováno). Naproti tomu kritická teorie ve společenských vědách má otevřeně *politickou funkci*. Jejím cílem není svět jen pochopit nebo vysvětlit, ale také změnit. Cílem změny je spravedlivější společnost, osvobozená od sociálního útlaku (cíl marxistické kritiky), nerovného postavení mužů a žen (cíl feministické kritiky) apod. Teorie v tomto chápání je osvobozující činností, odkrývající působení moci, které je příčinou nespravedlnosti, a tím zpochybňující její autoritu (Cresswell 2013: 7–8).

1.5 Je geografie výjimečná? Obecné a specifické.

Historií geografického myšlení se prolíná spor o povahu jevů, které geografie zkoumá. Není to otázka po tom, jaký je svět, ale jak se na něj mají geografové dívat. Mají studovat jedinečné charakteristiky jednotlivých míst, nebo mají jedinečnosti ignorovat a studovat jevy obecné? Tato otázka je významná, neboť v jiné formulaci může znít také:

je geografie vědou? (Castree 2005: 57–79). Právě různé odpovědi na tuto otázku jsou významným zdrojem pestrosti teoretických přístupů v geografii.

Rozdělení na obecné a specifické můžeme najít už u vlámského geografa Bernharda Varenia, který v dílech publikovaných v letech 1649 a 1650 rozlišoval mezi *geographia generalis* a *geographia specialis* (Livingstone 1992: 86). Tato otázka dodnes nebyla „vyřešena“ a periodicky připoutává pozornost geografů (např. Sýkora 2008, Hampl 2012).

Podstata otázky spočívá ve volbě optiky, kterou nahlížíme na svět coby objekt geografického zkoumání. Je svět tvořený jedinečnými, neopakovatelnými místy, a má se geografie zaměřit na detailní zkoumání jejich jedinečnosti? Pokud jsme zastánci tohoto přístupu, hlásíme se k *idiografické* tradici. Pokud si naopak myslíme, že geografie má přinášet obecná tvrzení, podobná „zákonům“, se kterými pracují v přírodních vědách a která zahrnují jednotlivé případy, jsme stoupenci *nomotetické* tradice.

Zastáncem idiografické tradice byl i zmíněný geograf-filozof Immanuel Kant. Tvrdil, že žádné dva kameny nikdy nemohou být stejné, a geografie by měla studovat jedinečnost míst, podobně jako historie studuje jedinečné události (Burt 2005: 119). Z tohoto pojetí vychází tradiční *regionální geografie*, přístup, který dominoval geografii do poloviny 20. století. Obhájcem idiografického pojetí byl i vlivný americký geograf Hartshorne. Ten tvrdil, že žádné dva regiony si nejsou podobné (stejně jako Kantovy kameny), každý je jedinečným seskupením objektů, a hledání obecných „zákonů“ proto nemá smysl (ibid.); viz kapitola 3. Problém, pro mnohé geografů, spočívá v tom, že „vědecké“ poznání, ve smyslu používaném v přírodních vědách (viz výše), je založeno na předpokladu *opakovatelnosti*. Pouze na základě pozorování jevů, které se opakují, můžeme generalizovat a tak nalézt pravidelnosti ve složité realitě světa. Opakované pozorování je podmínkou pro verifikaci hypotéz: neschopnost opakování vede k odmítnutí hypotézy. Pokud geografie nedokáže studovat opakovatelné jevy, pak není vědou. Jedinou metodou, kterou lze studovat jedinečné jevy, je totiž popis. Zastánci nomotetického pojetí, často personifikovaní Hartshorneho oponentem Fredem Schaeferem, proto kritizovali idiografickou tradici za přehnané zdůrazňování jedinečnosti, a ukazují na existenci obecných, a tudíž opakovatelných rysů geografické reality, jako je například existence jádra a zázemí ve funkčním regionu nebo vztah mezi pořadím a velikostí měst (*pravidlo velikostního pořadí měst* – rank-size-rule). William Bunge, jiný proponent nomotetické prostorové vědy, v roce 1962 tvrdil: „Pouze úplným odmítnutím jedinečnosti může geografie vyřešit své rozpory.“ (in Cresswell 2013: 87)

Jednotlivé teoretické přístupy v geografii zdůrazňují více obecné na úkor specifického nebo naopak, a to často s velkou energií. Například prostorová věda (Kapitola 5) výrazně prosazovala nomotetický přístup a kritizovala regionální geografii za přehnanou popisnost a zdůrazňování jedinečnosti. Naopak humanističtí geografové (Kapi-

tola 6) preferovali studium specifického, žitého *místa* oproti obecnému, neosobnímu *prostoru*. Podobně postmoderní geografové (Kapitola 9) oslavují jedinečnost a jsou skeptičtí k pokusům o generalizaci a hledání obecných pravidelností. Historii geografického myšlení lze do značné míry interpretovat jako střídavé příklánění se k idiografické nebo nomotetické tradici.

„Idiografické“ a „nomotetické“ ale nejsou protiklady. Označují přístupy, které jsou odlišné, ale nejsou vzájemně nekompatibilní (Burt 2005: 120). Některé teoretické přístupy se snaží překonat binární myšlení a hledají optiku, která dokáže zahrnout idiografické i nomotetické vlastnosti geografických jevů. Například realismus zdůrazňuje význam vysvětlení, dosaženého na základě poznání příčinných mechanismů a struktur, které nejde přímo pozorovat ani kvantifikovat, ale přesto může vést k poznání obecného (Sýkora 2008: 312). Post-strukturalismus hledá řešení prostřednictvím dekonstrukce binární opozice (idiografické – nomotetické) a to tak, že zpochybňuje předpoklady, ze kterých obě krajní stanoviska vycházejí (viz kapitola 10).

2. Počátky moderní geografie

2.1 Zděděné otázky

Adjektivem „moderní“ v názvu kapitoly se vyhýbám diskuzi více než dvou tisíciletí geografické tradice před začátkem modernity. Není to proto, že by tato „stará“ tradice byla pro současnost nezajímavá nebo zcela nepodstatná. Naopak, příběh geografie od antiky do počátku modernity je plný dobrodružství objevů, hloubky filozofických i teologických diskuzí i překvapivých peripetií v životních osudech jeho protagonistů, a některé dnešní teoretické spory mají své kořeny už v této době. K opomenutí předmoderních počátků geografického myšlení vedly dva hlavní důvody.

Za prvé, geografické myšlení bylo vždy snahou o interpretaci světa, navíc snahou výrazně orientovanou k praktickému využití poznatků. Moderní doba, spojená s tak zásadními změnami jako je demokratizace politického života, sekularizace, urbanizace, industrializace, demografický přechod nebo všeobecná gramotnost, podstatným způsobem proměnila náš způsob života i naše vnímání světa. Geografická teorie se na tuto proměnu pochopitelně adaptovala: staré otázky dostaly nový význam, objevily se otázky nové, změnily se cíle i metody výzkumu. Osvícenství a racionalismus vedly k počátkům systematického vědeckého zkoumání, založeného na empirickém pozorování, a tím k nové definici cíle geografického výzkumu. Proto na počátku modernity můžeme hovořit o novém počátku geografie (viz úvodní kapitola). Druhý důvod je zcela pragmatický: v tomto stručném textu lze věnovat pozornost jen omezenému počtu přístupů, a přednost byla dána těm novějším. Existuje také řada kvalitních a podrobných pojednání o starších tradicích geografického myšlení, např. Trávníček (1984) nebo Livingstone (1992).

Moderní geografické myšlení zdědilo tři velké otázky, kterými se zabývali geografové v předmoderní době:

1. Jak se ve světě orientovat?
2. Jaký je vztah mezi přírodním světem a společností?
3. Jak vysvětlit existenci rozdílů mezi místy?

Tyto otázky vyplývají ze staré lidské snahy o poznání světa. Analyticky je můžeme rozdělit na *navigační tradici*, hledající odpověď na první otázku, a *objevitelskou tra-*

dici, vycházející ze zbývajících dvou otázek. Moderní geografie na tyto otázky nabídla nové odpovědi, rozšířila je o nová témata a úhly pohledu, díky nimž je transformovala, ale ve své podstatě zůstávají tyto otázky v jádru geografického bádání i v současnosti.

Odpovědí na první z těchto otázek bylo „umění navigace“, resp. „*navigační věda*“ (Livingstone 1992: 348). Ta sdružovala astronomy, matematiky, kartografy a tvůrce přístrojů určených k navigaci ve snaze vytvářet mapy a pomůcky, které usnadňují orientaci a cestování. Prosperovala zvláště v centrech koloniálních impérií, jako v Portugalsku v 16. století nebo ve Vlámku v 17. století. Z této tradice vychází moderní *kartografie*, s technologiemi jako jsou *globální družicové polohovací systémy* (GSNS), používané k „navigaci“, a *geografické informační systémy* (GIS), používané, mimo jiné, k tvorbě map. Tato tradice nejpozději v 17. století přijala standardní „vědeckou metodu“, založenou na empirickém pozorování a ověřování faktů (Livingstone 1992). Mapy byly považovány, a pro mnohé zůstávají dodnes, za objektivní reprezentace světa. V tomto pohledu je svět tvořen reálnými objekty, existujícími nezávisle na pozorovateli – kartografovi; ten používá matematické postupy k měření těchto objektů a jejich vyjádření v mapě. Teprve nástup kritické teorie a postmodernismu zpochybil předpoklady, na kterých spočívá představa objektivní kartografické reprezentace světa (Harley 1989, Guarrasi 2001, viz též kapitola 9).

Moderní kartografie má své počátky v navigační tradici. Nástupcem objevitelské tradice je moderní geografie. Hledání odpovědi na druhou otázku, o vztahu přírody a společnosti, vedlo k rozvoji více nomotetické *obecné geografie*. Peripetiím jejího vývoje v období před kvantitativní revolucí se věnuje kapitola 3. Třetí otázka, o územní diferenciaci a jejích zdrojích, se stala předmětem zájmu *regionální geografie*. Ta je více idiografická, a je předmětem diskuze v kapitole 4.

2.2 Humboldt a Ritter: nástup vědy v objevitelské tradici

Modernita, se svým důrazem na lidskou racionalitu (v protikladu k předmodernímu důrazu na teologická vysvětlení) a na vědu jako nejlepší metodu poznání a současně nástroj osvobození člověka ze zajetí předmoderních pověr a tradic, proměnila i nejstarší součást geografického poznání: *objevitelskou tradici*. Jistě, i dřívější objevitelské výpravy měly za cíl poznání a zmapování světa, ale jejich hlavní motivace byly „nevědecké“, nejčastěji obchodní, politické nebo náboženské: nalezení obchodních cest, obchodních partnerů a politických spojenců, nebo pohanských kultur, v nichž lze šířit křesťanství (Daněk 2008b). Geografické informace, které výpravy přinášely, byly spíš vedlejším produktem. Teprve ke konci 18. století, s osvícenstvím a moderním uznáním významu vědy, se cílený a plánovaný vědecký výzkum vzdálených oblastí stal cílem sám o sobě. V roce 1769 se poprvé stali účastníky výpravy Jamese

Cooka do Tichomoří lidé, kteří neměli v posádce jiné úkoly než mapovat terén objevených území a jejich klima, flóru, faunu nebo kulturu obyvatel (jedním z nich byl Georg Forster, který na Cookově druhé výpravě sbíral klimatická a botanická data; Livingstone 1992).

Hlavním cílem této raně moderní etapy objevitelské tradice bylo hledání odpovědi na obě výše uvedené otázky, a to prostřednictvím klasifikací a typologií, vytvářených na základě podrobného terénního pozorování a měření. Cílem tohoto vědeckého třídění pozorovaných faktů bylo *vysvětlení* různorodosti zemského povrchu a vztahů mezi rozmanitostí přírody a společnosti, a to jako výsledků působení přírodních zákonů (a tedy ne Boží prozřetelnosti). Vyvrcholením této etapy jsou práce dvou výjimečných německých autorů: Alexandra von Humboldta (1769–1859) a Carla Rittera (1779–1859). Jejich hlavní díla, Humboldtův *Kosmos* a Ritterova *Erdkunde*, jsou ustavujícími texty raně moderní geografie.

Alexander von Humboldt byl polyhistor, vzdělaný v mnoha vědních disciplínách, zvláště přírodovědných, ale také ve filozofii, umění a diplomacii. Hlavním zdrojem empirických dat jeho přírodovědných výzkumů byly dvě expedice: do Latinské Ameriky v letech 1799–1804 a na Sibiř v roce 1829. Svě hlavní dílo, ambiciózně nazvané „Kosmos – náčrt fyzického popisu univerza“, začal psát ve věku 70 let, a do své smrti stačil dokončit pět dílů, věnovaných částem Latinské Ameriky (Livingstone 1992: 134–8).

Charakteristickými rysy Humboldtova díla je důraz na kvantifikaci geografických jevů na základě empirického měření (tedy terénní výzkum s použitím měřicích přístrojů), představa, že svět je skladebný z regionů, definovatelných na základě jejich flóry a fauny (biogeografické regiony), a používání map jako nástroje zaznamenávání a třídění dat o rozmístění jevů v území (Cresswell 2013: 39). Jeho cílem bylo propojit obecné se specifickým, a teorie doložit pomocí konkrétních faktů: „Každá velká a důležitá myšlenka v mém psaní bude zaznamenána spolu s fakty.“ (Humboldt in Livingstone 1992: 136)

Jestliže Humboldt, přes svůj všeobecný zájem, se zabýval více fyzickou geografii (zejména biogeografií), *Carl Ritter* věnoval ve svém popisu světa víc pozornosti společnosti. Zatímco Humboldt byl nezávislým badatelem, cestovatelem a diplomatem (nikdy nebyl zaměstnán na univerzitě), Ritter je předobrazem akademického intelektuála. Stal se vůbec prvním profesorem geografie, a to v roce 1825 na univerzitě v Berlíně; na této univerzitě pak působil až do své smrti. Inicioval založení německé geografické společnosti (*Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin*) v roce 1828 jako druhé nejstarší geografické společnosti na světě. Hlavním regionem jeho zájmu byla Afrika. Byl v kontaktu s německými a britskými cestovateli a „objeviteli“ tohoto kontinentu a aktivně působil v hnutí za zrušení obchodu s otroky, ale Afriku sám nikdy nenavštívil. Jeho hlavním dílem je *Erdkunde*, „Věda o Zemi ve vztahu k přírodě a dějinám lid-

stva“, na kterém začal pracovat ve věku 38 let a do své smrti dokončil 19 děl, věnovaných Africe a částem Asie.

Ritter byl odpůrce geografie chápané jako memorování míst a jejich charakteristik. To označoval *starou geografii*, a tu se snažil nahradit geografii novou, založenou na vědeckém pozorování a porozumění vztahů mezi společnostmi a přírodou. Stejně jako Humboldt preferoval *induktivní metodu* výzkumu, tedy postup začínající empirickým pozorováním a formulující teorie na základě zobecnění pozorovaných faktů (tj. postup od jedinečného k obecnému). Stejný postup zvolil i pro poznání světa, který rozdělil na regiony, v nichž bylo možné zkoumat různé aspekty vztahu mezi přírodou a společnostmi, a na základě porozumění těmto regionům chtěl dosáhnout porozumění světu jako takovému. Právě důraz na studium regionální diferenciace a region jako analytickou kategorii vhodnou pro poznání světa je hlavní Ritterův odkaz, kterým ovlivnil generace mladších geografů.

Humboldt a Ritter jsou zakladateli moderní geografie, založené na systematickém vědeckém pozorování. Humboldt preferoval vlastní terénní výzkum, zatímco Ritter pracoval se sekundárními informacemi (získanými od cestovatelů a jiných autorů). Humboldt se věnoval víc fyzické geografii, Ritter víc humánní. Humboldt je někdy považován za zakladatele moderní systematické geografie, zatímco Ritter, pro svůj důraz na popis regionů, za zakladatele regionální geografie (Cresswell 2013: 41). Tyto rozdíly ale představují jen dílčí odchylky v důrazu na jednotlivé stránky geografického poznání; nepředstavují rozdíly v teoretickém přístupu. Humboldt i Ritter používali vědeckou metodu, založenou na pozorování a zobecňování pozorovaných faktů, sdíleli představu o konceptuální jednotě světa a nutnosti studovat současně jak jeho přírodní, tak společenské stránky, a oba používali regionální metodu, tedy rozdělení světa na jedinečné regiony a studium vztahů přírody a společnosti nejdříve v jejich rámci.

Jejich dílo a myšlenky se staly základem, ze kterého vycházela mladší generace, která v Evropě před koncem 19. století založila institucionalizovanou akademickou disciplínu: moderní geografii.

3. Budování základů: geografie akademickou disciplínou

3.1 Krize objevitelské tradice

V roce 1859 zemřeli Humboldt i Ritter, zřejmě poslední geografové, kteří usilovali o univerzální poznání světa (ale viz Reclus níže). V následujících dekádách se raně moderní geografie dostala do krize. Ta měla dvě hlavní příčiny. Za prvé, po staletích objevitelských výprav byl prakticky celý svět popsán a zmapován. V závěru 19. století byly vyřešeny i „poslední geografické otázky“, jako objevení pramenů Nilu nebo průzkum vysokých pohoří střední Asie, a na evropských mapách světa zmizela poslední bílá místa. Jistě, pokračovaly expedice do polárních oblastí nebo na nejvyšší vrcholy, také popis vzdálených regionů bylo možné zpřesňovat, ale objev něčeho zásadně nového byl nepravděpodobný. Objevitelská tradice, nejstarší součást geografického bádání, vyčerpala svoje možnosti – aspoň v tradičním chápání jako objevování, popis a mapování světa. Znamená dosažení tohoto cíle konec geografie? Pokud ne, co se má stát jejím novým cílem?

Druhá příčina krize vyplývala z institucionalizace vědeckého bádání. Důraz, který kladla modernita na vědu, vedl k pokroku v řadě vědních oborů, zvláště přírodovědných, k diferenciaci vědeckého zkoumání do nově vznikajících oborů, a k jejich institucionalizaci v akademickém prostředí. Z koláče poznání, které je cílem vědy jako takové, si jednotlivé disciplíny ukrajovaly svoje díly, definovaly předmět svého výzkumu a vymezovaly hranice vůči příbuzným disciplínám. Geografie jako tradiční obor sice měla v této akademické dělbě práce výhodné počáteční postavení, ale nedokázala definovat předmět svého výzkumu podobným způsobem jako jiné vědní obory. Co se má stát výsadní doménou výzkumu vědy zvané geografie? Jak vymezit tuto doménu proti nárokům jiných disciplín, že dané objekty jsou předmětem jejich výzkumu (zemský povrch předmětem výzkumu geologie, živá příroda předmětem biologie, lidé předmětem sociologie atd.)?

Nesnadná odpověď na předchozí otázku souvisí s povahou předmětu studia. Většina přírodovědných disciplín jsou totiž *vědy elementární*, zkoumající jednotlivé

„elementy“ jako jsou například atomy, minerály, živočichové nebo lidé. V elementárních vědách bylo možné dosáhnout poznání stále podrobnějším a hlubším zkoumáním jejich „elementů“. Geografie je naproti tomu *komplexní vědou*, tj. nezkoumá jednotlivé elementy, ale vztahy mezi různými typy elementů a mezi soubory elementů a jejich prostředím. Všechny „elementy“, se kterými geografové pracují (např. živočichové nebo lidé), jsou předmětem výzkumu jiných disciplín, které se věnují jejich detailnímu poznání. Geografové je nezkoumají do detailu, ale zabývají se širšími souvislostmi jejich rozmístění, vzájemnými vztahy a vztahy k širšímu – různě chápánému – prostředí. Z této komplexní povahy vyplývá složitější hledání předmětu studia geografie, ve srovnání s elementárními vědami, a důsledkem této složitosti jsou i poměrně časté změny definování tohoto předmětu (viz Hampel 2005).

V době prohlubující se akademické dělby práce v 19. století se tradiční geografie zabývala popisem rozmístění jevů (stará geografie v Ritterově pojetí), snahou o jeho vysvětlení, a úvahami o vztahu společnosti a přírodního prostředí. Její popisnost, nerozpracovanost specifického pojmového aparátu, chybějící specificky geografické „zákony“, které by byly výsledkem geografického výzkumu (podobně jako zákony ve fyzice, chemii, biologii apod.), a především absence teoretického rámce, a to vše ve stejné době, kdy docházelo k rozmachu přírodních věd: to byly příčiny uvedené krize a problematického etablování geografie jako akademické disciplíny.

Krize byla viditelná například ve snaze o zakládání univerzitních kateder geografie. Výjimečným osobnostem se díky jejich vlivu někdy podařilo vytvořit univerzitní pracoviště, to ale po jejich odchodu obvykle zaniklo. Geografii se dlouho nedařilo vymezit její „díl koláče“ akademické dělby práce. Například místo profesora v Berlíně se po Ritterově smrti nepodařilo obsadit (až do roku 1874).

Nejstarší *katedry geografie* přesto vznikaly v německy mluvících zemích: ve Vídni v roce 1851, v Giessenu v roce 1864, a od roku 1874 téměř na všech univerzitách (nařízení pruské vlády, že geografie musí být vyučována na každé univerzitě). V Británii byly první katedry geografie založeny až v roce 1887 v Oxfordu a 1888 v Cambridge, a v USA až ve 20. století. V českých zemích se prvním profesorem geografie stal Jan Křtitel Palacký (syn Františka Palackého) na pražské univerzitě v roce 1885 (Häufler 1967, Martínek 2008).

Úkolem geografických kateder bylo jednak vychovávat učitele zeměpisu a jednak stát se místem uchování a třídění informací o světě, především pro potřebu obchodu a politiky. Žádný z těchto důvodů ale nebyl ze strany rychle se vyvíjejících přírodních věd považován za dostatečně vědecký pro obhajobu univerzitního statutu pro geografii. Geografie postrádala teoretický rámec. Ten nakonec našla v *evoluční teorii*.

3.2 Evoluční teorie

Charles Darwin publikoval své stěžejní dílo *O původu druhů* ve stejném roce, kdy zemřeli Humboldt i Ritter (1859). Základem Darwinovy teorie byla představa, že všichni jedinci určitého biologického druhu nejsou stejní, a že některé jejich odchylka od průměru zvyhodňuje pro život v daném prostředí. Tito jedinci mají v tomto prostředí větší pravděpodobnost přežít a předat své geny potomkům. Tento proces nazval *přírozený výběr*. Díky přírodnímu výběru se původně malé odchylky od normy postupně zvětší natolik, že vznikne nový druh. Variabilita přírodního prostředí se tak postupně odrazí ve variabilitě biologických druhů.

Darwinovy myšlenky byly brzy použity i pro vysvětlení rozdílů v lidské společnosti, a pro vysvětlení procesů sociálního, politického a ekonomického vývoje. Například konkurence mezi firmami nebo odvětvími průmyslu byla vysvětlována jako *přírozený výběr*, vedoucí k vítězství silnějšího. Podobně politické soupeření mezi státy může vést, v interpretaci evoluční teorie, k „přírodnímu“ přežití silnějších a zániku ostatních. Tento přístup je označován jako *sociální darwinismus*. Jeho proponentem byl britský biolog a filozof Herbert Spencer. Ten vycházel více z Lamarckovy verze evoluční teorie, podle níž může evoluce probíhat podstatně rychleji, než tvrdil Darwin, neboť organismy se mohou svému prostředí přizpůsobit vědomě a získané vlastnosti mohou být předány nové generaci již v průběhu jejich života; tato představa je součástí *neolamarckismu* (Claval a Entrikin 2004).

Evoluční teorie poskytla geografii teoretický rámec, který bylo možné využít pro vysvětlování pestrosti forem života na Zemi: regionální rozmanitost je výsledkem soupeření organismů o přežití, ve kterém uspěli ti, kteří se dokázali nejlépe přizpůsobit svému prostředí. Evoluční teorie nabízela teoretické propojení mezi přírodním prostředím a lidskou společností, tedy pro zodpovězení jedné z klíčových otázek geografie (viz výše v kapitole 2). Tím také přispěla k integraci studia přírody a studia společnosti v rámci jedné disciplíny (geografie), neboť poskytla teoretický rámec pro studium interakcí mezi oběma doménami (Livingstone 1992: 177).

Evoluční teorie se tak stala prvním teoretickým přístupem moderní geografie. Ovlivnila prakticky všechna studovaná témata, od přírodních krajín po politické celky. Jestliže v 19. století umožnilo přijetí evoluční teorie geografii překonat krizi, do které se dostala objevitelská tradice, později se toto spojení stalo problematickou tradicí, se kterou se geografie obtížně vypořádávala.

3.3 Evoluční teorie v geografii: Ratzel a Davis

Vzhledem k vlivu, který evoluční teorie získala v poslední třetině 19. století, a vzhledem k poptávce po vhodném teoretickém rámci ze strany nově se institucionalizující disciplíny geografie, se z dnešního pohledu může zdát propojení geografie a evoluční teorie jako nevyhnutelné. Konkrétní jazyk, formu a směřování dalo tomuto propojení úsilí několika konkrétních osobností.

Jednou z osobností, jejichž myšlení nejvíce ovlivnilo formování geografie jako mladé akademické disciplíny, byl Friedrich Ratzel, prominentní postava německé geografie konce 19. století. Claval a Entrikin (2004) považují vydání prvního dílu jeho *Anthropogeographie* (v roce 1882) za okamžik vzniku humánní geografie jako vědecké disciplíny.

Ratzel vystudoval zoologii, a v závěru svého studia v roce 1869 publikoval komentář k Darwinovu dílu. Jeho myšlení ovlivnily cesty do Středomoří, do USA a do Střední Ameriky, které rozhodly také o tom, že zvolil kariéru geografa. V roce 1880 se stal profesorem geografie v Mnichově, a od roku 1886 do své smrti v roce 1904 působil na univerzitě v Lipsku. Jeho vrcholným dílem je *Politische Geographie*, které s podtitulem Geografie států, dopravy a válek vydal v roce 1897 (Livingstone 1992: 197–202). Toto dílo je považováno za počátek subdisciplíny politická geografie (Taylor a Flint 2000).

Ratzel usiloval o vytvoření teoretického rámce pro vědecké zkoumání vztahů mezi přírodou a společností, a to právě aplikací evoluční teorie. Přenesení teorie z biologie do geografie bylo pro Ratzela snadné. Souboj o přežití mezi organismy i biologickými druhy je, podle Darwina, soubojem o prostor. Soupeření o prostor mezi skupinami lidí má, podle Ratzela, svoji příčinu také v přírodě: „Podobně jako je boj o přežití ve světě rostlin a zvířat vždy soupeřením o prostor, tak konflikty mezi národy jsou z velké části pouze zápasem o území“ (Ratzel in Johnston et al. 1994: 18). I stát je podle Ratzela organismus, vyrůstající z přírody, a podobně jako jiné přírodní organismy nemůže existovat bez prostoru, ve kterém by mohl růst. Tento prostor Ratzel označoval *lebensraum* (tj. životní prostor). Protože stát je podle Ratzela přírodní organismus, i jeho chování je přirozené a je normální, že za určitých situací potřebuje růst do prostoru, který ho obklopuje. Ideálem, ke kterému má moderní stát směřovat, je velký *lebensraum* (tzv. *Grossraum*), a to i na úkor slabších organismů (Winlow 2009: 9). „Protože území států roste s jejich civilizací, lidé v nízkém stádiu civilizace se přirozeně nachází ve velmi malých politických organizacích, a čím nižší je jejich úroveň, tím menší jsou jejich státy“ (Ratzel in Livingstone 1992: 201).

Ratzel byl přesvědčený, že Německo, vzhledem k počtu obyvatel, vyspělosti kultury a ekonomiky, je předurčené k expanzi do okolního prostoru. Hlavní metodou této expanze mělo být získávání území v zámoří, a Ratzel byl i ve veřejném životě aktivním stoupencem německého kolonialismu (Taylor a Flint 2000). Jeho myšlenky leben-

sraumu a státu jako přirozeného organismu byly později zneužity politiky nacistické Třetí říše k obhajobě expanze do střední Evropy, vč. Československa; není však známe, jaký postoj by k této aplikaci svých myšlenek sám Ratzel zaujal (Cresswell 2013: 45).

Známou aplikací evoluční teorie ve fyzické geografii je *model cyklického vývoje krajiny*, jehož autorem je americký geograf William Morris Davis. Davis byl zakladatelem a prvním prezidentem *Asociace amerických geografů* (založena v roce 1904) a bývá považován za otce americké geografie. Krajina se podle Davise vyvíjí, a to v cyklech vedoucích od mladosti, přes zralý věk ke stáří; hlavním procesem formujícím vzhled krajiny je *eroze*. Každý krajinný prvek může být podle Davise klasifikován na základě svého stádia v tomto modelu cyklického vývoje, a identifikace vývojového stádia krajiny a jejich prvků má být hlavním předmětem studia geomorfologie (Winlow 2009: 9).

3.4 Přírodní determinismus a vědecký rasismus

Vztah mezi přírodou a lidskou společností patřil k významným otázkám geografie od starověku. Například osvícenský filozof Montesquieu psal o vlivu půd a klimatu na společnost v polovině 18. století. Vztah přírody a společnosti zůstává významnou otázkou i v dnešní geografii, přestože pro mnohé geografy je upozaděn díky jejich zájmu o studium otázek převážně společenských nebo převážně přírodních. Pro geografii v počátcích její moderní tradice se tato otázka stala klíčovým předmětem studia. Přijetí evoluční teorie za hlavní teoretické východisko současně přispělo k tomu, že tento vztah byl studován jen jako jednosměrný proces: geografové se soustředili na hledání odpovědi na otázku, jak přírodní prostředí ovlivňuje lidskou společnost. Takový přístup je typický pro *přírodní determinismus*. Přírodní determinismus vychází z představy, že přírodní prostředí předurčuje svět lidí, a je jedinou příčinou variability tohoto světa.

Ratzel ve své *Anthropogeographie* tvrdil, že lidské aktivity jsou z podstatné části určovány přírodním prostředím, a nejvíc klimatem. Tuto myšlenku se rozhodlo rozpracovat a dokumentovat příklady několik geografů v generaci jeho následovníků. Zvláště v USA našel přírodní determinismus oporu v pracích Ellen Sempleové a Ellswortha Huntingtona. Jejich myšlenky přispěly k tomu, že v americké geografii byl přírodní determinismus přijímán za hlavní paradigma po celou první polovinu 20. století.

Ellen Sempleová byla Ratzelovou studentkou z Lipska. Za svůj úkol si vytyčila představení Ratzelových myšlenek americké akademické obci a podrobné rozpracování příkladů procesů, kterými prostředí ovlivňuje život lidí. Jejím hlavním dílem je kniha *Vlivy geografického prostředí* (*Influences of Geographic Environment*) z roku 1911. Úvod začíná větou: „Člověk je produktem zemského povrchu“ a pokračuje: „[Země] vstou-

pila do jeho kostí a tkání, do jeho mysli a duše.“ (Sempleová in Cloke et al. 1991: 4) Její metoda, zvolená pro doložení vlivu prostředí, je jednoduchá a v zásadě popisná: vymezuje základní typy přírodního prostředí (hory, říční údolí, pobřeží aj.) a popisuje, jak je fyzický vzhled i jednání lidí v těchto krajinách ovlivněno jejich přírodním prostředím. „Prostředím“ rozumí především klima, vzdálenost od moře a nadmořskou výšku.

Sempleová (1911, kapitola 2) rozvádí čtyři způsoby, kterými takto chápané prostředí ovlivňuje lidské životy:

- přímý vliv prostředí na fyzický vzhled člověka jako je tvar postavy, barva kůže nebo vlasů;
- psychický vliv prostředí na takové vlastnosti lidské kultury jako je náboženství, literatura nebo způsob myšlení;
- vliv prostředí na ekonomický a společenský vývoj, kdy množství a dostupnost přírodních zdrojů ovlivňuje vyspělost civilizace;
- vliv na pohyb lidí, kdy prostředí vytváří bariéry pro komunikaci (např. horská pásma) a současně komunikační koridory (např. říční údolí).

Sempleová si byla dobře vědomá problematičnosti psaní o rasách jako dědičných biologických kategoriích. Podobnosti a rozdíly mezi lidskými skupinami proto vysvětlovala jako výsledek vlivu prostředí a ne rasy. Přesto dochází k závěru, že lidé žijící v mírném klimatickém pásmu jsou podnikaví a hospodární, zatímco mezi obyvateli tropického pásma se s větší pravděpodobností setkáme s leností a rozmařilostí (Keighren 2010, Cresswell 2013: 50). To je de facto stejná argumentace, jakou používá rasismus, zdůvodňující sociální rozdíly rasovou nadřazeností, jen rasa je u Sempleové chápána ne jako dědičná kategorie, ale jako výsledek působení přírodního prostředí.

Vědecké zdůvodnění rasové nerovnosti rozvedl Ellsworth Huntington, profesor geografie na univerzitě v Yale, ve svých dílech *Civilizace a klima* (Civilisation and Climate) z roku 1915 a *Povaha ras* (The Character of Races) z roku 1924. Například afričtí černoši, podle Huntingtona, zůstali vlivem klimatu v primitivním stádiu vývoje a nelze očekávat, že se kdy posunou vysoko na „žebříčku civilizace“ (Livingstone 1992: 231). Podobné myšlenky, o determinujícím vlivu klimatu na lidskou kulturu, rozváděl také Griffith Taylor, první profesor geografie v Austrálii (Cresswell 2013: 51).

Přírodní determinismus se stal příspěvkem geografie k *vědeckému rasismu*, zdůvodňujícímu dominanci některých lidských společností nad jinými jako přirozený a normální důsledek přírodou určených rasových vlastností. Evropské rasy, v interpretaci vědeckého rasismu, profitovaly z výhodných přírodních – především klimatických – podmínek a vytvořily civilizaci, kterou její vyspělost opravňovala k šíření do méně vyspělých oblastí. Současně méně výhodné klimatické podmínky vytvořily slabé civilizace, které vyžadovaly vnější (evropskou) kontrolu a pomoc ke svému rozvoji. Přírodní determinismus tak posloužil k obhajobě evropské koloniální expanze.

Přírodní determinismus je často považován za dávno překonanou etapu ve vývoji geografického myšlení. Různé verze tohoto přístupu se však periodicky objevují i v současné geografii, například při zdůvodňování vyspělosti západních politických a kulturních hodnot a potřebě jejich šíření do méně vyspělých oblastí, nebo v myšlence *bioregionalismu*, podle které je svět rozdělený do regionů, vymezených na základě přírodních charakteristik (např. povodí) a jejich obyvatelé by měli zůstat vázání na tyto regiony (Tomaney 2009: 148).

3.5 Anarchistická alternativa: evoluce jako výsledek spolupráce

Nová akademická disciplína geografie se etablovala jako věda, přinášející poznatky využitelné státní mocí, zejména mocí imperiálních států. Geografické informace o vzdálených místech byly využívány k ovládnutí těchto míst a jejich obyvatel, podobně jako v době před institucionalizací disciplíny, nyní však s vědeckou systematickostí. Moderní vědecká geografie k informačnímu servisu přidala vědecké zdůvodnění a obhajobu užití státní moci, územní expanze státu, kolonialismu a rasové nadřazenosti. Není náhodné, že moderní geografie se nejvíce rozvíjela ve státech s imperiálními ambicemi, především v Německu, Francii a Spojeném království, a že tyto státy více než jiné podporovaly geografický výzkum a výuku. Geografie se etablovala jako elitářská, eurocentrická disciplína, věda bílých mužů s autoritou a společenským postavením, spojená se zájmy státu (tradice, proti které se pozdější kritické přístupy ostře vymezují).

Hlavním teoretickým přístupem, který moderní geografie používala k obhajobě státní moci a koloniální expanze, byl přírodní determinismus, založený na darwinistické a neo-lamarckistické interpretaci evoluční teorie. Ale interpretace evoluce, kterou zvolili Ratzel a jeho následovníci, a ve které je motorem evoluce soupeření a konkurence, není jediná možná. I v přírodě existují společenství, jejichž vývoj i samotná existence nejsou podmíněny soupeřením, ale naopak kooperací a vzájemnou spoluprací.

Z této interpretace evoluce, zdůrazňující význam spolupráce, vyrostla teoretická tradice, která místo služby zájmům moci a obhajoby expanze státu byla k instituci státu výsostně kritická. Tato tradice vycházela z dělnických sociálních hnutí, která se šířila v Evropě ve druhé polovině 19. století a která sdružovala dělníky k obraně jejich zájmů proti zájmům podnikatelů i zájmům státu. Jedním z těchto revolučních hnutí je *anarchismus*.

Anarchismus je různorodou politickou filozofií, která odmítá působení institucionalizované moci (jako je stát, církev, firemní hierarchie aj.). Ta podle anarchistů

totiž omezuje spolupráci mezi lidmi, lidskou tvořivost a svobodu. V anarchistickém světovém názoru by společnost neměla být organizována do centralizovaných a hierarchicky řízených institucí jako jsou státy nebo velké firmy, ale do malých komunit založených na vzájemné pomoci, spolupráci a demokratickém rozhodování (Blunt a Wills 2000). Geografové na konci 19. století a počátku 20. století výrazně přispěli k formulaci filozofie anarchismu, či spíše patřili mezi přední tvůrce této filozofie. Jak tvrdí Cresswell (2013: 52), anarchismus je pravděpodobně jediné politické hnutí, jehož jádro tvoří geografie a myšlenky geografů. Těmito geografy byly Elisée Reclus a Petr Kropotkin.

Reclus vystudoval univerzitu v Berlíně, kde byl žákem Carla Rittera. Jeho geografickou představitost ovlivnil pobyt v deltě Mississippi v USA v letech 1853–55. Za aktivní účast v Národní gardě Pařížské komuny (1871) byl uvězněn a následně doživotně vyhoštěn z Francie. Usadil se ve švýcarském městečku Clarens na břehu Ženevského jezera, kde v letech 1875–94 napsal téměř celé své hlavní dílo, 19ti dílnou monografii *Nová univerzální geografie* (La Nouvelle Géographie universelle), a později, už v Bruselu, šestisvazkové dílo *Člověk a země* (L'Homme at la Terre) (Blunt a Wills 2000: 5).

Nová univerzální geografie byla podrobným popisem světa podobně jako práce jeho předchůdců. Avšak myšlenkou, která popis regionů světa v Reclusově podání integrovala, nebyl přírodní determinismus, ale snaha ukázat, jak spolupráce mezi lidmi může vést ke spravedlivějšímu přerozdělení přírodních zdrojů a k oslabení moci imperiálního státu. Jestliže dosavadní práce geografů sloužily k obhajobě a posílení státní moci, Reclus využíval geografických poznatků k oslabení utlačovatelské moci státu. Jeho centrální otázkou byl vztah přírody a společnosti podobně jako u jiných geografů konce 19. století. Reclus však rozlišoval mezi přírodními podmínkami života, které jsou nezměnitelné, a „umělou sférou“ světa lidské společnosti, jejíž součástí jsou např. mzdy, vlastnictví nebo působnost státu, a která může být změněna nebo ignorována (Cresswell 2013: 53). Geografie v Reclusově pojetí nebyla disciplína ve službě soupeřících států, ale disciplína umožňující mezinárodní porozumění, empatii a spolupráci a tím oslabující moc imperiálních států. Cílem využívání přírodních zdrojů neměla být maximalizace ekonomického zisku nebo společenského užítku, ale udržitelný vztah mezi přírodou a společností, umožňující harmonii ve vzájemném soužití lidských komunit (Blunt a Wills 2000: 5).

Petr Kropotkin byl ruský aristokrat – odtud jeho pozdější přezdívka „anarchistický kníže“. Vystudoval v Petrohradu a v letech 1862–67 podnikl expedici na Sibiř, jejímž cílem bylo mapování rozsahu pleistocenního zalednění. Zde se setkal se sibiřskými Kozáky, žijícími polokočovným životem mimo dosah autority ruského státu. Jejich způsob dělby práce a kolektivní úsilí ho dovedly k přesvědčení, že podstatou společenského života není soupeření, ale spolupráce. S touto myšlenkou začal studovat formy kolektivní spolupráce i v přírodě, od kolonií mravenců po stáda koní.

Na základě tohoto studia formuloval *teorii vzájemné pomoci*, podle níž je spolupráce přirozenou součástí přírody, je rozhodujícím prvkem evoluce a měla by být i základem organizace společnosti. „Ve vykonávání vzájemné pomoci... nacházíme pozitivní a nezpochybnitelný původ našich etických zásad; a můžeme potvrdit, že v etickém vývoji člověka hrála vůdčí úlohu vzájemná podpora, a ne vzájemný zápas.“ (Kropotkin in Cresswell 2013: 55)

Kropotkin, už jako akademik a člen Ruské geografické společnosti, byl za svůj aktivismus a podporu rolnického hnutí v roce 1874 uvězněn. Po útěku z vězení žil 41 let v exilu, nejdříve ve Švýcarsku, kde spolupracoval s Reclusem, později, po dalším uvěznění, v Londýně. Zde napsal svoje hlavní díla: *Pole, továrny a dílny zítřka* (1899) a *Vzájemná pomoc: faktor evoluce* (1902). Kropotkin byl vůdčí postavou anarchistického hnutí, celoživotní přítel Elisée Recluse a respektovaný geograf, udržující osobní kontakty s předními členy britské Královské geografické společnosti (Blunt a Wills 2000: 4).

Díla Recluse a Kropotkina mohou být považována za počátek kritické tradice v geografii. Jejich myšlení bylo ovlivněno Darwinovou evoluční teorií stejně jako myšlení jejich současníků, dokázali však přijít s radikálně odlišnou interpretací evoluce, ve které hrála místo soupeření centrální úlohu vzájemná spolupráce. Tato spolupráce je efektivní pouze v určitém geografickém měřítku, tj. v malé komunitě, jejíž členové se vzájemně znají a mohou se kolektivně podílet na rozhodování. Kropotkin nacházel příklady spolupráce nejen u sibiřských Kozáků a společností žijících tradičním (předmoderním) způsobem života, ale také v činnosti odborového hnutí, v rodině nebo v sociální organizaci městských slumů. Velké a hierarchicky uspořádané organizace, jako jsou firmy nebo státy, působí proti přirozeně kooperativním formám společenského života, a proto je třeba jejich působení minimalizovat. Pro životní poslání Recluse i Kropotkina byl charakteristický jejich aktivismus, tj. snaha svět nejen zkoumat, ale také změnit k lepšímu.

Přestože Reclus i Kropotkin byli ve své době geografové s mezinárodní reputací, jejich myšlenky byly v následujících dekáдах šířeny v anarchistickém hnutí, zatímco v geografii byly marginalizovány. V ní převládala „ratzelovská“ tradice, v níž geografické poznání slouží zájmům moci, především státu. Teprve začátek nové kritické tradice v geografii na konci 60. let 20. století obnovil zájem o myšlení anarchistických geografů konce 19. století (Peet 1975, Dunbar 1978, Blunt a Wills 2000: 1–41, Springer 2013).

4. Hlavní koncept: region

4.1 Regionální přístup ve studiu vztahů přírody a společnosti

Nejpozději v poslední dekádě 19. století byla geografie etablovanou disciplínou na univerzitách v Německu, ve Francii, v Rakousko-Uhersku, Nizozemsku a Belgii (první mezinárodní geografický kongres se konal v Antverpách už v roce 1871), před koncem století také v Británii a počátkem 20. století v USA. Hlavní otázky studia, tj. jaký je vztah mezi přírodním prostředím a společností, a jak vysvětlit regionální rozmanitost přírody a společnosti, převzala ze starší, předmoderní tradice. Moderní institucionalizovaná disciplína našla teoretický rámec pro systematické, „vědecké“ zkoumání těchto otázek v přijetí evoluční teorie. Někteří z otců zakladatelů se zaměřovali více na studium přírodního prostředí (např. Humboldt, Davis, Kropotkin), jiní více na studium společnosti (např. Ritter, Ratzel, Reclus), ale všichni uznávali existenci jednotné geografie jako oboru, studujícího prostředí i společnost, a svoji specializaci považovali za dílčí metodu na cestě k dosažení komplexního poznání obou těchto domén, a vztahů mezi nimi.

Cresswell (2013: 55–56) vysvětluje zájem o srovnávání přírodních a společenských procesů, a interpretaci vztahů mezi oběma doménami, dvěma důvody. Za prvé, to co je „přírodní“ je považováno za normální a morálně správné; nalezení přírodního ekvivalentu pro společenské jednání proto může být považováno za morální obhajobu takového jednání (vč. vojenské invaze do slabšího státu u Ratzela nebo vzájemné pomoci u Kropotkina). Za druhé, přírodní vědy jsou modelem vědeckého zkoumání, považovaného za objektivní a hodnotově neutrální; ukotvení interpretací společnosti v přírodních vědách proto bylo zdrojem zdánlivé vědeckosti a objektivity těchto interpretací.

V interpretacích vztahů přírody a společnosti převážilo jednosměrné chápání této interakce. Přírodní determinismus se stal hlavním teoretickým přístupem v počátcích geografie jako institucionalizované disciplíny. Nebyl však jedinou interpretací, jak ukázaly odvážné práce Recluse a Kropotkina. Přestože jimi založená anarchistická tradice byla na další desetiletí v geografii zapomenuta nebo marginalizována, řada dalších geografů nepovažovala přírodní determinismus za uspokojivé teoretické ukot-

vení a ve stejné době, kdy Sempleová, Huntington a Taylor deterministické paradigma aplikovali, dokázali vytvořit alternativní teoretické rámce pro studium vztahu společnosti a prostředí. Nejvýznamnějšími, z hlediska vlivu na vývoj geografického myšlení, byli Paul Vidal de la Blache, Carl Sauer, a Richard Hartshorne.

Každý z nich vycházel z poněkud jiné představy geografie, kladl si jiné otázky a odpovědi na ně hledal jinými metodami, ale všichni upřednostňovali regionální přístup. Region byl v centru jejich pozornosti. V návaznosti na Rittera pro ně bylo cílem geografického zkoumání pochopení vztahů přírody a společnosti v rámci určitých ohraničených území, která byla chápána jako přirozeně existující, vytvořená někdy v minulosti přírodou nebo historickým vývojem, vnitřně stejnorodá, a v podstatných rysech se odlišující od jiných takových území. Region byl pro ně klíčovým konceptem geografie.

4.2 Francouzská vidaliánská škola

Ústřední postavou *francouzské geografické školy* byl Paul Vidal de la Blache. Vidal vystudoval historii, ale po studiu přijal místo učitele geografie na univerzitě v Nancy (v roce 1872), neboť jako vlastenec byl přesvědčený, že výuka zeměpisu má zásadní význam pro posílení národní identity obyvatel (tak potřebné po porážce Francie Německem roku 1871!) (Mercier 2009: 147–8). Pro formování francouzské školy však bylo klíčové období od roku 1898, kdy Vidal přišel na pařížskou Sorbonnu, do jeho smrti v roce 1918.

Vidal obdivoval pestrost forem francouzské krajiny a regionální pestrost francouzské kultury, a za svůj cíl si stanovil zmapování této pestrosti a poznání vztahů mezi její přírodní a společenskou složkou. Oba tyto cíle (tj. mapování regionální diferenciace a zkoumání vztahu příroda – společnost) byly typickou součástí tehdejšího směřování geografie, a Vidal byl také silně inspirován německou školou, zvláště Ritterem a Ratzelem. Vidal však vyvinul specifickou metodu studia vztahu příroda – společnost, a současně odmítl jednostrannou interpretaci tohoto vztahu, kterou představoval přírodní determinismus.

Regionální pestrost forem společenského života podle něj utvářejí jedinečné *způsoby života* (*genres de vie*), které zahrnují specifické formy architektury, zemědělských činností, stravování, odívání, sdílených hodnot i místních institucí. Dnes bychom tento soubor místně specifických projevů pravděpodobně označili jako regionální nebo lokální kulturu, Vidal ale pojem kultura nepoužíval. Podobně jako se společnost skládá ze specifických způsobů života, i přírodní prostředí je složené z jednotlivých přírodních celků; ty Vidal označoval *pays*. Vzájemným působením *genres de vie* a *pays* vzniká krajina (Mercier 2009).

Výsledkem Vidalova mapování přírodních krajin a způsobů života byla monografie *Geografický přehled Francie (Le Tableau de la géographie de la France)*, vydaná roku 1908. Ta se stala předlohou pro řadu podobných regionálních monografií, popisujících složky přírodního prostředí a společenského života ve specifických regionech, a to ve Francii i jinde ve světě.

Studium regionální pestrosti místních kultur a krajin vedlo Vidala k odmítnutí přírodního determinismu a vytvoření vlastního konceptu, označovaného *geografický posibilismus*. Podle něj *genre de vie* není předurčen přírodními podmínkami, ale lidé se rozhodují, jakými způsoby budou využívat existující přírodní podmínky v daném regionu. Důležitá je možnost volby z více možností, které prostředí umožňuje. Proto se také v podobných přírodních podmínkách rozvíjejí různé kultury (způsoby života) a vznikají různé kulturní krajiny. Nejde tedy o žádnou determinaci.

Počátky geografického posibilismu lze najít v diskusi, kterou vedl Vidal, Ratzel a francouzský sociolog Émile Durkheim na přelomu 19. a 20. století. Vidal v ní zastával střední pozici mezi Ratzelovou obhajobou přírodního determinismu a Durkheimem prosazovanou redukcí geografického zkoumání jen na studium společnosti a jejího rozmístění, bez zvláštní pozornosti věnované přírodnímu prostředí. Vidal tvrdil Ratzelovi, že příroda je jen rádcem a zdrojem příležitostí, a Durkheimovi namítal, že lidé jsou ovlivněni prostředím, a to jako pasivní příjemci i jeho aktivní tvůrci; lidská bytost je současně výtvořem přírody i jejím neaktivnějším činitelem (Johnston et al. 1994).

Vidalovy myšlenky o významu studia diferenciacce přírody a kultury ve specifických regionech pro poznání obecného vztahu mezi přírodou a společností byly souhrnně formulovány v knize *Principy humánní geografie*, kterou po Vidalově smrti dokončil jeho student Emmanuel de Martonne (vyšla roku 1926). Ve vidaliánské tradici regionální geografie pokračovala po Vidalově smrti řada jeho studentů, a tato tradice je zvláště ve Francii živá i dnes. V meziválečném období z ní vycházel i Carl Sauer.

4.3 Berkeleyská škola

Přírodní determinismus zvláště silně zakořenil v USA. V tomto kontextu o to víc vyčnívá americká škola *kulturní geografie*, kterou založil Carl Otwin Sauer a která deterministický přístup ke studiu vztahu přírody a společnosti radikálně odmítá. Sauer uvádí, že musel „zásadně nesouhlasit s téměř všemi geografy ve své zemi“ (Williams 2009: 16). Sauer byl studentem Sempleové na univerzitě v Chicagu, ale jeho zájmem bylo studium kvality života obyčejných lidí, a pro tento cíl byl deterministický přístup zcela neúčinný. V *Morfologii krajiny* (Morphology of Landscape), klíčovém díle (vyšlo 1925), kde formuloval základy svého přístupu, čerpal převážně z německých autorů. V roce 1923 se usadil v Kalifornii, kde po následujících 34 let přednášel geografii na univerzitě

v Berkeley. Škola kulturní geografie, kterou zde svým dílem založil a v níž pokračovali jeho studenti, zůstává živou tradicí v americké geografii do současnosti, a to do té míry, že díky jejímu vlivu bývá celá disciplína humánní geografie v USA a Kanadě, zvláště ve středoškolském prostředí, někdy označována kulturní geografie (Daněk 2008a: 15).

Hlavním tématem Sauerova zájmu bylo působení člověka na přírodu, neboli „Role člověka v proměně vzhledu Země“ (název sympózia, které Sauer vedl v roce 1956, viz Williams 2009: 16). Centrem pozornosti je pořad studium vztahu příroda – společnost, ale v Sauerově přístupu se příčinná souvislost obrací a cílem je zkoumání vlivu člověka na přírodu. Sauer se inspiroval ve vidaliánském regionálním přístupu a posibilistickém pohledu na vztah mezi přírodou a společností. Ale tam, kde Vidal píše o *genres de vie*, Sauer píše o kultuře, a kde Vidal uznává možnost lidského výběru z příležitostí, poskytovaných přírodou, Sauer se jednoznačně zajímá o působení této kultury na přírodu. Podle něj je přírodní krajina substrát, který je vystavený působení média – tj. kultury – a výsledkem tohoto působení je *kulturní krajina* (Jackson 1989).

Sauer vyvinul specifickou metodu terénního výzkumu, která spočívala na dlouhodobé osobní přítomnosti ve studované krajině, ale místo sběru vzorků nebo rozhovorů s obyvateli spočívala na *intuitivním pozorování*, kontemplaci, nezátížené předchozím sběrem informací, a snaze o empatické porozumění, s cílem dosáhnout hlubšího pochopení krajiny, než které umožňuje studium samotných faktů. K tomuto pochopení dochází, podle Sauera, „magickou transformací“ v mysli empatického pozorovatele po jeho návratu z terénu a poté, co začíná o krajině psát (Cloke et al. 2004: 9–11).

Sauer studoval procesy, kterými byla přírodní krajina proměňována na krajinu kulturní, jako je domestikace rostlin a zvířat, šíření zemědělských technik jako žďáření a zavlažování, a další procesy hospodářského využívání krajiny. Studoval především krajiny USA a Střední Ameriky. Byl kritický k evropské kolonizaci Nového světa, která podle něj vedla k trvalému vyčerpání krajiny a její kultury. Jako jeden z prvních psal o *demografickém kolapsu* populací původních obyvatel Ameriky, ke kterému vedlo rozvrácení tradičních hodnotových systémů v důsledku zavlečení nemocí, válek a zotročení obyvatel. Stejně kritický byl i k šíření masové spotřební kultury pozdního kapitalismu, která podle něj vede nejen ke snižování biodiverzity, ale i kulturní diverzity starších a méně odolných společností (Williams 2009: 16–17).

4.4 Chicagská škola

Berkeleyjská kulturní geografie přinesla radikální přehodnocení pohledu na vztah přírody a společnosti. Její zájem o kulturu a historii společností vedl k příklonu tohoto pojetí geografie ke společenským a humanitním vědám, a rezignaci na snahu o aplikaci objektivní „vědecké“ metodologie přírodních věd. *Chicagská škola* je oproti

tomu přístupem, který znovu aplikuje evoluční teorii ve studiu společnosti a usiluje o vyvinutí objektivních metod po vzoru přírodních věd. Paradoxní je, že tento přístup vznikl na katedře sociologie. Jestliže berkeleyjská škola byla v kontextu doby a místa výjimečná odmítnutím deterministického zdůvodňování, je chicagská škola naopak dokladem silného zakotvení deterministického myšlení ve studiu společnosti v USA první poloviny 20. století.

Chicagská škola je označení pro přístup ke studiu městských oblastí, který se vyvinul na katedře sociologie univerzity v Chicagu v desátých až třicátých letech 20. století. Vůdčími osobnostmi byli Robert Park, Louis Wirth a Ernest Burgess. Charakteristickým přístupem chicagské školy je *humánní ekologie* (ekologie člověka). Chicagská škola nahlížela na město jako na *přírodní areál (habitat)* lidské společnosti. Robert Park a jeho kolegové předpokládali, že prostorová struktura využití půdy ve městě (land-use) je odrazem řádu a pravidel, které sdílí jeho obyvatelé a instituce, a cílem jejich výzkumu bylo systematicky studovat vztah mezi tímto řádem a jeho prostorovým vyjádřením (Entrikin 1980).

Sociologové chicagské školy vycházeli z Darwinovy evoluční teorie a jejího důrazu na soupeření mezi druhy, které sdílí společné území. Tímto úhlem pohledu studovali společnost lidí v městském prostředí. Dochází však k poznání, že v důsledku rozvinuté dělby práce, která charakterizuje moderní společnost, je pro lidi v jejich využívání prostoru (včetně soupeření o prostor) nutné spolupracovat. Výsledkem je vznik symbiotických vztahů. Společnost je podle chicagské školy organizována na dvou úrovních, a to biotické a kulturní. Ekologický přístup chicagské školy se soustředil na studium *biotické úrovně* sociální organizace, pro kterou jsou charakteristické jak vztahy soupeření, tak i spolupráce. Biologickými „druhy“ městského prostředí jsou podle chicagské školy lidské komunity, definované především na základě rasy a etnicity. Tyto komunity mají tendenci vytvářet „přirozené“ areály, které jsou vnitřně homogenní a vzájemně segregované (Sibley 2009: 40).

Nejnámějším dílem chicagské školy je Burgessův článek *The Growth of the City* z roku 1925, ve kterém představil známý *zonální model* prostorové struktury města. Ten prezentoval strukturu města jako sérii koncentrických zón kolem centra města (*central business district*), odlišujících se navzájem rasovou a etnickou strukturou, sociální strukturou a typem zástavby. Změnu využití ploch ve městě Burgess vysvětloval analogií ekologického principu invaze a sukcese: lidé a komunity z vnitřní zóny se s růstem příjmů a sociálního statusu snaží přestěhovat do vnější zóny s nižší hustotou zástavby. Výsledkem je jednak prostorový růst města na jeho okrajích, jednak sociální nestabilita, kriminalita a bezdomovectví, které vyplývají z mobility komunit a jejich tlaku na změnu využití ploch (tyto negativní projevy růstu města jsou podle Burgesse nejvýrazněji koncentrovány v tzv. *přechodné zóně*, obklopující vlastní centrum).

Chicagská škola byla kritizována za to, že chápáním rasové a etnické segregace jako „přirozeného“ projevu fungování ekologie města přispěla k legitimizaci existence ghett. Její ekologický přístup také nerozlišoval mezi dobrovolnou a dočasnou segregací (např. vyšších příjmových skupin) a ghettem. Chicagská škola měla také tendenci chápat městské areály jako homogenní a přehlížela jejich vnitřní sociální a kulturní variabilitu (Philpott 1991).

Přes uvedenou kritiku, a východisko v „zastaralé“ evoluční teorii, představovala chicagská škola první ucelenou teoretickou koncepci fungování města. Významně ovlivnila disciplíny zabývající se studiem a plánováním měst, včetně geografie města. Ve vývoji geografického myšlení je významná také tím, že přestože její autoři nebyli žádní anarchisté a jejich cílem bylo hledání řádu v prostorovém uspořádání města, dochází podobně jako Kropotkin k uznání významu spolupráce mezi skupinami lidí. Přináší také novou koncepci regionu: zatímco pro Vidala, Sauera i starší německé geografů byl region vnitřně homogenním územím, a předmětem jejich zájmu byly především periferní regiony s tradiční kulturou, chicagští sociologové se soustředili na město s pestrá a rychle se měnící kulturou, a jejich region byl vnitřně zřetelně diferencovaný na centrum a okolní zóny. Tato koncepce regionu byla v geografii rozvíjena po nástupu prostorové vědy (kapitola 5).

4.5 Chorologie

V první polovině 20. století došlo v geografii k posílení regionálního přístupu, tedy ve Vareniově vyjádření k posílení speciální geografie na úkor obecné geografie (viz vztah nomotetického a idiografického přístupu v kapitole 1). Například britský geograf A. J. Herbertson, v návaznosti na německou tradici vycházející od Rittera, tvrdil, že cílem geografie je vymezení tzv. *přirozených regionů*. Ty chápal jako ohraničené části zemského povrchu, které musí být studovány ve své celistvosti jako „...komplex území, vody, vzduchu, rostlin, živočichů a člověka a jejich vztahů.“ (Herbertson in Cloke et al. 1991: 6) Vidal, Sauer i jejich žáci věnovali většinu energie studiu jednotlivých regionů v úplnosti jejich přírodních i společenských vrstev (přestože jejich cílem bylo také zodpovězení obecných otázek vztahu přírody a společnosti).

Teoreticky propracované zdůvodnění potřeby preference regionálního přístupu před obecnou geografii prezentoval Richard Hartshorne, předseda Asociace amerických geografů, ve svém hlavním díle *Povaha geografie* (Nature of Geography) z roku 1939 (ano, to je ta kniha, která vznikala v knihovně Vídeňské univerzity po anšlusu).

Předmětem geografie, podle Hartshorna, má být studium územní diferenciace, tj. syntéza informací, které popisují a vysvětlují odlišnost jednoho regionu od druhého. Proto regionální geografie, kterou označoval také *chorologie* (z řeckého slova *chóros*,

tj. místo, prostor), má být vrcholem a syntézou geografického poznání. Zatímco Vidal, Sauer i Burgess založili svoji regionální geografii na empirickém pozorování, Hartshornův přístup byl více teoretický a vycházel ze studia historie a německých geografů, především Alfreda Hettnera, od kterého převzal i pojem chorologie: „Cílem chorologického pohledu je poznání povahy regionů a míst skrze pochopení společné existence různých sfér reality, a vzájemných vztahů mezi nimi, a jejich různorodých projevů...“ (Hettner in Cresswell 2013: 63)

Geografie v chorologickém pojetí má být studiem jednotlivých regionů, podobně jako historie je studiem jednotlivých historických období. To je příčinou výjimečnosti („excepcionalismu“) geografie (spolu s historií). Geografové by se neměli věnovat studiu jednotlivých jevů, jako je klima nebo průmysl (to by měli přenechat specialistům v těchto oborech), ale měli by se soustředit na to, jak jsou tyto jevy v konkrétních regionech kombinovány, a jak ve vzájemném spolupůsobení vytvářejí konfigurace, jedinečné pro daný region.

Hartshornova obhajoba chorologického přístupu byla jedním z nejlépe teoreticky rozpracovaných zdůvodnění předmětu studia geografie v první polovině 20. století. Jeho obhajoba představovala výrazné posunutí tohoto předmětu směrem k idiografické tradici. Tento důraz na jedinečnost geografických jevů (regionů) se krátce na to stal předmětem silné reakce v opačném směru, tedy k nomotetickému pojetí, v podobě kvantitativní revoluce.

5. Prostorová věda

5.1 Poválečná krize

V průběhu války řada geografů, zvláště v USA, pracovala ve státních službách, kde připravovali faktické informace, často jen topografický popis, pro potřeby vedení války. Někteří pracovali v Úřadu strategických služeb (Office of Strategic Services), předchůdci dnešní *CIA* (Central Intelligence Agency), viz Gould a Strohmayr (2004). Tato snaha o využití geografických poznatků, a geografů, znovu posílila pohled na geografii jako *servisní disciplínu*, sloužící zájmům *státu*. Devalvace geografie na zdroj faktografických informací poskytovaných pro rozhodování jiných, byť ze strany státních institucí oceňovaná, byla příčinou poklesu její prestiže mezi akademickými disciplínami.

Už dávno před válkou byly geografické informace využívány institucemi koloniálních států. Není náhoda, že geografie požívala největší vážnost v Německu, Francii, Británii a později v USA, a geografové jako Friedrich Ratzel v Německu, Halford Mackinder v Británii a Isaiah Bowman v USA patřili k politicky vlivným osobnostem, které ovlivňovaly imperiální politiku svých států (Ó Tuathail 1996, viz též kapitola 3). Po druhé světové válce však bylo veřejné mínění i mezinárodní vztahy jednoznačně nakloněny dekolonizaci, a spojení geografie s koloniální a imperiální politikou bylo další příčinou úpadku její prestiže, minimálně v akademickém prostředí. Jinou příčinou poklesu vážnosti disciplíny bylo spojení geografie s geopolitikou, diskreditovanou využitím myšlenek geografů jako Ratzel nebo Karl Haushofer k obhajobě expanzivní politiky nacistické Třetí říše (ale viz Ó Tuathail, 1996: 111–131, o kontroverznosti tohoto spojení).

Proměny světa po druhé světové válce, stejně jako těsné propojení geografie s řádem a zájmy autorit předválečného a válečného světa, nevytvářely pro disciplínu nejlepší prostředí. Bipolární rozdělení světa v důsledku studené války vytvářelo dojem stabilního geopolitického systému, na kterém není co zkoumat, a dekolonizace coby hlavní proces proměny politické mapy světa v poválečném období připomínala zmíněné propojení geografie se „starým“ kolonialismem. Tyto a další změny vnějšího světa znovu přivedly geografii do krize, kdy musela obhajovat smysl své existence jako akademické disciplíny, a vyžadovaly ze strany geografů nové pohledy a přístupy. Hlavní

příčina krize ale vycházela zevnitř disciplíny, a to z neukončené diskuze o povaze geografických jevů a definování cíle geografického výzkumu.

Symbolickým projevem krize byly známé události na *Harvardově univerzitě* v USA. Zde byla geografie součástí katedry geologie a geografie, na které se v roce 1947 habilitoval geograf Edward Ackerman. Proti tomuto rozšíření geografické sekce protestoval geolog Marland Billings, který si stěžoval, že posílení geografie odvede prostředky z rozpočtu na potřebný geologický výzkum. Ve své stížnosti děkanovi argumentoval tím, že geografie není dostatečně rigorózní, že není pravá věda, a nezaslouží si místo na Harvardově univerzitě. Děkan svolal komisi, jejímž úkolem bylo prověřit vědeckost geografie. Komise dala zapravdu Billingsovi, a na základě jejího rozhodnutí děkan Ackermana i jeho kolegy geografu propustil a geografie byla na Harvardově univerzitě zrušena (Cresswell 2013: 79).

5.2 Kvantitativní revoluce

Vývoj na Harvardu se na jiných univerzitách naštěstí neopakoval, ale tamní konflikt symbolicky vypovídá o zpochybnění statutu geografie a potřebě geografů prokazovat oprávněnost svého působení na akademické půdě. Jestliže vědci na prestižní Harvardově univerzitě došli k závěru, že geografie není věda, jak prokázat, že se mýlili? Hledání pozitivní odpovědi na tuto otázku bylo motivací intelektuálního vývoje v disciplíně v následujících dvou desetiletích.

Poválečná krize geografie byla do značné míry opakováním hledání předmětu studia, které bylo charakteristické pro institucionalizaci geografie v závěru 19. století. Tehdy byly nalezeny odpovědi dvě: první v hledání „obecného“ vztahu příroda – prostředí; ta domestikovala evoluční teorii a její nejvlivnější teoretickou interpretací byl přírodní determinismus; druhou odpovědí byla regionální geografie (chorologie), zdůrazňující specifičnost regionů. Jenže přírodní determinismus byl podrobený silné kritice a po válce byl coby výchozí přístup akademické disciplíny neobhajitelný, a regionální koncept byl pro svůj důraz na jedinečnost individuálních regionů považován za nevědecký. V Kuhnově interpretaci (kapitola 1.2) se „normální věda“, tj. způsob praktikování geografie, rozšířený v první polovině 20. století, dostala do krize, zpochybňující samotnou existenci disciplíny, a geografie stála před paradigmatickou revolucí.

Podstatou krize byl dávný (a dodnes neukončený) spor o způsob nahlížení na povahu geografických jevů, mezi idiografickým a nomotetickým přístupem (viz kapitola 1.5). V geografii první poloviny 20. století – a to ve fyzické i humánní geografii – převážil regionální pohled, tedy studium jedinečných částí zemského povrchu s jejich unikátní a neopakovatelnou kombinací prvků přírody a společnosti. Hartshornova *Povaha geografie* byla vrcholnou obhajobou tohoto idiografického přístupu.

Podstatou vědy, aspoň tak, jak je chápána v přírodních vědách, je však formulování obecných tvrzení, vědeckých „zákonů“, založených na generalizaci empirických pozorování.

Takové zákony je možné formulovat, a ověřovat (verifikovat nebo falzifikovat), jen na základě *opakovaných pozorování*. I jevy, které jsou předmětem pozorování, musí být „opakovatelné“, tj. musí vytvářet soubory jedinců (např. rostlin nebo lidí), kteří si jsou natolik podobní, že lze formulovat a ověřovat obecná tvrzení o těchto jedincích, která jsou platná bez ohledu na dílčí rozdíly mezi jedinci daného souboru. Pokud je však předmětem studia něco, co je považováno za jedinečné, např. konkrétní místo nebo region, potom není možné formulovat žádné obecně platné vědecké „zákony“. Jedinou metodou, jak zkoumat jedinečné, je jeho popis. Jak tvrdil Haggitt (1965): „S jedinečným nelze dělat nic jiného, než rozjímat o jeho jedinečnosti.“ Věda, zkoumající jedinečné, proto v pohledu kritiků idiografického zaměření geografie v podstatě není věda, a proto nemá místo na Harvardu ani jinde v akademii.

Má-li být geografie vědou, musí být schopna produkovat obecná tvrzení, a vytvořit metodický aparát pro jejich ověřování. To je možné pouze tehdy, pokud se přestane zabývat jedinečným, a soustředí se na zkoumání obecného. Je tedy nutné změnit optiku pohledu. Například jednotlivá sídla sice jsou jedinečná, ale vedle jedinečných rysů mají také obecné vlastnosti (patří do určité velikostní kategorie z hlediska počtu obyvatel, k určitému typu ekonomické specializace apod.). Z hlediska obecných vlastností tvoří sídla soubory podobných, tj. opakovatelných jevů, a na základě jejich pozorování je možné zobecňovat a formulovat vědecké zákony, např. o pravidelnostech v rozmístění jevů určitého typu (podle velikosti, ekonomického zaměření aj.), o vztazích mezi nimi (dopravních, migračních aj.), a o jejich vlastnostech (např. intenzita vyjíždky v závislosti na velikosti, ekonomickém zaměření sídla a jeho poloze). Podobně na regiony se lze dívat jako na jedinečné, jak doporučoval Hartshorne. Lze ale také odhlédnout od jejich specifických vlastností a hledat ty obecné. Humánní geografové často pracují s nodálními regiony; každý z nich je jedinečný, ale všechny mají jádro a zázemí, a na základě tohoto opakovatelného rysu lze formulovat obecná a ověřitelná tvrzení, například o poměru velikosti jádra a zázemí, o charakteru a intenzitě vztahů mezi jádrem a zázemím, nebo o vlastnostech souborů, tvořených podobnými „jedinci“ – regiony.

Tato proměna optiky pohledu na povahu geografických jevů, která v angloamerické geografii probíhala od 50. let, je označována jako *kvantitativní revoluce*. Její podstatou byl odklon od idiografického přístupu a radikální příklon k přístupu nomotetickému. Tato změna předmětu studia byla největší paradigmatickou změnou v dosavadním vývoji geografie; proto je její označení „revoluce“ oprávněné.

Kvantitativní revoluce probíhala nejdříve a nejostřeji v USA. Jejími proponenty byli mladí geografové, nespokojení s okrajovou pozicí, kterou geografie měla v akademické dělbě práce (včetně Ackermana a Ullmana, vyhozených z Harvardovy uni-

verzity). Od počátku měli odpůrce, kteří tvrdili, že přijetí abstraktního nomotetického pohledu není pro geografii vhodné a ohroží její výjimečné postavení ve vědě. Personifikací tohoto sporu je slavná debata mezi dvěma americkými geografy, již známým Richardem Hartshornem a mladým Fredem Schaeferem.

Hartshorne, autor vlivné monografie *Povaha geografie* a předseda Asociace amerických geografů (v letech 1949–50), v této debatě obhajoval chorologický přístup. Podle něj se má geografický výzkum soustředit výhradně na popis prostorového rozmístění jevů a jejich unikátních seskupení v jednotlivých místech a regionech. Proti tomu v roce 1953 vystoupil mladý geograf Schaefer v článku *Výjimečnost v geografii* (Exceptionalism in Geography), v němž tvrdil, že metodologie geografie je zastaralá a zůstala nezměněná po desetiletí, ačkoli existují závažné důvody pro její zpochybnění. Problémem je podle něj právě to, že geografové jsou přesvědčeni o výjimečnosti své disciplíny a jedinečnosti její metodologie. Podle Schaefera se geografie nesmí zaměřovat na jedinečné, ale na podobnost jevů; jejím cílem má být hledání zobecnitelných pravidelností a na základě jejich poznání formulace vědeckých zákonů, po vzoru skutečné vědy. „Popis, i když je následován klasifikací, nevysvětluje způsob, jakým jsou jevy ve světě rozmístěny. Podmínkou pro vysvětlení je vždy to, že rozmístění jevů považujeme za projev zákonů.“ (Schaefer [1953], cit. v Cloke et al. 1991: 10)

Prvním cílem kvantitativní revoluce byla kritika idiografické regionální geografie, tedy dominantního přístupu tehdejší geografie. Tato kritika měla dva proudy. První vycházel ze zmíněné diskuze uvnitř disciplíny a terčem kritiky byla popisnost a „nevědeckost“ regionálního přístupu. Druhý proud byl více odrazem proměny vnějšího světa, který se stal – aspoň v pohledu z USA – převážně urbanizovaný, industrializovaný a intenzivně propojený. Tento proud kritizoval regionální geografii za soustředění pozornosti na venkovské, zemědělské a izolované regiony, které jsou v moderním světě spíše iluzí než realitou: „Regionální geografové se možná snaží vymezovat hranice, které neexistují, kolem území, která nejsou podstatná.“ (Kimble [1951], cit. v Cresswell 2013: 80)

Namísto idiografické regionální geografie prosazovali mladí geografové novou obecnou geografii, a to vědecký, nomotetický přístup, označovaný někdy *kvantitativní geografie*, jindy *teoretická geografie* nebo *prostorová věda*. K průlomovým publikacím, které vymezovaly nový přístup, jeho východiska, cíle a metody, patřily především tyto:

- William W. Bunge (1962): *Theoretical Geography*
- Peter Haggett (1965): *Locational Analysis in Human Geography*
- Richard J. Chorley a Peter Haggett (1967): *Models in Geography*
- David Harvey (1969): *Explanation in Geography*.

Kvantitativní revoluce zásadně proměnila předmět studia. Namísto studia unikátnosti regionů se kvantitativní geografové obrátili ke studiu *prostorových struktur*, tvořených obecnými a opakovatelnými prvky jako jsou krajinné typy, sídla, trhy nebo

výrobní provozy. Nový teoretický přístup, který kvantitativní revoluce v geografii vytvořila, lze vymezit prostřednictvím jeho pěti charakteristických rysů.

Za první: zájem o *teorii*. Kvantitativní revoluce byla především teoretickou revolucí; kvantifikace byla důsledkem přijetí nového teoretického přístupu. Díky diskuzi mezi zastánci a odpůrci nového přístupu, a díky snaze o proměnu geografie v „opravdovou“ vědu, se geografové poprvé začali ve větší míře zajímat o teorii. Věda, má-li formulovat obecně platné zákony, musí mít svoji teorii. William Bunge, v úvodu *Teoretické geografie*, píše: „Protože věda klade velký důraz na teorii, znamená to, že vědecká geografie se musí vážně zabývat teorií... Existuje mnoho knih o geografických faktech, ale žádná o teorii...“ (Bunge 1962: x).

Za druhé: zájem o *prostor a prostorové struktury*. Zatímco tradiční geografie studovala, či spíš popisovala regiony nebo místa, předmětem zájmu nového přístupu se stal prostor. Regiony vytváří představu jedinečnosti, zatímco prostor je obecný. Navíc prostor studují také jiné vědecké disciplíny, především fyzika, a sdílení předmětu studia s fyzikou zvýší vědecký status geografie. Prostor v pojetí teoretické geografie byl prostor absolutní, daný zeměpisnými souřadnicemi a euklidovskou vzdáleností (což, jak uvidíme níže, se později stalo jedním ze zdrojů kritiky tohoto přístupu).

Za třetí: zájem o *kvantifikaci*. Věda, podle stoupenců teoretické geografie, vyjadřuje svoje zákony pomocí čísel a matematických symbolů. Přejít od idiografického přístupu k nomotetickému, spojený s redukcí předmětu studia od jedinečných regionů k prostorovým strukturám, poskytl geografům opakovatelné jevy a tím otevřel cestu k možnosti kvantifikace těchto jevů a jejich analýze matematickými a statistickými postupy. Pokrok ve výpočetní technice nebyl příčinou kvantitativní revoluce, jak se někdy uvádí. Metody zpracování velkých souborů dat byly známé už dřív, ale geografové se o ně nezajímali. Podmínkou byla nejprve změna předmětu studia, změna pohledu na povahu geografických jevů – tedy změna teoretického přístupu. To, že ve stejné době, kdy kvantitativní revoluce probíhala (v angloamerické geografii nejvíce v 60. letech), docházelo k rozvoji výpočetní techniky, bylo spíš příznivou souhrou okolností, která zvýšila zájem geografů o kvantitativní metody a upevnila jejich přesvědčení o správnosti kvantitativního pojetí geografie.

Za čtvrté: důraz na studium *procesů*. Tradiční regionální geografie se zabývala především rozmístěním jevů a pohyb přes hranice regionů narušoval představu jejich unikátnosti; proto mu nebyla věnována soustavná pozornost. Naproti tomu pro prostorovou vědu se procesy, toky a interakce mezi lokalitami v prostoru staly klíčovou otázkou výzkumu. Studium dopravních toků, migračních proudů, dojížděky nebo spádovosti za službami patřilo – a dodnes patří – k hlavním tématům prostorové vědy.

Za páté: obliba *modelů* a modelování. Jestliže cílem prostorové vědy má být formulace obecně platných vědeckých zákonů, potom geografové musí vyvinout metody, jak z množství informací o jevech a procesech v prostoru generalizovat ty podstatné.

Modely, neboli „zjednodušená vyjádření reality, která vystihují předpokládané důležité rysy nebo vztahy v generalizované podobě“ (Chorley a Haggett [1967] cit. v Cresswell 2013: 86), byly vhodným postupem pro hledání obecného. Chorleym a Haggettem editovaná kniha uvádí přehled modelů v geomorfologii, klimatologii, hydrologii, demografii, sociologii, modely ekonomického rozvoje nebo sídelních systémů a města (Golledge 2006).

5.3 Centra experimentování s prostorem

Přestože kvantitativní revoluce měla „revoluční“ charakter z hlediska hloubky změn a svého dopadu na povahu geografie, a přestože změny probíhaly, v porovnání s předchozím vývojem, rychle, nebyl to žádný přímočarý a univerzálně přijímaný proces. V duchu přístupů prostorové vědy lze kvantitativní revoluci modelovat jako proces šíření inovací, který vycházel z omezeného počtu center, kde geografové experimentovali s novými přístupy a metodami, a který byl různě přijímán – nebo nepřijímán – v ostatních místech geografického výzkumu. Hlavními centry šíření inovace, zvané teoretická geografie či častěji *prostorová věda*, byly Washingtonská univerzita v Seattle na západním pobřeží USA, Pennsylvánská univerzita ve Philadelphii na východním pobřeží USA, a Lundská univerzita v jižním Švédsku.

Na *Washingtonské univerzitě* začal v roce 1954 dopravní geograf William Garrison vyučovat kurz statistických metod (Turbeville 1954), a jeho přístup oslovil jeho studenty natolik, že začali pod jeho vedením s využitím statistických metod experimentovat. Tato skupina mladých kvantitativních geografů, ke které patřili mimo jiných Brian Berry, William Bunge, Richard Morrill, John Nystuen a Waldo Tobler, byla přezdívána „*kadeti prostoru*“ (*space cadets*) (Gould a Strohmayer 2004). Řada z nich se v 60. letech stala propagátory a významnými autory prostorové vědy.

Hlavním zájmem kadetů prostoru bylo studium *struktury osídlení*, resp. hledání „zákonů“, které stojí v pozadí rozmístění sídel v prostoru, a jeho hierarchické struktury. Garrison „objevil“, že stejnou otázkou se zabýval už ve 30. letech 20. století v Německu Walter Christaller, a právě Christallerova *teorie centrálních míst* se stala vůdčí teorií, pomocí níž analyzovali strukturu osídlení kadeti prostoru i prostorová věda jako taková. Bunge Christallerovi věnoval svoji *Teoretickou geografii*, ve které v narážce na časté přejímání teorií z jiných disciplín píše: „Kdyby neexistovala teorie centrálních míst, nebylo by možné tak důrazně tvrdit, že existuje teoretická geografie, nezávislá na jiných mateřských vědách.“ (Bunge 1962: 133) Teorie centrálních míst svou snahou o nalezení obecného řádu v sídelní hierarchii a svým typicky *deduktivním postupem* představovala pro kvantitativní geografy ideální východisko pro empirické analýzy a generalizaci. Její koncepty centrality (střediskovosti), prahu a dosahu

byly využitelné nejen v geografii osídlení, ale i při studiu rozmístění služeb, dopravních uzlů apod. (viz Mulíček 2008: 102–5, Malczewski 2009: 26–30).

Vůdčí osobností prostorové vědy na *Pennsylvánské univerzitě* byl Walter Isard. Isard se zabýval geografii hospodářství a byl nespokojený jak s dosavadním popisným přístupem geografů ke studiu ekonomiky, tak s ekonomickou teorií, která nevěnovala žádnou pozornost prostorovému uspořádání. Jeho cílem se stalo „...zavedení geografie do dosud neprostorové ekonomické teorie, a současně využití ekonomické teorie k vytvoření deduktivního rámce pro dosud ateoretickou a převážně induktivní ekonomickou geografii.“ (Overman 2009: 279) Svůj projekt teoretické a kvantitativní ekonomické geografie, resp. prostorové ekonomie, poprvé představil v knize *Lokalizace a prostorová ekonomika (Location and space-economy)* v roce 1956.

Podobně jako kadeti prostoru ze Seattle i Isard objevil pro geografii staré německé autory, tvůrce *lokalizačních teorií*. Teoretickými východisky Isardovy prostorové ekonomické vědy se staly především tři lokalizační teorie: *model izolovaného státu* Heinricha von Thüнена (publikovaný už roku 1826!), *model lokalizace průmyslu* Alfreda Webera a *model nedokonalé konkurence* Augusta Lösche. Von Thünen vysvětloval strukturu zemědělské produkce na základě vzdálenosti od trhu (a dopravních nákladů), ale spíše než co je kde pěstováno byla pro prostorovou ekonomickou teorii významná myšlenka, že fungování trhu vede ke vzniku určité prostorové struktury využití půdy, a to nezávisle na vůli samotných zemědělců, resp. jednotlivých aktérů. Alfred Weber poskytl jednoduchý model, který dokázal vysvětlit (a také navrhnout) optimální lokalizaci konkrétní průmyslové výroby, a to na základě minimalizace dopravních nákladů (nákladů na dopravu jednotlivých surovin, polotovarů, pracovní síly a odbytu hotových výrobků na trh). August Lösch vycházel z Christallerovy teorie centrálních míst, ale jeho přístup byl víc mikroekonomický, založený na studiu chování jednotlivých firem; podle jeho modelu nedokonalé konkurence využívají firmy svého monopolního postavení v prostoru kolem místa svého působení a daří se jim, v tomto prostoru, zabránit vstupu konkurence. V rozporu s Weberem tedy lokalizace není výsledkem dokonalé konkurence, a nedokonalá konkurence vede k vytvoření více nepravidelné sítě středisek, než předpokládá teorie centrálních míst.

Z aplikací těchto raných modelů německých autorů na prostorové vazby v ekonomice druhé poloviny 20. století, a z jejich kritiky, vycházely nové modely prostorové lokalizace a konkurence. Isard nazval svůj projekt teoretické geografie a prostorové ekonomie *regionální věda (regional science)*. Jejím cílem se stala rigorózní matematická a kvantitativní analýza příčin a důsledků prostorových socioekonomických disparit, a hledání obecného modelu, vysvětlujícího lokalizaci ekonomických subjektů (Overman 2009).

Vůdčí osobností experimentů s novým pohledem na geografický prostor na *univerzitě v Lundu* byl Torsten Hägerstrand. Podobně jako mnoho geografů jeho generace (narozen 1916) byl znechucen popisným pojetím tradiční regionální geografie

a usiloval o hledání modelů a teorií, umožňujících zobecnění a vysvětlení. Na rozdíl od statických a geometrických modelů lokalizačních teorií (jakými byly rané modely kadetů prostoru i regionální vědy) se více zajímal o procesy, tj. vztahy mezi místy v prostoru i čase. Hlavními tématy jeho výzkumu byla *migrace a difúze inovace*. Hägerstrandovo detailní studium migrace obyvatel švédského městečka Asby (z roku 1957) je počátkem geografického studia vlivu vzdálenosti na intenzitu procesu, resp. studia poklesu intenzity interakce se vzdáleností. Hägerstrand modeloval intenzitu migračních vztahů na různých měřítkových úrovních (např. regionální, národní, mezinárodní) a v různém čase, a pro generalizaci inovativně využíval *gravitační model* i netradiční kartografická zobrazení prostoru (např. azimutální zobrazení s centrem v Asby a s logaritmickým vyjádřením vzdálenosti).

Šíření inovací Hägerstrand a jeho žáci studovali na procesu geografického šíření informací o nových technologiích mezi švédskými zemědělci a později na prostorovém růstu ghetta nebo šíření osídlení v Polynésii (Florderdew 2011a: 200). Při tomto studiu využili *teorii pravděpodobnosti* v podobě prostorové matice, vyjadřující pravděpodobnost přijetí určité inovace pro osobu umístěnou v centrální poloze této matice; využili také simulování různých variant šíření na základě změněných vstupních parametrů. Později *lundská škola* navázala na tyto experimenty studiem pohybu jednotlivců v prostoru a čase, ze kterého se vyvinula *geografie času* (viz kapitola 6.2).

Mezi centry experimentování s novými přístupy existovaly intenzivní kontakty, mladí geografové sdíleli výsledky a vzájemně se inspirovali. Například Hägerstrand strávil v roce 1959 semestr na Washingtonské univerzitě, Richard Morrill s ním později spolupracoval v Lundu, a v Lundu v roce 1962 vyšla i Bungeho Teoretická geografie. Tento vývoj byl sledován a poměrně rychle přijímán i na řadě dalších univerzit, nejdříve v angloamerické geografii a později i jinde. Kvantitativní revoluce přispěla k tomu, že geografie v USA a Británii začala být uznávána jako zdroj inovací a myšlenek pro geografy z jiných zemí.

V českých zemích se centrem formulování teoretických koncepcí a experimentování s kvantitativními metodami a modely stala tzv. *albertovská škola* na Přírodovědecké fakultě Univerzity Karlovy, založená Jaromírem Korčákem a jeho žáky (např. Korčák 1973, Hampl 1971, Hampl et al. 1987 aj.). Ve světě rozděleném železnou oponou a dosud nepropojeném optickými kabely se koncepty angloamerické prostorové vědy dostávaly na Albertov se zpožděním, někdy v ruském překladu. Tyto koncepty ale vycházely z teoretizování procesů probíhajících v tržním prostředí, které v podmínkách centrálně plánovaného hospodářství nebyly aplikovatelné (to platilo nejvíc v oblasti ekonomické geografie a geografie města). Albertovská škola proto rozhodně nebyla místem, kde byly se zpožděním používány modely ze zámoří, ale centrem, pro které teorie angloamerické prostorové vědy představovaly inspiraci k jejich inovativní aplikaci ve specifických podmínkách socialistické ekonomiky a společnosti.

5.4 Pozitivismus a geografie

Zájem kvantitativních geografů o teorii, zobecňování, vysvětlení, hledání pravidelností a vědeckých zákonů, o používání čísel, matematických a logických výrazů, byl projevem příklonu ke způsobu myšlení, který je obvyklý v přírodních vědách a je známý jako *pozitivismus*. Pozitivismus je filozofie vědy.

Pozitivismus má své kořeny v *osvícenství*: v osvícenské preferenci lidského rozumu a racionality před náboženským a metafyzickým zdůvodňováním, a v osvícenské víře ve vědu jako v nástroj osvobození lidstva z útlaku a bídy (viz Hall a Gieben 1992: 21–20). Zakladatelem pozitivismu byl filozof a sociolog August Comte (1798–1857). Poznání pravdy má být podle Comta založeno na empiricky pozorovatelných a ověřitelných faktech. Tuto cestu k poznání označil „*pozitivní věda*“, čímž vyjadřoval její nadřazenost nad staršími cestami k poznání pravdy, jakými bylo např. náboženství nebo metafyzika.

Comtův pozitivismus spočívá na pěti základních principech (ibid.):

- Poznání musí být založeno na přímém a opakovatelném pozorování. Pouze pokud je mezi dvěma jevy doložen pravidelný a opakovaný vztah, je možné mezi nimi hledat příčinnou souvislost. Skutečnou realitu, podle Comta, tvoří pozorovatelný svět a příčinné vztahy, které propojují jeho elementy; vše, co leží mimo dosah vědeckého poznání, založeného na pozorování, je nevědecké a nepodstatné.
- Vědecké poznání musí být sdílené. Výsledky pozorování, a úsudek o příčinných vazbách mezi pozorovanými jevy, musí být přístupné, aby je bylo možné opakovat a nezávisle ověřit.
- Vědecké poznání je dosahováno pomocí vytváření ověřitelných teorií. Tvrzení, která nelze ověřit (verifikovat), nejsou vědecká.
- Vědecké poznání je objektivní. Je nezávislé na hodnotách, názorech a kultuře pozorovatele. Věda má mít čistě explanační funkci (a nezabývat se etickými otázkami).
- Vědecké poznatky by měly být integrovány do jednoho nevyvratitelného systému, jehož smyslem je poznání pravdy. Comte předpokládal, že toto poznání povede ke vzniku lepší společnosti.

Přísnější verzí pozitivismu je *logický pozitivismus*. Ten vychází z diskuzí vídeňských filozofů v meziválečném období, tzv. *videňského kroužku* (Wiener Kreis). Logický pozitivismus rozlišuje mezi analytickými a syntetickými výroky. *Syntetické výroky* (typické pro geografii) vyžadují empirické ověření. *Analytické výroky* však mohou být ověřeny logickými postupy, stejně jako výroky v matematice, a nevyžadují empirické ověření. Právě otázka *verifikace* platnosti tvrzení stála v centru pozornosti vídeňského kroužku: tvrzení má, podle logických pozitivistů, význam pouze tehdy, pokud existují

postupy k ověření jeho platnosti. Protože verifikovat tvrzení je obtížné (vždy existuje možnost, že se objeví pozorování, které platnost tvrzení vyvrátí), nahradil filozof Karl Popper postup verifikace *falzifikací*. Věda by podle Poppera měla dosahovat poznání pomocí snahy o falzifikaci existujících poznatků. Pokud se vědecký výrok, či „zákon“, podaří falzifikovat, povede to k jeho nahrazení novějšími a přesnějšími výroky. Věda se v tomto pojetí stává nikdy nekončícím procesem zpřesňování poznání (Bennett 2009: 298–9).

Bylo by možné hledat styčné body mezi Comtovou pozitivní vědou, coby snahou osvobodit poznání od předsudků, pověr a náboženství, a nomotetickou prostorovou vědou, coby snahou osvobodit geografii od přehnané popisnosti a idiografičnosti. Přestože snaha mladých kvantitativních geografů proměnit geografii ve „skutečnou vědu“, s vlastními teoriemi a metodami jejich ověřování, byla očividná, spojení s filozofií pozitivismu bylo nevědomé a nereflktované. Kniha Davida Harveyho *Vysvětlení v geografii* (Explanation in Geography) z roku 1969 představovala shrnutí dosavadních výsledků prostorové vědy a současně byla snahou o jejich zobecnění. Harvey zde uvádí, že geografové se naučili pracovat s řadou dílčích teorií a analytických metod, ale nevěnují žádnou pozornost tomu, proč a jak je utvářeno geografické poznání. Dochází k závěru, že geografický výzkum potřebuje obecné filozofické ukotvení. Tím by podle něj měla být „filozofie vědy“; sám ale pojem pozitivismus nepoužívá (Cloke et al. 1991).

5.5 Rozhněvaní mladí muži: kritika prostorové vědy

Vrcholným obdobím prostorové vědy v angloamerické geografii byla 60. léta. Symbolicky by toto období bylo možné ohraničit rokem 1953, kdy vyšel Schaeferův článek *Výjimečnost v geografii*, a rokem 1973, kdy vychází Harveyho *Sociální spravedlnost a město* (Social Justice and the City); viz kapitola 7. Takové datování je ale nutně zjednodušující, skrývá např. nechuť následovat obrat k prostorové vědě a její kritiku, která existovala i v době její vrcholné slávy, stejně jako pokračující šíření jejího „vědeckého“ přístupu v době, kdy v hlavním proudu geografického výzkumu – aspoň v humánní geografii – převážila její kritika ze strany pozdějších, tzv. post-pozitivistických přístupů.

V každém případě se prostorová věda dostala už koncem 60. let a v následující dekádě pod palbu nového typu kritiky než byl starý odpor zastánců idiografické tradice. Tato kritika vycházela jak z intelektuální diskuze uvnitř disciplíny, tak z proměny politických a ekonomických podmínek vnějšího světa.

Druhá polovina 60. let byla v USA, v západní Evropě i jinde obdobím revolty a společenského protestu. Diskuze příčin této revolty přesahuje cíl tohoto textu. Pro pochopení kontextu, ve kterém probíhala nová paradigmatická transformace geografie,

spojená se zásadní kritikou prostorové vědy, stačí připomenout hlavní sociální hnutí a sociální a politické konflikty této doby:

- Dospěla generace, která už nezažila druhou světovou válku, nebyla spokojená s relativně významným zlepšením materiálních podmínek života, ke kterému na Západě od války došlo, ale požadovala také víc svobody, demokracie a rovnoprávnosti (součástí revolty bylo např. hnutí *hippie*).
- S růstem bohatství společnosti se zvýšila i sociální segregace chudších skupin, zvláště v centrálních částech amerických měst (vznik ghett), a s ní spojená kriminalita.
- V USA zesílilo hnutí proti diskriminaci a rasové segregaci Afroameričanů (v roce 1968 byl zavražděn Martin Luther King); sílilo také hnutí za práva původních obyvatel a dalších skupin.
- Hnutí proti válce ve Vietnamu v roce 1967 přerostlo z protestů menších skupin do masových demonstrací.
- Hospodářská krize v USA, nárůst inflace a nezaměstnanosti vedla prezidenta Nixona k devalvaci dolaru, zavedení dvojího trhu se zlatem (1968) a nakonec ke zrušení zlatého standardu (1971). Tím se de facto rozpadl mezinárodní *Brettonwoodský měnový systém*.
- Po dekadách politického smíru se i v západních zemích objevilo nacionalisticky a politicky motivované násilí (v Baskicku v roce 1968, v Severním Irsku 1969, v Québečku 1970 aj.).
- Velké studentské bouře a politicky motivované protesty proběhly v roce 1968 i v Paříži, v Berlíně, Mexiku, Bangkoku nebo v Československu.

Tato (a další) hnutí a politické konflikty upozorňovaly na rozšíření nespravedlnosti, nerovnosti, diskriminace a násilí i v centrech bohatých a demokratických zemí, a masové demonstrace v centrech měst a na univerzitách vedly k tomu, že tyto konflikty nebylo možné ignorovat ani na katedrách geografie. Jak se k nim mají geografové postavit? Lze je interpretovat optikou prostorové vědy? Kde vzít data o nespravedlnosti a diskriminaci? Jsou tyto konflikty geografické? David Harvey, v pozdější reflexi své tvorby, o roce 1968 napsal: „Zdálo se absurdní psát v době, kdy svět kolem mě kolaboval v chaosu, a města byla v plamenech. Vždycky je obtížné dosáhnout rovnováhu mezi akademickou prací a aktivní účastí.“ (Harvey 2006: 187)

V tomto sociálním a politickém kontextu začalo být mnoho geografů nespokojeno s přístupy prostorové vědy. Ty byly podle nich sice rigorózní a vědecké, ale zcela odtržené od reality společenského a politického dění. Bylo to znepokojující o to víc, že řada z konfliktů měla zřejmý prostorový rozměr (segregace, šíření ghett, sociální nerovnost, nacionalistická hnutí, nárůst globálních nerovností aj.). Studium prostorových interakcí a lokalizační analýza nenabízely příliš možností pro interpretaci sociálních kon-

fliktů, a už vůbec žádné cesty, jak využít geografii ke zmírnění nerovností a zamezení konfliktům. *Rozhněvaní mladí muži*, jak byli první oponenti kvantitativní geografie přezdívaní, posměšně kritizovali kvantitativní geografů za jejich izolaci od společenských konfliktů v bezpečí univerzit, a hledali způsoby, jak využít svého vzdělání k boji proti diskriminaci a nerovnostem.

Byl tu i druhý proud kritiky prostorové vědy. Ten s tím prvním sdílel přesvědčení, že pozitivistický vědecký přístup je odtržený od reality, ale z jiného důvodu. Modely prostorové vědy, podle těchto kritiků, jsou založeny na předpokladech, které v reálném životě nejsou dosažitelné: například racionální rozhodování a chování jednotlivců, stejné výchozí podmínky, úplná informovanost, nebo tzv. „izotropní povrch“. Modely, podle těchto kritiků, pomáhají hledat pravidelnosti v abstraktním, objektivním prostoru, zatímco pro individuální lidské životy je podstatné subjektivní vnímání prostoru.

Kritika prostorové vědy se stala stejně významným mezníkem ve vývoji geografického myšlení jako kvantitativní revoluce o generaci dříve. Jednotlivé aspekty této kritiky budou podrobněji přiblíženy v úvodu diskuze teoretických přístupů, které z této kritiky vycházejí (kapitoly 6, 7 a 8). Pro lepší vhled do kontextu vzniku těchto post-pozitivistických přístupů v geografii je však užitečné sumarizovat hlavní body kritiky prostorové vědy (viz též Cloke et al. 1991, Daněk 2008a):

- Falešná představa *objektivity*. Jedním ze základních postulátů pozitivismu – a vědy, založené na filozofii pozitivismu – je představa nezávislého, objektivního pozorovatele. Podle této představy každý, kdo dodržuje vědeckou metodu, musí dojít ke stejnému výsledku, bez ohledu na svůj původ, kulturu, světový názor apod. Takový výsledek je považován za objektivní obraz reality. Kritika kvantitativní geografie, a pozitivistické vědy obecně, tvrdila, že tato představa je nedosažitelnou iluzí (alespoň ve studiu společnosti). Je totiž založena na dvou nesplnitelných předpokladech. Za prvé, předpokládá, že pozorovatel (vědec) je oddělený od pozorovaných (lidí, které studuje); podle kritiků je taková separace nedosažitelná, vědec je vždy součástí nějaké společnosti a kultury, nikdy nemůže vystoupit ze svého společenského kontextu, a jeho či její názory a sdílené hodnoty se do výzkumu promítají, nezávisle na tom, jestli si to uvědomuje nebo ne. Za druhé, pozitivistická věda předpokládá, že vědec pohlíží na zkoumané z nějakého neutrálního stanoviska, ležícího mimo zkoumaný prostor či společnost; podle kritiků takové místo neexistuje, vědec je vždy součástí zkoumaného prostoru a jeho poloha se promítá do výběru témat, cíle výzkumu, metody zdůvodňování, způsobu psaní a prezentování výsledků atd. Zkrátka geografové jsou součástí světa, který zkoumají (viz též situované vědění v kapitole 8).
- *Odlidštěnost* prostorové vědy. Prostorová věda nahlíží na lidi jako na racionálně jednající bytosti. Používání modelů a matematického jazyka předpokládá exist-

tenci subjektů se stejnými hodnotami, informacemi a preferencemi. Člověk prostorové vědy je *homo economicus*. Skuteční lidé, podle kritiků, takoví nejsou. Do jejich rozhodování a chování se promítají subjektivní názory, jejich kultura, osobní historie, sdílené ideologie či životní styl. Někdy se rozhodují iracionálně a nikdy nemají k dispozici všechny informace. Zkrátka lidé jsou subjektivní bytosti a tuto subjektivitu není možné vyjádřit univerzálně platnými zákony pozitivistické vědy. To, co těmito zákony vyjádřit lze, vynechává důležité součásti lidského života, a bylo by škoda, kdyby geografie na poznání těchto součástí rezignovala.

- Vyloučení *etických otázek*. Cílem pozitivistické vědy je *vysvětlení*, poznání toho, jaký svět je a jak funguje, popřípadě prognózování budoucího vývoje. Pozitivistická představa prvotní existence empiricky poznatelného světa, nezávislé na našem pohledu, a vědecké metody jako jediné cesty k jeho poznání, vylučuje soudy o tom, jaký by svět měl být. To se dostává do rozporu s etickými hodnotami v případě, když vysvětlení odkryje působení procesů, které jsou těžko morálně akceptovatelné, jako např. diskriminace, vykořisťování nebo nespravedlnost. Pro rozhněvané mladé muže se stalo podstatnější hledat východiska z těchto problémů a bojovat proti nespravedlnosti a diskriminaci, než hledat skryté zákony prostorového rozmístění.
- Omezení *kreativity*. Metoda pozitivistické vědy je spojená s postavou nezaujícího neutrálního vědce, používajícího předepsané metody. Každý vědec, s dostatečným vzděláním, dosáhne stejného výsledku. Geografický výzkum se potom omezuje na znalost metod a volbu jejich používání. To podle kritiků omezuje prostor pro kreativitu. To těsně souvisí s další kritikou, více specifickou pro kvantitativní geografii, totiž upřednostňování *metodiky*, coby znalosti konkrétních analytických metod či technik, a zanedbávání *metodologie*, coby zdůvodněného propojení teorie a metodiky. Například kvantitativní geografové se někdy věnují zpracování velkých datových souborů pokročilými analytickými metodami jen proto, že tato data existují, bez zdůvodnění cíle a potřeby výzkumu a jeho teoretických východisek. Při použití vícerozměrných statistických technik jako je např. faktorová nebo shluková analýza byla často věnována velká pozornost zdůvodnění konkrétních dílčích kroků v rámci těchto technik, ale malá nebo žádná pozornost vysvětlení, proč byly zvoleny právě tyto techniky, proč analyzují právě tato data, a jaký je vztah vstupních dat a konečných výsledků k teorii, ke které se výzkum snaží přispět.
- *Fetišizace prostoru* a prostorových struktur. Prostor se stal klíčovým tématem prostorové vědy, a geografové věnovali většinu energie studiu prostorové struktury osídlení, prostorových interakcí nebo lokalizační analýze. Prostor byl chápán nejčastěji jako absolutní, vyjádřitelný zeměpisnými souřadnicemi

a fyzickou vzdáleností. Politické a sociální konflikty konce 60. let ale ukázaly, že ke změnám v prostoru (např. segregace, nárůst nerovností) vedou i procesy, které není snadné vyjádřit v mapě (např. diskriminace, vykořisťování). Prostorová věda byla kritizována za přehnanou pozornost věnovanou prostorovým strukturám a neschopnost vidět to podstatné, co na mapě není. To dále přispělo k její odtrženosti od problémů doby, tedy ztrátě *sociální relevance*.

V kritice prostorové vědy lze identifikovat dva základní proudy. Jeden vychází více z neschopnosti prostorové vědy adekvátně interpretovat sociální problémy doby, a poukazuje na její opomenutí ekonomických, sociálních a politických procesů a struktur, které podmiňují a omezují lidské jednání. Druhý vychází více z neschopnosti prostorové vědy adekvátně uchopit komplexitu osobnosti člověka, a poukazuje na opomenutí lidské subjektivity. Z prvního proudu kritiky vyrostla radikální geografie (kapitola 7), z druhého humanistická geografie (kapitola 6).

Hloubku a závažnost kritiky prostorové vědy, a její dopad na vývoj geografického myšlení, odráží i obrat v myšlenkovém vývoji některých předních teoretiků a obhájců tohoto přístupu. William Bunge vydal v roce 1962 *Teoretickou geografii*, která se stala jedním z prvních manifestů prostorové vědy, ale už v roce 1968 vyrazil na první „expedici“ *Společnosti pro lidská objevování* (Society for Human Exploration) - viz kapitola 7.2. Podobně David Harvey vydal v roce 1969 *Explanation in Geography*, propracovaný přehled teorie i problémů prostorové vědy, ale už v roce 1973 napsal *Sociální spravedlnost a město*, ve které tento přístup odmítl. I Hägerstrandova *geografie času* je odklonem od čistě prostorově analytického přístupu k více behaviorálnímu (kapitola 6).

5.6 Dědictví prostorové vědy

Prostorová věda se stala v geografii velmi specifickým teoretickým přístupem. Výrazně se odlišuje od předchozích přístupů i od těch, které vyrostly z její kritiky. Představuje radikální odklon od idiografické tradice k výrazně nomotetickému přístupu, od studia regionů ke zkoumání prostoru, od popisu k analýze, od statického pohledu k důrazu na procesy a vztahy, od snahy o empatické porozumění k vědeckému vysvětlení.

Proměnila disciplínu uvnitř i pohled na ni zvenčí. Jestliže před kvantitativní revolucí byl typickým výsledkem práce geografů text, doplněný příležitostným náčrtkem, fotografií nebo mapou, podstatnou část „textů“ prostorové vědy tvoří grafy, matematické a statistické výrazy, matice nebo analytické mapy. Zvýšila zájem geografů o teorii: jestliže regionální geografie nevěnovala teorii žádnou pozornost, práce Bungeho, Harveyho, Hägerstranda a dalších zdůvodnily klíčový význam teorie pro geografické

poznání. Dosáhla žádaného zvýšení prestiže mezi akademickými disciplínami: symbolem úspěchu může být jmenování Briana Berryho, washingtonského kadeta prostoru, profesorem „prostorové analýzy“ na Harvardu v roce 1975 (Florderdew 2011b; katedra na Harvardově univerzitě však byla obnovena až v roce 2005 pod názvem *Centrum pro geografickou analýzu*, viz <http://gis.harvard.edu/cga-history>).

Prostorová věda přispěla k propojení fyzické a humánní geografie: důraz na studium procesů byl společný pro fyzické i humánní geografy, a snahou obojích bylo hledat co nejobecnější pravidelnosti a „zákony“, a to nejlépe takové, které by dokázaly propojit zobecnění přírodních i společenských procesů.

Kritika prostorové vědy ze strany post-positivistických přístupů se ukázala natolik zásadní, že je dnes velmi těžké teoreticky obhajovat přístupy prostorové vědy. To však neznamená, že prostorová věda je mrtvá. První odstavec této subkapitoly je psán v přítomném čase, neboť prostorová věda zůstává, pro některé geografy, živým a často praktikovaným pohledem na svět, který zkoumají. Některá geografická pracoviště se i dnes specializují na kvantitativní analýzu. Časopis *Geographical Analysis* se nadále soustřeďuje na publikaci prostorově-analytických příspěvků, a výsledky výzkumů založených na pozitivistické metodologii, se objevují i v jiných mezinárodních časopisech. Kurzy kvantitativních metod zůstávají součástí vzdělávacího kurikula na mnoha univerzitách. Navíc propojení analytických metod prostorové vědy s *geografickými informačními systémy* (GIS) otevřelo novou etapu kvantitativních analýz prostorových struktur a procesů, s velkými možnostmi praktických aplikací. Společenská poptávka po těchto aplikacích na jedné straně živí mnohé geografy, na druhé straně znovu posiluje pohled na geografii jako na servisní disciplínu.

6. Humanistické geografie

6.1 Humanistická kritika prostorové vědy

Přístupy humanistické geografie vychází ze zásadního odmítnutí vědeckého pohledu prostorové vědy. Modely teoretické geografie předpokládaly existenci racionálně jednajících jedinců, kteří se rozhodují vždy po zvážení všech informací, a žijí v geometrickém, abstraktním prostoru, jehož jedinou proměnnou je fyzická vzdálenost. Lidé byli optikou prostorové vědy reprezentováni jako tečky na mapě nebo objekty v prostoru, a pozornost byla věnována jejich rozmístění na mapě nebo jejich pohybu z bodu A do bodu B po optimální trase, ve snaze najít vědecké vysvětlení tohoto rozmístění nebo pohybu. Modely prostorových interakcí (jako je např. migrace, dojíždka nebo dopravní proudy) byly obvykle založeny na využití gravitačního zákona, používaného v newtonovské fyzice; pohyb lidí v prostoru se v tomto pohledu nijak nelišil od „chování kamenů na nakloněné rovině, částic v proudu řeky nebo atomů v plynech“ (Cloeke et al. 1991: 69).

Takovou konceptualizaci člověka a jeho místa ve světě považovali mnozí za odlidštěnou, za dehumanizaci humánní geografie, za geografii bez člověka. Lidé jsou bytosti myslící, kreativní, obdařené představivostí, a žijící ve světě, plném různorodých významů. Prostorová věda, podle kritiků, není schopná tuto tvořivost, představivost a emocionální významy zachytit ani interpretovat.

Podstata problému, tj. neschopnosti prostorové vědy (i vědy obecně) uchopit komplexitu člověka a jeho chování ve světě, spočívá v jejím pozitivistickém ukotvení. Cílem vědy je nalezení pravdy, která je jediná a univerzální. Vědecká metoda poznání pravdy je objektivní, spočívá na nezúčastněném pozorování a kvantifikaci pozorovaných faktů. Objektivní pohled vědy je prezentován jako *pohled odnikud*. Takové místo ale neexistuje, a snaha vědy prezentovat svůj pohled jako přímé a nezprostředkované pozorování je kritiky označována „*boží trik*“, tj. pohled nezúčastněného vládce, pohled odnikud (Haraway 1988, viz též situované vědění v kapitole 8). Podle humanistické kritiky prostorová věda při hledání zákonů v pohledu odnikud přehlédla, že lidské vnímání světa je vždy *pohledem odněkud*, je subjektivní, je situované. Objektivní perspektiva vědy ignoruje množství subjektivních pohledů odněkud, které jsou podstatou každodenního života.

Geografie nebyla jediná disciplína, ve které v 50. a 60. letech převládla snaha o hledání obecných zákonů, ukrytých v nějaké skryté struktuře, nad snahou o interpretaci subjektivního vnímání světa. Obdobný trend zasáhl i jiné disciplíny studující společnost. Marxistické přístupy vyzdvihovaly roli sociální struktury, vycházející z ekonomické základny (viz kapitola 7), kultura byla chápána jako „superorganická“ struktura, skrytě ovlivňující lidské jednání (Jackson 1989, Anderson a Gale 1992), a strukturalismus, hledající vysvětlení rozmanitosti lidského jednání ve struktuře textu nebo rituálu, převládl i v antropologii a literárních studiích (kapitola 10). Všechny tyto přístupy předpokládaly, že lidské jednání ovlivňují nějaké skryté abstraktní síly, a necítily potřebu zajímat se o individuální interpretaci světa a jeho subjektivní vnímání (Cresswell 2013: 105).

Humanističtí geografové proto nemohli vycházet z okolních disciplín. Teoretická východiska hledali v tradici *humanismu*, a zejména ve filozofii *existencialismu* a *fenomenologie*, a po metodické stránce experimentovali s novými technikami výzkumu (viz níže v této kapitole). Využití více filozofických východisek a metodologických přístupů se stalo příčinou vnitřní pestrosti humanistické geografie; proto plurál v názvu kapitoly.

Zjednodušeně lze interpretovat humanistické přístupy v geografii jako odklon od extrémně nomotetického přístupu prostorové vědy k idiografické tradici; není to však návrat zpět k idiografičnosti regionální tradice, ale počátek nové, interpretační a filozoficky ukotvené idiografické tradice. Idiografická regionální geografie popisovala partikulární místa; nomotetická regionální věda analyzuje prostor; humanistická geografie se znovu zajímá o místa, ne však tolik o partikulární vlastnosti místa jako o jeho obecné vlastnosti, o jeho podstatu, a jeho sdílený význam.

6.2 Behaviorální geografie: pohled z empiru?

Torsten Hägerstrand a jeho studenti v Lundu zjistili, že ani při zahrnutí všech proměnných nedokážou jejich regresní modely beze zbytku vysvětlit migrační chování obyvatel městečka Asby (a stejně tak i v případě modelování jiných procesů). Určitá část variability vždy zůstala nevysvětlena. Nevysvětlitelný zdroj rozdílů v migračním chování označili *náhodná proměnná*. Bylo zřejmé, že pro hlubší poznání podmíněnosti procesů, pro vysvětlení náhodné proměnné, bude třeba použít jiné metody.

Behaviorální geografie je specifický přístup, snažící se nahradit náhodnou proměnnou souborem proměnných, popisujících lidské chování. Specifičnost, či „kompromisní“ povaha behaviorální geografie, vyplývá z toho, že na jedné straně usiluje o hlubší pochopení lidského jednání (sdílí humanistickou kritiku odlidštěnosti prostorové vědy), ale na druhé straně stále vychází z pozitivistické metodologie a usiluje o objektivní vysvět-

lení. V tomto krátkém textu je behaviorální geografie zařazena mezi humanistické geografie s ohledem na podobnost cílů a východisek; s takovým zjednodušením by však mnozí humanističtí ani behaviorální geografové nesouhlasili, a odkazovali by na podstatné rozdíly ve filozofickém ukotvení a metodách.

Behaviorální geografie vychází z *behaviorismu*, přístupu rozšířeného v psychologii. Podle behavioristů lze všechny lidské činnosti považovat za chování (vč. myšlení, vnímání, učení, zaujímání postojů, uchovávání a vyvolávání vzpomínek), a toto chování lze studovat vědecky, tj. pomocí nezúčastněného pozorování a objektivní, kvantitativní analýzy jeho výsledků (Golledge 2006b). Behavioristé vědecky studují vztah mezi určitým podnětem a chováním, které z něho vyplývá, bez nutnosti zabývat se těžko uchopitelnými procesy probíhajícími v lidské mysli.

Behaviorální geografie se zabývá studiem chování jednotlivců v prostoru, především individuálním vnímáním (*percepce*) místa a kognitivními procesy spojenými s výběrem lokality nebo volbou trasy v závislosti na této percepce. Originálním metodickým přístupem behaviorální geografie jsou *mentální mapy*, používané pro vyjádření subjektivní percepce místa. Mentální mapy začali geografové používat v 60. letech: Kevin Lynch pro vyjádření percepce města a jeho vizuálně výrazných objektů, a Peter Gould pro vyjádření prostorových preferencí (Drbohlav 1991; kritika metody mentálního mapování viz Mulíček et al. 2012).

Jiným přístupem, charakteristickým pro behaviorální pohled na chování lidí v prostoru, je *geografie času (time geography)*. Zavedl jej Torsten Hägerstrand v 60. letech ve snaze rozšířit detailní studie pohybu lidí v prostoru o měřítko času a studovat tak časoprostor jako arénu, ve které lidé vstupují do vzájemných kontaktů. Ke studiu časoprostoru používá geografie času typické diagramy, odvozené od *Lexis-Beckerova diagramu*, používaného v *demografii*. Naplnění diagramů daty o přítomnosti lidí v určitých lokalitách a časech a pohybu mezi nimi vyžaduje podrobný terénní výzkum, prováděný obvykle v lokálním měřítku s menší skupinou osob. Cílem výzkumu je poznání propojenosti událostí, které se v časoprostoru odehrávají, a které se díky blízkosti v časoprostoru mohou vzájemně ovlivňovat (Gatrell 2007, Frantál et al. 2012).

Pro behaviorální geografii je charakteristická snaha o hlubší pochopení chování lidí v prostoru a jejich vnímání prostoru, a to pomocí analytických metod pozitivistické vědy. Mapy prostorových preferencí i diagramy geografie času jsou příklady takových metod. Častým cílem behaviorálních geografů je vysvětlit, proč lidské chování v prostoru není optimální, a proč se jejich rozhodování o umístění aktivit liší od racionální lokalizace. Vysvětlení je obvykle nacházeno v nedostatečném rozšíření informací, nedokonalém rozhodování nebo spokojenosti s umístěním, které není optimální (Ley 2009: 44).

Příkladem behaviorálních výzkumů z 60. let je studium rozhodovacích strategií zemědělců ve středním Švédsku, které prováděl Julian Wolpert, nebo analýza lokali-

začnicích preferencí firem v průmyslu, které zkoumal Allan Pred. Oba dochází k závěru, že optimální lokalizace není dosažitelná, protože informace jsou vždy neúplné, roli hrají osobní preference a zvyky, které nejsou vždy racionální, a cílem farmářů ani podnikatelů obvykle není jen maximalizace zisku ani optimalizace celkové produkce, ale dosažení přiměřeného užitku (Holt-Jensen 2009: 151). Jiným častým tématem behaviorální geografie je studium vnímání *přírodních rizik* (*environmental hazards*), snažící se vysvětlit, proč lidé umísťují své aktivity i domovy v oblastech ohrožených povodněmi, suchem apod.

Norský film *Povídky z kuchyně* (Salmer fra kjokkenet, 2003) rozvíjí zápletku na parodii výzkumu, který v 50. letech prováděla nábytkářská firma IKEA, a jehož cílem bylo vyvinout sadu kuchyňského nábytku, která by minimalizovala nutnost pohybu při práci v kuchyni. Ve filmu stojí výzkumník na vyvýšeném empiru v kuchyni svobodného mládence a po několik týdnů denně pozoruje pohyb svého subjektu po kuchyni, a mlčky zaznamenává souřadnice pohybu do připraveného schématu. Pohled filmového výzkumníka z empiru je, s trochou nadsázky, pohled behaviorálního geografa na pohyb lidí v území: zkoumá sice skutečné chování konkrétních jednotlivců, ale je to pohled nezúčastněný, zdánlivě objektivní, hledající obecné pravidelnosti v tomto pohybu, usilující o zobecnění a o odstranění neracionálních nepravidelností – tj. pohled pozitivistické vědy.

Odkazem na *Povídky z kuchyně* lze dobře pochopit kritiku, která vůči behaviorálním přístupům byla vznesena ze strany humanistických geografů. Právě důraz behavioristů na studium pouze chování, tj. snaha vyhnout se studiu těžko pochopitelných procesů v lidské mysli, vedla ke zjednodušujícímu pohledu na člověka jako na černou skříňku, kde určitý podnět vede k určitému chování. To pro mnoho z těch, kdo se snažili „zaldnit“ geografii skutečnými lidmi, bylo neakceptovatelně zjednodušující; jejich cílem bylo otevřít černou skříňku a porozumět tomu, co se děje lidem v hlavách předtím, než se rozhodnout pro volbu určitého místa nebo trasy.

Výzkumy, které se toto omezení behaviorálního přístupu snažily překonat tím, že věnovaly pozornost subjektivitě lidského rozhodování, jsou označovány *reflexivní behaviorální geografie* a prakticky se neliší od humanistických přístupů. Výzkumy, které naopak zůstaly věrné pozitivistické metodologii a usilují o objektivní pohled, jsou někdy považovány za slepou větev geografického myšlení (Cloke et al. 1991). To však neznamená, že by šlo o přístup, který není v dnešní geografii praktikován a rozvíjen (Ley 2009), a zvláště geografie času zůstává vlivným a často používaným přístupem ke studiu prostorovosti lidského jednání, aplikovaným i v rámci výzkumů inspirovaných jinými tradicemi myšlení než behaviorismem (Frantál et al. 2012).

6.3 Otvírání černé skříňky

Humanističtí geografové usilovali o hlubší uznání lidské subjektivity, než mohla nabídnout behaviorální geografie. Chtěli zalidnit geografii – odlidštěnou díky zdánlivě objektivnímu pohledu prostorové vědy a strukturalismu ve společenských vědách – skutečnými lidmi z masa a kostí, bytostmi subjektivními, emocionálními a chybuujícími.

Humanistická geografie vyrůstá z kritiky prostorové vědy i behaviorismu, ale má také hlubší kořeny ve filozofii *humanismu*. Humanismus předpokládá, že lidstvo má vlastní přirozenou důstojnost, která nevychází z žádné autority, a tato důstojnost se projevuje v jednotlivých lidech, jejich zájmech a jejich práci (Smith 2009: 239). Humanismus má kořeny v evropské renezanzi 14. století; Francesco Petrarca, obdivující krásu přírody a antické kultury, bývá považován za prvního humanistu, a Pico della Mirandola za autora manifestu humanismu, *O důstojnosti člověka* (1486). Činnost člověka, podle humanistů, není předurčena nebo podmíněna ničím jiným než jeho vlastní vůlí a vlastním rozhodnutím. „Lidé jsou tvorové nadaní vůlí a ne loutky tajemných sil. Jsou nadaní inteligencí, představivostí a vědomím, a každá opravdu humánní geografie musí mít takové tvory v centru své pozornosti, a ne je vyloučit jako znepokojivě nepředvídatelné obtíže.“ (Cresswell 2013: 107)

Humanističtí geografové se zabývají většinou stejnými tématy jako kvantitativní a behaviorální geografové, ale dívají se na ně jinou optikou. Například na pohyb lidí ve městě se nedívají jako na spádovost za službami, jejíž prostorová konfigurace je dána snahou minimalizovat vzdálenost a cestovní náklady, ale jako na výsledek individuálních rozhodnutí, ve kterých hraje roli emocionální vazba k místům, vnímání nebezpečí nebo vnímání estetické kvality míst. Podobně migraci lze studovat nejen jako výsledek racionálních *push* a *pull* faktorů, ale také jako výsledek rozhodování, která zahrnují pocit vazby k místu a zkušenost jeho opuštění: migrace napříč *prostorem* mohou být studovány z hlediska zkušenosti vnímání *míst* (Entrikin a Tepple 2006). Regiony nemusí být chápány jako výsledek objektivně působících procesů, vytvářejících jádro a zázemí (jako je např. dojíždka za prací nebo za službami), ale také jako území vytvářená pocitem regionální příslušnosti, jako myšlenkové představy, které se stávají zdrojem individuální a kolektivní identity.

Ke klíčovým slovům humanistické geografie patří *místo* (place), *domov* (home), *význam* (meaning), *zkušenost* (experience), *přirozený svět* každodenní zkušenosti (*lifeworld*), *podstata* (essence), *interpretace* (interpretation), *záměr* (intention) aj.

Prostorová věda se na svět, ve kterém žijeme, dívala jako na *prostor*, který je jediný, objektivní, neohraňovaný, přesně definovaný zeměpisnými souřadnicemi. Podle humanistických geografů tento abstraktní prostor není pro náš život příliš důležitý. Podstatná jsou *místa*, kterých je mnoho, nejsou objektivně definovatelná, ale jsou vytvářena emocionálními vztahy, které si k nim vytváříme. Prostorová věda chápala místa jednoduše

jako polohu v prostoru (*location*). V pohledu humanistické geografie místo vytváří jeho poloha, fyzické vlastnosti místa (krajina, zástavba, rozmístění předmětů apod.), a především náš vztah k tomuto místu, tj. subjektivní význam, který pro nás místo má.

Význam proto není nějakou danou vlastností lokalit (předmětů, krajin aj.), ale je vytvářen lidmi, kteří tyto lokality užívají (a svým užíváním z nich utvářejí místa). Význam místa nelze objektivně definovat, měřit a poznat, protože je subjektivní: je výsledkem vztahu mezi lidmi a lokalitou, utvářeného skrze jejich osobní *zkušenost* (experience). Yi-Fu Tuan, jeden z klíčových autorů humanistické geografie, přirovnává prostor k pohybu a místo k zastavení: „místo... je pauza v proudu času... je to v podstatě statický koncept.“ (Tuan 2008: 179) Zastavení je nutné k vytvoření *vztahu k místu* (*sense of place*).

Jestliže jedním z charakteristických rysů prostorové vědy byl důraz na studium procesů, tj. materiálních vztahů (například mezi místy lokalizace bydliště, pracoviště a služeb), humanistická geografie se zaměřuje na emocionální vztahy lidí k místům. Tyto emocionální vztahy přitom mají i výrazné materiální vyjádření, projevující se v reálné krajině, protože jsou motivy pro naše jednání.

Snaha humanistických geografů o humanizaci geografie měla dvě roviny: první se týkala uznání lidskosti subjektů, které geografie zkoumá, a druhá uznání lidskosti (subjektivity) geografa – pozorovatele. V prvním případě byla představa racionálně jednajících subjektů nahrazena lidskými bytostmi nadanými schopností vnímat, interpretovat a vytvářet si vztah k okolnímu světu, a na základě tohoto subjektivního vztahu přetvářet vnější svět a rozhodovat o vlastním jednání v tomto světě. Ve druhém případě byla představa geografa jako nezávislého pozorovatele, resp. objevitele pravdy, nahrazena uznáním subjektivity tohoto pozorovatele a uznáním toho, že je aktivní součástí výzkumu: výzkum je ovlivněn povahou výzkumníka, jeho vzděláním, hodnotami, kulturou apod., a současně výzkumník svou přítomností ovlivňuje lidi, kteří jsou předmětem jeho výzkumu (viz kritika objektivity prostorové vědy v kapitole 5). Jak tvrdí Anne Buttimerová, ve vědeckém způsobu zkoumání se vědec může natolik nechat pohltit předmětem svého výzkumu, že přehlídí sám sebe a úhly pohledu, které při výzkumu používá (Buttimer 1976: 279).

6.4 Vztah k místu

Humanistická geografie se stala součástí hlavního proudu geografického myšlení v polovině 70. let. Označení *humanistická geografie* zavedl Yi-Fu Tuan v roce 1974. K hlavním tvůrcům tohoto přístupu patřili Anne Buttimerová, Yi-Fu Tuan, Edward Relph, James Duncan, Nicholas Entrikin, David Ley, Marwyn Samuels, David Seamon aj., a k základním textům především:

- Anne Buttimer (1974): Values in Geography.
- Edward C. Relph (1976): Place and Placelessness.
- Yi-Fu Tuan (1977): Space and Place: The Perspective of Experience.
- David Ley a Marwyn Samuels (1978): Humanistic Geography: Prospects and Problems.
- David Seamon (1979): A Geography of the Lifeworld: Movement, Rest, and Encounter.

Jednou z ústředních otázek humanistické geografie se stal způsob vytváření vztahu lidí k místům. Relph (1976) chápe vztah k místu jako *zapuštění kořenů* (rootedness). Mít kořeny v určitém místě pro něj znamená duchovní a psychologické spojení s tímto místem, a existenci bezpečného bodu, odkud lze pozorovat svět a uvědomovat si vlastní místo v tomto světě. Je kritický k modernímu urbanismu, který někdy vytváří prostředí, ke kterému je obtížné vytvořit si pozitivní vztah.

Tuan (2008 [1977]), v návaznosti na definici místa jako zastavení, tvrdí, že pro vytvoření vztahu k místu je potřeba čas, ale že kvalita a intenzita zkušenosti s místem je důležitější než prostá doba trvání. Pozitivní vztah k místu označuje *topofilie*, a negativní vztah *topofobie*. V reakci na Relpha rozlišuje mezi tradiční, obvykle nevědomou *zakoreněností* v místě a vědomou kultivací *vztahu k místu* (sense of place): „Skutečně zakoreněná komunita bude mít svatyně a pomníky, ale není pravděpodobné, že by měla muzea a spolky pro uchování dědictví minulosti. Úsilí vytvořit vztah k místu a k minulosti je často úmyslné a vědomé. Protože je vědomé je výtvořem myslí, a tato mysl ... zruší minulost a udělá z ní současné vědění.“ (Tuan 2008: 198)

Graham Rowles (1978) studoval životní zkušenost vztahu k místu pěti starých lidí v jedné ulici amerického velkoměsta. Z předchozích behaviorálních výzkumů věděl, že starší lidé se po městě pohybují méně často a na kratší vzdálenosti, a protože se jednalo o upadající část města, předpokládal, že jak omezená mobilita, tak zhoršující se stav fyzického prostředí, povedou u starých lidí k negativnímu vnímání místa. V průběhu výzkumu zjistil, že jejich vztah k místu je převážně pozitivní, ale především je různorodý, bohatý, a je důležitou součástí jejich životů. Za prvé, jejich fyzický pohyb v prostoru sice je omezený, ale na základě své *zkušenosti* se dokážou v území orientovat efektivně a využít vlastností míst, které mladí často nechávají bez povšimnutí (např. volba trasy v horkém dni podle toho, kde je stín). Za druhé, součástí jejich přirozeného světa jsou pocity, spojené s událostmi a zážitky, které v určitých místech v minulosti prožili (např. místo, kde se dřív tancovalo). Za třetí, důležitou součástí života starých lidí je *fantazie*; pomocí fantazie překonávají omezení prostoru a času a jejich život se často odehrává v místech, která znají ze své minulosti, daleko od současného bydliště (Rowles 1980, Cresswell 2013: 118).

David Seamon (1980) usiloval o pochopení pohybu lidí v prostoru. Nešlo mu však o vysvětlení pohybu z místa A do místa B, jako v pohledu prostorové vědy, ale o poznání podstaty pohybu. Zjistil, že podstatná část našich cest má rutinní charakter; vykonáváme je ze zvyku, běžně, každodenně, a přibližně ve stejnou denní dobu. Při těchto rutinních cestách časoprostorem se setkáváme s podobně rutinními cestami jiných lidí. Podle Seamona smysl místa vytváří právě unikátní kombinace rutinních cest, které se v místě prolínají. V tomto pojetí není vztah k místu výsledkem kognitivních významů, které místu dáváme, ale výsledkem našich rutinních, opakovaných činností.

6.5 Metodologie humanistických přístupů

Humanističtí geografové nemohli čerpat metody z jiných disciplín, podobně jako prostorová věda čerpala ze statistiky, fyziky, ekonomie apod. Utváření vztahu k místu je těžko kvantifikovatelné a nedá se verifikovat ani falzifikovat. Humanistická snaha o poznání lidské subjektivity a interpretace světa proto musela být metodicky inovativní, experimentující s metodami, které by umožnily otevřít vnitřní světy skutečných lidí (lifeworld). Odklon od pozitivismu k humanismu se projevil také v odklonu od kvantitativních metod a preferenci používání *kvalitativních metod* namísto kvantitativních.

Jaké metody ale použít, a jak je aplikovat v konkrétním výzkumu? Zde bylo potřeba prošlapat a ověřit nové cesty, a obhájit je oproti kritice ze strany pozitivistické vědy. Starší idiografická tradice v geografii využívala jen popis a intuitivní interpretaci, a to v 70. letech nedostačovalo ani na zodpovězení humanistických otázek o hlubším významu, ani na obhajobu výsledků před kritikou ze strany pozitivistické vědy. Významným přínosem humanistických geografů jsou proto zkušenosti získané experimentováním s kvalitativními metodami.

Základní metodou bylo *pozorování*, které je nejstarší geografickou metodou (Cloke et al. 2004: 10). Humanističtí geografové ale nahradili *nezúčastněné pozorování* regionální geografie a prostorové vědy *zúčastněným pozorováním*: opuštění představy nezávislosti a objektivity výzkumníka umožnilo věnovat pozornost i vlastní interpretaci světa a utváření vztahu k místům, a využít ji pro srovnání s interpretací ostatních. Pro humanistu se „život stává terénním výzkumem“ (Cresswell 2013: 111). Nahrazení snahy o objektivní vysvětlení snahou o pochopení lidské subjektivity ale navíc umožnilo opustit metodický „*okularocentrismus*“ dosavadních výzkumů a kromě očí zapojit i jiné smysly, a to především uši (Cloke et al. 2004: 15). Jestliže nás zajímá, co si lidé myslí, proč se jich přímo nezeptat? Obvyklými metodami humanistických geografů se vedle zúčastněného pozorování staly *rozhovory*, *orální histo-*

rie, a etnografické metody. Humanističtí geografové byli první, kteří experimentovali s využitím těchto – dnes běžných – metod pro zodpovězení geografických otázek.

Graham Rowles založil své poznání geografické představivosti starých lidí na opakovaných rozhovorech, které prováděl po dobu tří let. Podmínkou pro pochopení přirozeného světa starých lidí bylo jeho ponoření se do tohoto světa, a překonání hranice mezi výzkumníkem a zkoumanými. Jak uvádí v reflexi svého výzkumu, poznání bylo dosahováno v kreativním dialogu a vzájemných objevech (Rowles 1980). „Data“, ze kterých vycházel při své interpretaci, tvořily poznámky, fotografie, nakreslená schémata, a především mnoho hodin zaznamenaných rozhovorů (Cresswell 2013: 117). V průběhu výzkumu si vytvořil osobní vztah k lidem, s nimiž vedl rozhovory, a stal se součástí jejich života. Takový výzkum, na rozdíl od pohledu objektivní vědy, ovlivňuje životy zkoumaných; proto Rowles i další humanističtí geografové věnovali explicitní pozornost také etickým otázkám výzkumu (Cloke at al. 2104: 24).

Cílem výzkumu Davida Leye bylo poznání příčin vysoké koncentrace *kriminality* v určitých místech centrální Philadelphie. Vysvětlení založená na kvantitativní analýze dat o kriminalitě a struktuře obyvatelstva nebyla uspokojivá, proto Ley do Philadelphie odjel, ubytoval se v upadající centrální části města, a po šest měsíců hledal vysvětlení nerovnoměrného rozložení kriminality na místě. Svou metodu označuje jako *interpretativní výzkum*. Jeho základem bylo zúčastněné pozorování a systematické zaznamenávání „dat“ z terénního výzkumu: vlastní každodenní zápisky, rozhovory s obyvateli, policejní zprávy, zprávy místních úřadů, zprávy v médiích, mapové záznamy míst výskytu trestných činů, opuštěných domů, zničených aut atd., tedy pestrá směs dat kvantitativní i kvalitativní povahy. Na základě interpretace těchto dat Ley zjistil, že pro rozložení kriminality ve městě je podstatná činnost gangů. Ty si město rozdělují na teritoria a území svého vlivu značí *graffiti* na zdech; protože gangy navzájem o území vlivu soupeří, nejvíce graffiti se vyskytuje na okrajích sfér vlivu jednotlivých gangů, a tam je i nejvyšší výskyt kriminality. V centrech teritorií je moc gangu nezpochybnovaná a není zde důvod pro graffiti ani zvýšenou kriminalitu (Cloke et al. 2004).

6.6 Filozofická východiska

Humanismus představoval obecnou inspiraci humanistických výzkumů, ale více konkrétní návod k pochopení vztahu lidí k místu a významu geografických zkušeností v přirozeném životě našli humanističtí geografové ve filozofii *existencialismu* a *fenomenologie*, zvláště v dílech filozofů a spisovatelů Karla Jasperse, Martina Heideggera, Friedricha Nietzscheho, Maurice Merleau-Ponty, Alberta Camuse, nebo Jeana-Paula Sartra. Otázka smyslu života vždycky zajímala mladé intelektuály (včetně studentů geografie), ale v době krize, revolty a konfliktu druhé poloviny 60. let (viz kapitola 5)

se dostala do popředí víc než jindy, a díla existenciálních filozofů byla hojně čtena, diskutována a stala se inspirací pro mladé geografy.

Existencialismus je filozofie usilující o pochopení základních struktur lidské existence; cílem jejího poznání je umožnit jednotlivcům nalezení užitečného smyslu jejich života, a to skrze svobodné a informované chápání a jednání (Seamon a Sowers 2009: 665). Podle existencionalistů život nemá žádnou skrytou podstatu. Podstata života je vytvářena naší existencí; významy vytváří sami lidé a ne vnější síly. Z filozofie existencialismu přímo vycházeli Buttimerová, Relph a Tuan (Seamon a Sowers 2009: 667) a nepřímo ovlivnila celou humanistickou geografii, ale obvyklejším východiskem humanistických výzkumů v 70. a 80. letech byla fenomenologie.

Fenomenologie má totiž více metodologickou povahu; jejím cílem je odkrytí pravého jádra věcí, jejich *podstaty* (essence). To bylo atraktivní východisko pro geografy, kteří usilovali o poznání podstaty „objektů“ jako je místo nebo domov (cílem humanistických geografů nebylo poznání konkrétního místa, jako u regionální geografie, ani lokalizace místa, jako v prostorové vědě, ale pochopení hlubší a obecné podstaty toho, co utváří místa). Podle fenomenologie nelze svět, a objekty tohoto světa, zkoumat samy o sobě, ale jen prostřednictvím našeho vědomí, tedy jak se nám v našem vědomí jeví. Jeden ze zakladatelů fenomenologie, prostějovský rodák Edmund Husserl, tvrdil, že pro poznání světa se musíme zaměřit na poznání vlastní subjektivity. K tomu navrhl myšlenkový proces *fenomenologická redukce* (též *epoché*), jímž lze odložit všechny soudy o předpokládané existenci věcí v časoprostoru a pochopit, jak je v našem vědomí utvářen význam objektů, tedy jak se nám jeví (Backhaus 2009: 139).

Častou inspirací humanistických geografů byl Husserlův žák Martin Heidegger, který se zabýval otázkou bytí. Bytí pro Heideggera není nějaká abstraktní kategorie, ale *bytí někde* (to označuje německým slovem *Dasein*, v Patočkové překladu též *pobyt*). Lidská existence není ničím předem dána, nemá skrytý smysl, ale je existencí v tomto světě, tedy pobytím (*Dasein*). Současně svět je našim bytím ve světě utvářen, a teprve našim pobytím (*Dasein*) dostává svět a jeho objekty (místa) svůj význam (*ibid.*).

Humanistická geografie byla ve vývoji moderního geografického myšlení prvním přístupem, který se seriózně zabýval filozofií. Filozofické tradice existencialismu a fenomenologie byly pro humanistické geografy atraktivní, protože nabízely alternativu k pozitivistické vědě a poskytovaly metodologická východiska pro jejich zkoumání subjektivní lidské *zkušenosti* života v *přirozeném světě a významů*, které lidé *místům* v tomto světě dávají. Humanističtí geografové obvykle přistupovali ke studiu existencialismu a fenomenologie bez dřívějšího filozofického vzdělání a přístupy fenomenologického myšlení kreativně přizpůsobovali svým geografickým tématům. Rozdílné interpretace a různé názory na to, jak moc ortodoxně je třeba přijímat filozofické koncepty, vyústily do diskuzí mezi humanistickými geografy navzájem (Backhaus 2009: 138) a jsou zdrojem existence více pojetí humanistické geografie.

6.7 Mrtvá tradice?

Humanistická geografie se stala předmětem kritiky už v době svého vrcholného období v 70. letech a počátkem 80. let. Geografové pozitivistické tradice považovali humanistické přístupy za měkké, neobjektivní, neměřitelné, neopakovatelné a neověřitelné; vztah k místu nemohl být testován vědeckými postupy. Zásadní kritika však přišla i z druhého hlavního post-pozitivistického proudu v geografii, ze strany radikální/marxistické geografie (kapitola 7). Podle ní humanističtí geografové příliš vyzdvihovali individualitu a svobodu jednotlivce, a tím opomíjeli roli sociálních struktur a s ní spojeného útlaku a vykořisťování, které svobodu v případě mnoha lidí podstatně omezují. Podle této kritiky se humanistická geografie zabývá vysokou kulturou elit, vzdálenou od každodenního života většiny lidí, formovaného ne (jen) jejich subjektivní interpretací míst, ale strukturami moci, jejichž jsou součástí (viz též debata struktura – jednání v kapitole 10). Podobná kritika přišla z feministického tábora (kapitola 8). Kritizovala humanistický předpoklad svobody člověka a rovnosti lidí; podle této kritiky lidstvo netvoří navzájem rovní lidé, ale muži, ženy, děti a další skupiny, a mezi nimi vznikají nerovné vztahy, které významně ovlivňují chování jednotlivců i jejich vnímání míst (např. domova).

Dnes se jen málokterý geograf označuje za humanistického geografa. Tato tradice, filozoficky ukotvená v existencialismu a fenomenologii, pokračuje v novějších dílech některých svých protagonistů (např. Tuan 1999, 2008), ale většina geografů, i pod tíhou kritiky, vznesené vůči humanistické geografii, preferuje jiná filozofická východiska. To však neznamená, že humanistická tradice je mrtvá.

Humanistická geografie zásadním způsobem ovlivnila geografické myšlení, změnila pohled geografů na předmět výzkumu, a její dědictví je silně přítomné v tom, jak je geografie praktikována v současnosti. Hlavní body humanistické kritiky vědecké metody v geografii a pozitivistického chápání objektivit sdílí většina novějších přístupů. Humanistické přesvědčení o lokalizaci poznání do našeho vědomí – a ne do objektů samotných – je součástí post-strukturalistických, postmoderních, některých feministických a dalších přístupů. Témata humanistické geografie, včetně snahy o interpretaci významu místa, zájmu o studium každodenní zkušenosti i pozornost věnovaná emocím, jsou diskutována a rozvíjena současnými přístupy. Kvalitativní metody, se kterými začali poprvé systematicky experimentovat humanističtí geografové v 70. letech, se dnes staly převažujícím metodickým aparátem ve většině přístupů a oborů humánní geografie. Humanistická geografie přispěla také k novému, více kritickému zájmu geografů o studium kultury, jehož vyjádřením byl vznik tzv. *nové kulturní geografie* koncem 80. let (kapitola 9).

Na kritiku humanistické geografie navazuje, ale současně některá východiska humanismu sdílí, nové teoretické přístupy *post-humanistické* nebo též *více než*

humánní geografie (more-than-human geography); tyto přístupy, mimo jiné, zpochybňují vymezení hranice mezi kulturou a přírodou a nabízejí příležitost teoretického propojení humánní a fyzické geografie (Philo a Wilbert 2000, Whatmore 2002, Lorimer 2009, viz též kapitola 10).

7. Radikální geografie

7.1 Radikální kritika I: společenská relevance

Radikální geografie vyrostla ze stejné vlny kritiky, která se na tehdejší hlavní proud geografie – prostorovou vědu – snesla koncem 60. let, jako humanistická geografie. Zatímco humanističtí geografové byli nespokojeni především s odlidštěností prostorové vědy a jejím dominantním, zdánlivě objektivním pohledem, pro radikální geografy bylo hlavním selháním tohoto přístupu jeho neschopnost reflektovat společenské a politické problémy, které hýbaly světem, včetně univerzit v USA i Evropě (viz kritika prostorové vědy v kapitole 5).

Ulice amerických a evropských měst byly koncem 60. let plné demonstrantů, bojujících proti válce ve Vietnamu, proti rasové diskriminaci, za práva žen nebo původních obyvatel, proti vykořisťování třetího světa, proti ničení přírody; někde hořely barikády i celé městské čtvrti. V této atmosféře se kvantitativní geografové, za zdmi a okny univerzit, věnovali lokalizačním teoriím, modelům prostorových interakcí nebo vymezování spádových obvodů. Pro mnohé geografy to bylo absurdní (viz Harveyho reflexe v kapitole 5.5). Pro ně prostorová věda symbolizovala ztrátu poslání geografie. Geografie by měla interpretovat dění ve světě, a hledat řešení jeho problémů, avšak v rozporu s tímto tradičním posláním prostorová věda, svou snahou o objektivní vědeckou analýzu, zůstala odtržená od problémů reálného světa. Geografie, podle těchto *rozhněvaných mladých mužů*, ztratila *společenskou relevanci*.

Jsou sociální a politické problémy světa, jako jsou například různé formy nespravedlnosti, diskriminace, sociálního vyloučení, útlaku a vykořisťování, geografickými problémy? Podle některých geografů nejsou; jsou to politické problémy, a geografie by se měla věnovat přísně vědeckému výzkumu a ne se zabývat politikou. Podle radikálních geografů jsou naopak společenské a politické procesy, které hýbou světem, tím, čím se má geografie zabývat především. Geografie by podle nich měla usilovat o vysvětlení příčin nespravedlnosti a nerovností, zvláště tam, kde mají výrazný prostorový rozměr, a hledat cesty k odstranění těchto nerovností. Geografie musí usilovat o to, aby byla společensky relevantní, tj. aby dokázala smysluplně interpretovat problémy doby a přispět k jejich řešení. Nejen že by se geografie měla zabývat politickými otázkami, ale tím, že bude navrhopvat řešení problémů, a tak stranit určitým skupinám

v sociálním nebo politickém konfliktu – obvykle těm slabším, utlačovaným a znevýhodněným – by se sama měla stát politickou disciplínou. Společenská relevance by měla být měřítkem úspěchu geografie, ne její prestiž z pohledu přírodních věd!

Z odpovědi na první otázku přímo vyplývá druhá otázka: mají se geografové aktivně snažit měnit svět? Podle některých ne. Můžou se účastnit demonstrací nebo být jinak angažovaní ve svém volném čase, ale ve výzkumu musí být nestranní, nezávislí a objektivní. Podle radikálních geografů ano. Boj za lepší, spravedlivější svět je důležitější než popis tohoto světa nebo vysvětlení skrytých zákonů prostorového uspořádání. Geografie se musí stát nejen společensky relevantní, ale také angažovanou. Nejen jednotliví geografové po pracovní době, ale sám geografický výzkum by se měl stát nástrojem v boji za odstranění nerovností a nespravedlností.

Rozhněvanými mladými muži se stala řada nedávných propagátorů kvantifikace. Richard Morrill, někdejší „kadet prostoru“ ze Seattlu, píše, že úkolem akademického pracovníka je „pomoci vytvořit spravedlivější, rovnoprávnější a méně násilnou společnost“ a „hledat více radikální cesty k dosažení změny (cit. v Peet 2009: 74). William Bunge, přední teoretik prostorové vědy, burcoval geografů k aktivismu: „Geografové v křeslech celého světa, povstaňte! Nemáte co ztratit než vaše ochablá břicha.“ (Bunge cit. v Henderson a Waterstone 2009: 183)

7.2 Radikální aktivismus

Radikální geografové se z počátku snažili rozšířit *politický aktivismus*, typický pro hnutí za lidská práva nebo protiválečné hnutí, i na geografická témata jako je např. rasová segregace ve městech nebo územní projevy sociální nerovnosti. Hledali praktické způsoby, jak přispět k odstranění nebo zmírnění nespravedlnosti. Někdy se stávali mluvčími znevýhodněných skupin a využívali svého vzdělání, sociálního postavení a akademického statusu k prosazování opatření na zlepšení jejich životních podmínek, např. v jednání s místními úřady.

Příkladem radikálního aktivismu je *expediční hnutí*, které už v roce 1968 odstaroval William Bunge. Podle něj by geografie měla pomáhat lidem, kteří jsou znevýhodněni, a to co nejpříměji: na základě poznání jejich praktických problémů a potřeb v konkrétních místech. Bunge tvrdil, že v kontrastu k podrobnému zmapování světa toho víme jen velmi málo o podmínkách a problémech života v ghettech a vyloučených lokalitách měst „tady doma“. Prosazoval, ironicky, návrat geografie k její nejstarší tradici, tj. objevování neznámých světů. Založil *Společnost pro lidská objevování* (*Society for Human Exploration*) a s ní vyrazil na expedici – ne však do džunglí nebo velehor, ale do černošského ghetta Trumbull v centru Detroitu.

Členové expedice se stali obyvateli ghetta a společně s nimi se snažili řešit místní problémy. Například na základě žádosti místní organizace připravili návrh reorganizace sítě základních škol, jehož cílem bylo zvýšení dostupnosti vzdělání pro všechny děti (dřív se někteří rodiče báli posílat děti do školy v nebezpečných místech), omezení rasové segregace ve školách zřizováním smíšených tříd, a získání větší kontroly Afroameričanů nad vzděláním svých dětí. Geografický výzkum, podle radikálních geografů, by měl zkoumaným komunitám pomáhat, místo aby od nich jen čerpal informace; komunity by se měly účastnit plánování změn v území, ve kterém žijí, místo aby byly jen uživateli prostoru vytvořeného experty zvenčí. K tomu je potřeba osobní přítomnost geografů v komunitě, angažovanost na straně znevýhodněných, a kreativity při řešení problémů ve snaze o dosažení pozitivní změny.

Rozhněvaní mladí muži se od nestranných vědců-analytiků odlišovali také způsobem vystupování, argumentace i výuky, ve kterém neskrývali svoji angažovanost a zápal pro transformaci společnosti. Ne všichni v dosavadním establishmentu přijímali radikální akademický aktivismus s pochopením. Jedním z projevů názorového (a z části také generačního) konfliktu byly obtíže radikálních geografů při publikování v zavedených akademických časopisech: vědecké rady jejich příspěvky odmítaly jako nevědecké a aktivistické. Jindy radikální geografové neměli chuť publikovat své texty na stránkách pozitivisticky „vědeckých“ časopisů, protože tam jejich myšlenky zapadly bez společenské relevance. Proto v roce 1969 mladí geografové z Clarkovy univerzity v USA založili *Antipode – radikální geografický časopis* (*Antipode – A Radical Journal of Geography*), pro publikování výsledků nového typu výzkumu. Spolu s texty s radikálním obsahem vítal časopis také radikálně nové formy prezentace výsledků akademické práce, včetně kreseb nebo karikatur (Peet 2009: 73).

V prvních letech mezi radikálními geografy převažoval aktivismus a snaha o řešení konkrétních lokálních společenských problémů (příkladem je expediční hnutí, které kromě Detroitu vyrazilo také do Toronta, Londýna nebo Sydney). Radikální aktivismus vycházel z přesvědčení, že životní podmínky lze zlepšit, a sociální nespravedlnost zmírnit, pomocí organizačních a technických opatření jako je např. větší participace obyvatel v plánování nebo změna rozmístění škol. Později ale začalo být radikálním geografům zřejmé, že tento liberální přístup k dosažení zásadní změny nestačí: naráželi na hlubší podmíněnosti nerovností, které jen technickými a organizačními změnami řešit nešlo. Radikální geografie potřebovala nový teoretický přístup.

7.3 Radikální kritika II: prostorový fetišismus a ideologie vědy

Kritika hlavního proudu geografického myšlení, který počátkem 70. let stále tvořila prostorová věda, ze strany radikálních geografů, přestala být brzy omezena jen na poukazování na ztrátu sociální relevance. Šla víc do hloubky, ke zpochybnění předpokladů, na kterých vědecké postupy kvantitativní geografie spočívaly. Nová kritika poukazovala na to, že příčinou neschopnosti geografie interpretovat sociální a politické procesy je právě její zaměření jen na prostorovou stránku lidských činností. To bylo označováno jako *prostorový fetišismus*. David Slater (1977), v kapitole nazvané „Chudoba moderního geografického bádání“, poukázal na to, že prostorové struktury lze popsat velmi sofistikovaně i bez pochopení čehokoliv podstatného o kauzalitě sociálních procesů, které je vytvářejí. Geografie se podle něj dostala do *metodologické pasti*, v níž získávání a analýza dat dostaly přednost před vytvářením teorie společnosti (viz též Cloke et al. 2004).

Prostorová věda, podle této kritiky, není hodnotově neutrálním přístupem, ale přístupem, který slouží zájmům autorit a moci. Zdůrazňováním své hodnotové neutrality navíc legitimizuje nerovné rozložení moci ve společnosti. Doreen Massey (1973) v kritice lokalizační teorie - jednoho z vrcholných úspěchů prostorové vědy - tvrdí, že tato teorie, vycházející z neoklasické ekonomie, je formulována s ohledem na maximalizaci zisku podnikatelů a ne s ohledem na zájmy dělníků; „optimální lokalizace“ je optimální z hlediska majitelů a ne z hlediska pracujících. Lokalizační teorie, díky svým východiskům a cílům, proto není politicky neutrální, ale je ideologická. Tím, že se tváří jako vědecká a objektivní, přispívá k obhajobě existujícího ekonomického systému (který vytváří nerovnosti) a současně odvádí geografy, pracující s lokalizačními modely, od problémů reálného světa.

S podobnou kritikou pozitivistické vědy jako ideologického (a ne hodnotově neutrálního) systému přišli i David Harvey a Richard Peet. Harvey (1973) tvrdí, že zdrojem falešné objektivity pozitivistické vědy je její oddělení faktů od hodnot, které jim můžeme přisuzovat. Toto oddělení faktů a hodnot je spojené s tendencí považovat objekty za nezávislé na subjektech a s představou, že vlastnosti věci jsou dány nezávisle na našem vnímání a užívání těchto věcí. Podle Peeta (1977: 6) neexistuje objektivní, hodnotově a politicky neutrální věda. Každá věda, a zvláště ta, která se zabývá interpretací společnosti, slouží určitým politickým cílům; konvenční, etablovaná věda slouží zájmům etablovaného, konvenčního společenského systému, a tím přispívá k jeho legitimitě. Protože tento systém je zdrojem vykořisťování, je potřeba vytvořit radikálně odlišnou vědu, která bude kritická k tomuto systému.

Právě spojení disciplíny geografie se zájmy ekonomického systému, který je pro radikální geografy sociálně nespravedlivý a vytváří nerovnosti, se pro geografy jako Massey, Harvey nebo Peet stalo terčem jejich kritiky. Dosavadní geografické poznání podle nich

sloužilo zájmům mocných (například státu nebo majitelů firem) a přispívalo k udržení stávajícího rozložení moci – spíše, než aby jej kritizovalo a zpochybňovalo. Geografické poznání je podle radikálních geografů vždycky utvářeno v rámci určitých společenských vztahů a zájmů, a proto je ideologické. Pozitivistická věda slouží zájmům systému, který je nespravedlivý a utlačovatelský. Cílem radikálních geografů se stalo nalezení takové geografické teorie, která bude stejně ideologická jako prostorová věda (a jako každá jiná), ale na rozdíl od pozitivistické vědy bude působit ve prospěch znevýhodněných, marginalizovaných a utlačovaných; jejím cílem bude vytvoření spravedlivějšího světa.

Naléhavou potřebu změny a vytvoření nového paradigmatu pro geografii, namísto kvantitativní geografie, která podle něj vyčerpala svoje možnosti, vyjádřil David Harvey:

„...existuje zřejmý rozpor mezi sofistikovaným teoretickým a metodologickým rámcem, který používáme, a naší schopností říct cokoliiv smysluplného o událostech, které se odehrávají kolem nás. Existuje mnoho rozdílů mezi tím, co se snažíme vysvětlit a ovlivnit, a tím, co se skutečně děje. Je tu ekologický problém, urbánní problém, problém mezinárodního obchodu, a zdá se, že o žádném z nich nejsme schopni říct něco podstatného a pronikavého. Když něco řekneme, zdá se to triviální a spíš směšné. Zkrátka, naše paradigma se s těmito otázkami neumí vypořádat. Je zralé na to, aby bylo svrženo... Nové objektivní společenské podmínky a naše evidentní neschopnost se s nimi vypořádat jsou příčinou nezbytnosti revoluce v geografickém myšlení.“ (Harvey 2009 [1972]: 17)

Východisko pro nový teoretický přístup někteří hledali v nově „objeveném“ anarchismu Recluse a Kropotkina (např. Peet 1975). Například Myna Breitbartová navrhovala alternativní lokalizační teorii založenou na principech regionální soběstačnosti, vzájemné spolupráce a dělby práce, a usilující o uspokojení potřeb lidské tvořivosti, spíše než o maximalizaci zisku (Peet 2009: 74).

Harvey diskutoval také vhodnost jiných filozofických východisek, včetně fenomenologie a „behaviorální revoluce“. Ale dochází k závěru, že „nejplodnější strategií... je prozkoumat tu oblast poznání, v níž se překrývají určité aspekty pozitivismu, materialismu a fenomenologie... Toto překrytí je nejjasněji vyjádřeno v Marxově myšlení...“ (Harvey 2009 [1972]: 17)

7.4 Geografie a marxismus

David Harvey, ještě v 60. letech přední teoretik prostorové vědy, má hlavní zásluhu na propojení původně liberální radikální geografie a filozofie *marxismu*. Harvey nechápe marxismus jako opozici vůči pozitivismu, ale jako jeho rozšíření, a to zejména o tolik potřebné otázky sociální spravedlnosti, relevance, a společenského aktivismu:

„Marxismus a pozitivismus mají některé společné rysy. Oba přístupy vychází z materialistické základny a oba používají analytickou metodu. Základní rozdíl je samozřejmě v tom, že pozitivismus usiluje jednoduše o pochopení světa, zatímco marxismus usiluje o jeho změnu. Jinak řečeno, pozitivismus vytváří svoje kategorie a koncepty na základě existující reality se všemi jejími nedostatky, zatímco kategorie a koncepty marxismu jsou formulovány skrze aplikaci dialektické metody na historii, tak jak je vytvářena událostmi... Tato dialektika navrhuje takový proces dosahování poznání, který umožňuje interpretaci protikladů, zahrnuje rozpory a paradoxy, a poukazuje na procesy, které umožňují jejich řešení.“ (Harvey 2009 [1972]: 18)

Nová *marxistická geografie*, kterou Harvey navrhuje, by měla být radikální věda, která bude odkrývat hlubší společenskou podmíněnost geografických problémů. Harvey (2009[1972]) vysvětloval potřebu radikální marxistické teorie města na příkladu formování *ghetta*. Ghetta vznikají v důsledku fungování trhu s byty a pozemky. Pro komerční aktéry trhu s bydlením (majitelé nemovitostí, developéři, banky aj.) není cílem zajištění bydlení jako takového, ale maximalizace zisku. Výsledkem jejich snahy o dosažení zisku je to, že pracovní příležitosti i lepší bydlení se přesouvají k okrajům města (komerční a rezidenční suburbanizace), zatímco chudí obyvatelé, kteří si bydlení ve vnější části města nemůžou dovolit, zůstávají v centrálních částech měst, kde jsou navíc vyšší ceny a horší dostupnost zaměstnání.

Prostorovou strukturu města se snažily popsat a vysvětlit modely města, založené na von Thünenově modelu trhu s pozemky (například modely Chicagské školy, viz kapitola 4). Modely byly úspěšné v tom smyslu, že pokud byly testovány vzhledem ke struktuře residenčních ploch reálného města – například Chicaga – ukázaly se jako „pravdivé“, tj. dobře vysvětlovaly existující strukturu města. Pro kvantitativního geografa to bylo příkladem úspěchu, tj. dobré vypovídací schopnosti jeho teorie. Pro radikálního geografa je to příklad problému této teorie. Model prostorové struktury města pro něj není ničím víc než potvrzením toho, co je evidentní. Model vysvětluje, že chudí lidé z nouze žijí tam, kde si to nejméně mohou dovolit. Vysvětluje sociální nerovnost ve městě jako výsledek objektivního působení trhu s bydlením, a tím přispívá k legitimizaci tohoto trhu. Radikální geograf, tvrdí Harvey (2009), si přeje, aby model nebyl pravdivý (a nedocházelo ke koncentraci chudoby). Cílem marxistické geografie je podle něj vytvoření takové teorie, která by objasnila podmínky vedoucí ke vzniku ghetta, ale současně by tyto podmínky podrobila kritice a navrhla změnu těchto podmínek takovým způsobem, který by umožnil spravedlivější rozmístění bydlení ve městě:

„Nejjednodušším způsobem, jak toho dosáhnout, je eliminovat mechanismus, který podmiňuje pravdivost teorie. Tímto mechanismem je trh s nemovitostmi, založený na maximalizaci zisku. Pokud ho odstraníme, pravděpodobně odstraníme jeho důsledek (ghetto). Konkurenční trh s bydlením by proto měl být nahrazen sociálně

kontrolovaným trhem s pozemky ve městech a společenskou kontrolou sektoru bydlení. To by pravděpodobně vedlo k tomu, že von Thünenova teorie přestane být relevantní pro vysvětlení prostorové struktury měst“ (Harvey 2009: 19), a tak přestanou v centrálních částech měst vznikat ghetta.

Harvey tvrdí, že nepotřebujeme další studie a modely, které by potvrdily, že ghetto – nebo jiné formy nerovnosti – existují. To víme dostatečně dobře. Nyní je potřeba hledat cesty k odstranění nespravedlnosti. Harvey je současně kritický i k liberálnímu radikalismu typu expedičního hnutí. Tvrdí, že obojí – vědecké mapování nerovností i radikalismus bez teorie – je kontrarevoluční, protože odvádí pozornost od hlubší příčiny nerovností a brání skutečné transformaci v myšlení. To, co je podle něj potřeba, je revoluce v geografickém myšlení. Skutečná revoluce spočívá ve sféře teorie, a to vytvořením takové teorie, která bude obhajitelná vůči kritice a současně dokáže přivodit takovou společenskou změnu, která vytvoří spravedlivější společnost (Harvey 2009 [1972]).

Zásadním textem rané marxistické geografie byla Harveyho (1993[1973]) kniha *Sociální spravedlnost a město (Social Justice and the City)*. Knihu tvoří dvě hlavní části. V první, nazvané „liberální formulace“, Harvey diskutuje liberální přístupy k plánování měst a rozmístění sociálních (příjmových a etnických) skupin v amerických městech. Druhá část, nazvaná „marxistické formulace“, do této diskuze města explicitně uvádí marxistickou analýzu, opírající se koncepty jako jsou výrobní vztahy, užitná hodnota a směnná hodnota. Harvey zde podrobuje marxistické analýze, ve vztahu k sociálním procesům a jejich prostorovému vyjádření, čtyři koncepty: povahu teorie, prostor, sociální spravedlnost a urbanismus. Význam knihy pro marxistickou geografii nespočívá tolik v jejích závěrech (kniha představuje spíš projekt než výsledky výzkumu) jako v tom, že pro geografii otevřela nové směry výzkumu a důrazně představila potenciální explanační sílu marxistického myšlení v geografii.

K dalším přelomovým textům marxistické geografie, mezi mnoha jinými, patří:

- Richard Peet (1977): *Radical Geography: Alternative Viewpoints on Contemporary Social Issues*.
- David Harvey (1982): *The Limits to Capital*.
- Neil Smith (1984): *Uneven Development: Nature, Capital and the Production of Space*.
- Doreen Massey (1984): *Spatial Divisions of Labor: Social Structures and the Geography of Production*.

Marxističtí geografové používali jiná klíčová slova než humanističtí geografové. Ke klíčovým slovům marxistické geografie patří sociální spravedlnost (social justice), nerovnost (inequality), diskriminace, prostor, nerovnoměrný rozvoj (uneven development), ne-rozvoj (underdevelopment), dělba práce (division of labor), imperialismus, kapitál aj.

7.5 Historický materialismus: základ marxistické filozofie

Marxistická interpretace světa vychází z přesvědčení o prvořadém významu výroby pro společenský život i pro historii. Východiskem snad všech dílčích marxistických teorií je Marxova teorie historie: *historický materialismus*. Podle ní procházelo lidstvo v historii etapami, označovanými jako *výrobní způsoby* (např. *otrokářství, feudalismus, kapitalismus*). Výrobní způsob je definován určitým typem vztahů mezi lidmi v oblasti výroby – tj. *výrobními vztahy*. Ve feudalismu to byly vztahy mezi pány a poddanými, v kapitalismu vztahy mezi kapitalisty a dělníky. Ekonomiku v každé historické etapě (výrobním způsobu) utváří kombinace výrobních vztahů a výrobních sil. *Výrobními silami* jsou přírodní suroviny, nástroje, technologické postupy apod.

Výrobní síly se v čase mění, především v důsledku technologického vývoje. V tom je základ Marxovy materialistické interpretace historie. K transformaci určitého výrobního způsobu (např. feudalismu) dochází tehdy, když jeho výrobní vztahy přestanou být efektivním způsobem využití výrobních sil a stanou se překážkou zvyšování výroby, které by dostupné technologie jinak umožnily. Například feudální výrobní vztahy, které vázaly poddané k půdě a jejich pánům, přestaly být efektivní v době vzniku a šíření průmyslové výroby, což vedlo k jejich nahrazení kapitalistickými výrobními vztahy. Marx byl přesvědčený, že také kapitalistické výrobní vztahy v určité době začnou bránit efektivnímu využití výrobních sil. To povede k nahrazení kapitalistického výrobního způsobu, a s tím i vykořisťování dělníků kapitalisty, na kterém je tento způsob založený, novým výrobním způsobem (*komunismem*). To je zdrojem revolučního charakteru marxistické interpretace historie.

Podle Marxe výrobní způsob podmiňuje také sociální a politické procesy a intelektuální život obecně. Tato představa o určujícím významu výroby pro společenské procesy i kulturu je příkladem *materialistického determinismu*; jeho vyjádřením v marxismu jsou pojmy *základna a nadstavba*. Základnu tvoří kombinace výrobních sil a výrobních vztahů. Tato ekonomická základna, v pojetí ortodoxního marxismu, předurčuje nadstavbu. Nadstavbu tvoří duchovní kultura, náboženství, politika, státní instituce aj., tedy kultura v širokém pojetí. Marx byl přesvědčený, že kultura a intelektuální život (nadstavba) jsou projevem ekonomických podmínek (základny), které je vytvářejí. Současně kultura přispívá k obhajobě stávajících ekonomických podmínek (výrobního způsobu). Kapitalistická kultura, podle této představy, přispívá k obhajobě kapitalismu (Cresswell 2013: 127).

Marx se otázkou prostoru ani jinými geografickými tématy nezabýval. Cílem marxistických geografů se stalo rozšíření marxistické teorie o geografické otázky, především o otázku, jakou roli hraje prostor v kapitalistických výrobních vztazích. Toto úsilí by bylo možné označit za snahu o proměnu historického materialismu na historicko-geografický materialismus. Toto úsilí vedlo v dekáдах po vydání *Social Justice and the City* k významnému obohacení marxismu i geografického myšlení.

7.6 Nerovnoměrný rozvoj I: teorie závislosti

V roce 2013 byl *hrubý domácí produkt* na obyvatele v Norsku 76 850 USD, zatímco ve Středoafričské republice jen 600 USD (obojí v paritě kupní síly, zdroj The World Bank). *Naděje dožití* žen dosáhla v Japonsku 87,3 let, ale v Sierře Leone jen 48,0 let (WHO). *Podíl nezaměstnaných* v okrese Praha-východ, ve stejném roce, dosahoval v průměru 3,4%, zatímco v okrese Most 13,5% (MPSV ČR). Svět je „rozvinutý“ nerovnoměrně, a tato nerovnoměrnost se projevuje v nejrůznějších sférách ekonomiky a společenského života, a na všech geografických měřících, od rozdílů uvnitř města po mezinárodní rozdíly.

Nerovnoměrný rozvoj, a vysvětlení jeho příčin, byl předmětem zájmu ekonomů od doby Adama Smithe a Davida Ricarda (Christophers 2009: 12–13). Klasická i neoklasická politická ekonomie považovala geografickou nerovnoměrnost rozvoje, tj. zaostávání určitých regionů, za odchylku od normálního rozvoje. Existuje mnoho různých teorií, které se snažily příčinu zaostávání vysvětlit a navrhnout řešení, jak dosáhnout více rovnoměrného rozvoje (tato řešení jsou předmětem regionální politiky; podrobnou diskusi teorií regionálního vývoje představuje Blažek 1999 nebo Blažek a Uhlíř 2011).

Geografové, na rozdíl od ekonomů, se otázkami nerovnoměrného rozvoje dlouho nezabývali. Také první marxistická vysvětlení nerovnoměrného rozvoje vznikla v ekonomii. Tzv. „*teorie závislosti*“ (*dependency theories*) vznikly v 50. a 60. letech spojením kritické interpretace systému mezinárodního obchodu, jejímiž tvůrci byli latinskoameričtí ekonomové (počínaje Raulem Prebischem), a západního marxismu (Kay 1989, Daněk 2008b).

Teorie závislosti kritizovaly neoklasické *modernizační teorie*, které tvořily hlavní proud rozvojové ekonomie. Podle modernizačních teorií budou rozvojové země procházet stejnými procesy industrializace a ekonomického růstu, jako hospodářsky vyspělé státy, poté, co se v nich ekonomickými reformami podaří nastartovat ekonomický růst (tuto představu vystihuje např. známý „model“ *stádií růstu* amerického ekonoma Walta W. Rostowa). *Dependentisté*, jak se označovali zastánci teorií závislosti, kritizovali tuto představu z více směrů, především však pro její opomenutí vzájemných vztahů mezi státy, které vytváří systém mezinárodního obchodu. Podle nich netvoří světovou ekonomiku soubor nezávislých národních ekonomik, jak předpokládal Rostow a modernizační teorie, ale globální systém, propojený vztahy závislosti, tedy dominance a podřízenosti. V důsledku historických procesů, jejichž významnou součástí byl evropský *kolonialismus* a *imperialismus*, má globální ekonomika *jádro*, které je ekonomicky vyspělé a využívá své politické a ekonomické moci ke kontrole *periférie*, která je na jádru závislá. Nerozvinutost (*underdevelopment*) periférie tak není odchylkou od normálního ekonomického vývoje nebo jeho zaostáváním, jak tvrdila

modernizační škola, ale strukturálním důsledkem rozvinutosti jádra (Daněk 2008b). Andre Gunder Frank rozšiřuje jednoduchý *model jádro-periférie* i na nižší měřítkové úrovně, když tvrdí, že metropole a provinční centra rozvojových zemí vykořisťují své zázemí (periférii) obdobnými vztahy závislosti, jako jádro globální ekonomiky vykořisťuje globální periferii (Frank 1969: 6).

Zjednodušující pohled dependentistů na svět jako na bimodální systém rozšiřuje neomarxistická *teorie světových systémů (world-systems theory)*, jejímž hlavním proponentem je sociolog Immanuel Wallerstein. Teorie světových systémů zavádí třetí kategorii, *semiperiférii*, která odděluje jádro od periférie a je místem intenzivní transformace a konfliktu. Jádro, semiperiférie a periférie jsou kategorie, jejichž existence je typickým a trvalým znakem kapitalistické ekonomiky, ale příslušnost jednotlivých míst a regionů k těmto kategoriím je proměnlivá; je výsledkem periodických krizí kapitalismu, které jsou provázené restrukturalizací kapitálu (Daněk 2008b: 102–103, Christophers 2009: 14).

Interpretace nerovnoměrného rozvoje jako výsledku nerovných vztahů mezi různými částmi jediné globální kapitalistické ekonomiky, kterou nabízela teorie světových systémů, inspirovala radikální geografy. Politický geograf Peter Taylor na jejím základě vytvořil v 80. letech rozsáhlý historický a geografický rámec pro interpretaci politických a ekonomických procesů na globální, národní a lokální úrovni. Pomocí tohoto analytického rámce studoval tradiční témata politické geografie jako je geopolitika, nacionalismus, kolonialismus, volební geografie nebo lokální konflikty. Výsledky své analýzy zpochybnil tradiční interpretaci konceptů jako je stát, národ, geopolitický region nebo lokalita, ukázal, že tyto koncepty jsou historicky a sociálně podmíněné (tj. specifické pro daný výrobní způsob), vytvářené ve vzájemných vztazích, a že procesy jejich formování jsou spojeny s procesem šíření a transformace kapitalismu (Taylor 1991, Taylor a Flint 2000).

Ekonomové a geografové, vycházející z teorií závislosti a teorie světových systémů, přesvědčivě ukázali, že zaostalost některých míst, regionů a států není jen nějakou odchylkou od normálního vývoje, ale že má strukturální příčiny, spočívající ve fungování kapitalismu. Poukázali také na význam hospodářských krizí, které kapitalismus překonává organizační transformací, a jejichž důsledkem je jeho geografická rekonfigurace. Tyto přístupy byly inspirovány marxismem, ale nevychází přímo z Marxova učení (proto jde o *neomarxistické přístupy*). Významně ovlivnily ekonomickou geografii a zvláště politickou geografii, kde holistický Taylorův přístup vytvořil silné paradigma, z něhož vychází, nebo vůči kterému se vymezuje, mnoho mladších autorů. Ale pro vývoj geografického myšlení byla podstatnější interpretace nerovnoměrného vývoje, vycházející přímo z Marxe, kterou v geografii vytvořili David Harvey, Neil Smith a Doreen Massey.

7.7 Nerovnoměrný rozvoj II: prostor jako výrobní síla

V pohledu dependentistů nebo teoretiků světových systémů je nerovnoměrný rozvoj důsledkem působení kapitalistických vztahů (zejména mezinárodního obchodu) a konfliktů, které se odehrávají v prostoru. Podle radikálních geografů jako David Harvey nebo Neil Smith, Harveyho student z univerzity v Baltimore, je prostor aktivní součástí kapitalismu, nezbytnou podmínkou, která umožňuje jeho fungování. S autory přístupů zmíněných v předchozí subkapitole sdílí přesvědčení o strukturální podmíněnosti nerovnoměrného rozvoje. Neil Smith to vyjádřil explicitně:

„Není to tak, že by geograficky nerovnoměrný rozvoj kapitalismu představoval nějakou stochastickou odchylku od normálně rovnoměrného procesu, v důsledku nějakých náhodných faktorů. Nerovnoměrný rozvoj kapitalismu je strukturální spíše než statistický... Nerovnoměrný rozvoj je systematickým geografickým vyjádřením rozporů vlastních samotné povaze a struktury kapitálu.“ (Smith 2008 [1984]: 4)

Smith i Harvey ve svém vysvětlení strukturální nezbytnosti geografické nerovnoměrnosti rozvoje zdůrazňují neustálou potřebu kapitalismu růst, tj. urychlovat *oběh kapitálu*, a význam kontradikcí, které to vyvolává. Část kapitálu, ve snaze o vytvoření zisku, je investována do nemovitostí, jako jsou továrny, supermarkety nebo kancelářské a obytné komplexy. Je tedy ukotvena v místě. Zisk, který investice vynáší, se však postupně snižuje, protože do okolí přichází konkurence a nemovitosti také zastarávají. „Geografická krajina, vytvořená fixním a imobilním kapitálem, je vrcholnou chloubou minulého rozvoje a současně vězením, které brání další akumulaci tím, že vytváří bariéry tam, kde dřív žádné nebyly.“ (Harvey 1996 [1975]: 610) Po určité době je zisk z této investice tak malý, že je výhodnější místo opustit a investovat jinde (v případě výrobní investice to může být např. na Ukrajině nebo v Číně).

Příkladem kontradikcí kapitalismu, vedoucích k nerovnoměrnému rozvoji, je podle Smithe (2008) aglomerování průmyslové výroby v určitém místě. To postupně vyvolává zvýšení cen pozemků, dopravní zácpy, růst mezd a další efekty, které snižují zisk, zatímco jiná, dříve „nerozvinutá“ místa, se stávají atraktivní pro investování právě proto, že jejich zdroje jsou nevyužité, cena pozemků i pracovní síly nízká, apod. Podobně technologické inovace, které vedly k ekonomickému růstu určitého místa, jsou zaváděny v dalších (konkurenčních) místech, což vede ke snižování regionálních rozdílů v míře zisku. Tyto protichůdné tendence současně působících procesů diferenciací a vyrovnávání rozdílů jsou inherentní vlastností kapitalistického způsobu výroby; vedou k úpadku některých lokalit, měst a regionů a současně k růstu jiných. Smith (2008) označuje tento pohled na nerovnoměrný rozvoj za „*teorii houpání*“ (*see-saw theory*): kapitál se snaží houpat z rozvinutého regionu do méně

rozvinutého, a později zase zpět do původního regionu, který se mezitím stal nerozvinutým (Phillips 2008).

Kapitalismus opakovaně postihují krize, jejichž hlavní příčinou je *nadakumulace kapitálu*, tedy situace, kdy vzhledem k existujícímu množství kapitálu je k dispozici jen málo příležitostí pro jeho investování. Jak je možné, že se kapitalismu daří tyto krize překonávat? Podle Harveyho je to díky prostorové restrukturalizaci. Harvey (1996 [1975]) tuto strategii označuje „*prostorová oprava*“ („*spatial fix*“). Označuje tím hledání a vytváření nových míst pro investování. Dříve byly nové příležitosti pro investování nacházeny „externě“, např. v koloniích. Od doby, kdy se kapitalismus rozšířil globálně a existuje jen málo míst, která nejsou zapojena do kapitalistických vztahů (tj. od konce 19. století), poskytuje „prostorovou opravu“ nerovnoměrný rozvoj, tedy střídání fází růstu a úpadku jednotlivých míst a regionů. Z toho vyplývá, že existence nerozvinutých míst je pro kapitalismus nezbytná. Vytváření prostorů pro akumulaci kapitálu, tj. míst pro potenciálně ziskové investice, je pro kapitalismus stejně důležité jako vynálezy a technologické inovace. Prostor v tomto pohledu není jen arénou, ve které se odehrávají kapitalistické výrobní vztahy (jakým je pro neoklasické ekonomy i dependentisty), ale je sám o sobě *výrobní silou* a podmínkou fungování kapitalismu.

Interpretace marxistických geografů jako je Harvey a Smith poskytly vysvětlení fungování kapitalismu a vzniku geografických nerovností, které byly radikálně odlišné od dřívějších interpretací. Jejich vysvětlení však bylo kritizováno, podobně jako samotné Marxovo učení, za to, že je příliš abstraktní na to, aby se stalo východiskem pro podrobný empirický výzkum. Alternativní, více konkrétní přístup, který také vychází z Marxova historického materialismu, ale více se opírá o empirická data, nabídla Doreen Massey v teorii *prostorových dělb práce (spatial divisions of labor)*.

Massey (1995 [1984]) se snažila vysvětlit regionální disparity britské ekonomiky. Pro tu je charakteristická koncentrace řídicích funkcí na jihovýchodě Anglie, zatímco výrobní činnosti jsou soustředěny na severu Anglie a jinde. Na základě studia transformace, kterou procházela prostorová organizace výroby v Británii v 60. a 70. letech, došla Massey k závěru, že příčinami změn byly tři typy procesů: (1) změny v dělbě práce na národní úrovni, (2) měnící se pozice britské ekonomiky v mezinárodní dělbě práce, a (3) technologický vývoj a změny ve způsobu organizace (managementu) výroby. Pro její interpretaci je důležité uznání platnosti různých vysvětlení nerovnoměrného rozvoje různých výrobních odvětví, v různých regionech a obdobích.

Proto také plurál v titulu její zásadní publikace: kapitalistické výrobní vztahy podle ní vytvářejí více různých dělb práce, podmíněných místními podmínkami. Na rozdíl od strukturalistických a někdy deterministických interpretací marxistů jako Harvey a Smith je Massey přesvědčena, že konkrétní projevy regionálních disparit nejsou jen výsledkem procesů akumulace kapitálu, ale že efekt těchto procesů je pozměňován a transformován také dalšími vlivy: politickými a ekonomickými stra-

tegiemi nebo konkrétními aktéry, působícími na různých geografických měřítcích. Podobně jako pro Harveyho a Smithe je i podle Massey prostor vytvářen v procesu akumulace kapitálu, Massey avšak uznává také vliv dalších sociálních a politických procesů a aktérů. Její krajinu nerovnoměrného rozvoje tvoří více konkrétní místa, v nichž je dělba práce ovlivněna působením různorodých a specifických aktérů. Smith (in Christophers 2009: 16) na to namítá, že takový přístup je příliš partikularistický a není dostatečně teoretický (v čemž se znovu odráží dávná debata o prioritě nomotetického nebo idiografického přístupu).

7.8 Vytváření prostoru

Geografové se dlouho dívali na prostor (a podobně na region nebo lokalitu) jako na vnější arénu, ve které se odehrávají sociální, ekonomické, politické a další procesy. V tomto pohledu je rozmanitost světa výsledkem působení společnosti nebo přírody v prostoru, který zůstává jen pasivní arénou; jevištěm, jehož význam vytváří teprve aktivita hráčů. Pro marxistické geografy bylo takové pojetí prostoru příliš omezené. Podle nich je prostor aktivně vytvářený. Je výsledkem lidské činnosti, výsledkem jednání, vztahů a procesů. V kapitalistické společnosti je výsledkem výrobních vztahů mezi kapitalisty a dělníky a způsobu, jakým jsou tyto vztahy využity k přeměně přírody pro dosažení zisku (Cresswell 2013: 128).

Harveyho a Smithova teorie nerovnoměrného rozvoje, podle které kapitalismus vytváří nerovnosti jako výrobní sílu, potřebnou pro svoje fungování, může být považována za příklad obecnějšího procesu *vytváření prostoru* (*production of space*). Tento pojem je nejvíce spojen s dílem francouzského filozofa a sociologa Henriho Lefebvra. Lefebvre ovlivnil geografické myšlení teoretizováním témat jako je každodennost (*everyday life*), modernita, odcizení (*alienation*), městský život nebo právo na město (*Right to the City*), ale nejvíce právě teorií vytváření prostoru. Knihu *The Production of Space* vydal Lefebvre, jako třiasedmadesátiletý, v roce 1974, ale pozornosti geografů se jí dostalo až poté, co se radikální geografové začali v 80. letech teoretizováním prostoru hlouběji zabývat, a pozornosti angloamerické geografie až po vydání jejího anglického překladu v roce 1991. Edward Soja, David Harvey, Neil Smith nebo Derek Gregory patří k těm geografům, které Lefebvroy myšlenky inspirovaly a kteří je rozvíjeli ve vlastních teoriích (viz též kapitola 10.8).

Lefebvre studoval proměny chápání prostoru v historii. Každá společnost podle něj vytváří vlastní prostor. Prostor je výsledkem soupeření o kulturní významy, a je proto proměnlivý. V tomto procesu utváření kulturních významů je důležitá žitá každodenní zkušenost. Geografický prostor je proto své podstatě sociální. Vnější, daný, absolutní prostor je podle něj jen představou geografů a plánovačů a pro společenský

život není relevantní: podle Lefebvra totiž absolutní prostor nemůže reálně existovat, protože jakmile v něm začne probíhat sociální aktivita, je díky ní relativizován a stává se kulturním a měnícím se prostorem.

Prostor je podle něj čtvrtou a rozhodující oblastí výrobních vztahů, vedle výroby, směny a akumulace. Není ale jen další kategorií, nýbrž sférou, která je pro výrobu, směnu i akumulaci kapitálu určující. Protože prostor není předem ničím daný, je obtížné ho definovat. Je nehmatatelný, ale přesto tvoří důležitou součást společnosti (Shields 2011: 281). Produkce prostoru není jako produkce zboží: prostor je současně výsledkem i činností (tj. výsledkem práce v minulosti i práce současné). Prostor obsahuje předměty, ale není nějakým materiálním objektem: je souborem vztahů mezi předměty. Výsledkem sociálního vytváření prostoru je existence mnoha vzájemně se překrývajících a prolínajících prostorů, které se navíc v čase proměňují.

K analýze prostoru a k porozumění v něm vnořeným sociálním vztahům používá Lefebvre (1991: 33–39) tři koncepty: prostorové postupy, reprezentace prostoru a prostory reprezentace.

Prostorové postupy (spatial practice) zahrnují výrobu a reprodukci, konkrétní umístění i vnímané prostory, charakteristické pro každou společenskou formaci. Prostorové postupy zajišťují kontinuitu a určitý stupeň soudržnosti dané společenské formace. Tato soudržnost, díky vztahu všech lidí v určité společnosti k jejímu sociálnímu prostoru, zajišťuje pro každého člena společnosti určitý stupeň *způsobilosti (competence)* a běžného fungování či provedení (*performance*).

Reprezentace prostoru (representations of space) jsou abstraktní koncepce prostoru, používající systém verbálních a grafických znaků jako jsou mapy a plány. Reprezentace prostoru jsou spojené s výrobními vztahy a s „řádem“ (*order*), který tyto vztahy zavádí. Reprezentace prostoru vytváří konceptualizovaný prostor, prostor vědců, plánovačů, urbanistů, technokratů a sociálních inženýrů. Tento prostor je v každé společnosti (výrobním způsobu) dominantní; podřizuje lidi svojí logice a hraje dominantní roli v prostorových postupech.

Reprezentační prostory (representational spaces) tvoří prostor takový, jak je přímo prožívaný (*lived*). Je to prostor obyvatel a uživatelů (*users*), a některých umělců. Je to prostor ovládaný a pasivně prožívaný; prostor, který se představivost snaží proměnit a přivlastnit. Překrývá fyzický prostor a symbolicky využívá jeho objekty. Reprezenční prostory směřují k víceméně koherentním systémům neverbálních symbolů a znaků. Obsahují komplexní symbolismus, spojený s utajovanou nebo skrývanou stránkou společenského života. (Lefebvre 1991: 39).

Zjednodušeně lze prostorové postupy charakterizovat jako *vnímaný prostor* (*le percu*) každodenního společenského života, reprezentace prostoru jako *koncipovaný prostor* (*le concu*) kartografů a urbanistů, a reprezenční prostory jako *žitý prostor* (*le vecu*) imaginace a umění. Tento třetí prostor, i když je potlačován abstraktním koncipovaným

vaným prostorem, žije v umění, literatuře a fantazii, a má schopnost změnit poměr mezi lidovým vnímaným prostorem a oficiálním koncipovaným prostorem (Shields 2011: 281).

Lefebvrova konceptuální triáda otevřela rozsáhlou interdisciplinární diskuzi o vytváření prostoru. Například pro Harveyho (1989) tvoří prostorové postupy materiální prostředí, ve kterém žijeme každodenní životy – budovy, instituce a jejich propojení prostřednictvím toků zboží, peněz a lidí. Jsou arénou sociálního konfliktu a soupeření. Ti, kteří mají moc vytvářet a ovládat tyto toky, a tím naše prostorové postupy, ji využívají k posílení vlastní moci. Každá snaha o transformaci společnosti se proto, podle Harveyho, musí zaměřit na transformaci prostorových postupů.

Abstraktní koncipovaný prostor je blízký pohledu prostorové vědy, modelům prostorových interakcí nebo teorie centrálních míst. Jak tvrdí Lefebvre, tento prostor je dominantní a je obvykle spojený s dominantními společenskými silami. Žitý prostor (Lefebvroy reprézentační prostory) je naproti tomu blízký pojetí *místa* v humanistické geografii. Vytváří prostor pro vzdor a zpochybnění symbolů dominantního prostoru. Nejrůznější kódy, znaky (např. graffiti), akce (např. karneval) i materiální výtvoř (např. symbolická místa) představují, podle Harveyho (1989), společenské invence, které usilují o vytvoření nových možností pro prostorové postupy. Tato interpretace mj. otevřela cestu ke geografickému studiu symbolických prostorů, které vytvářejí a používají sociální hnutí (např. Routledge 2000, 2003; viz též třetí prostor v kapitole 10.8).

7.9 Produkce přírody a politická ekologie

Příroda, podobně jako prostor, byla dlouho považována za něco „přirozeně“ existujícího vně lidské společnosti. Příroda a společnost byly považovány za dvě oddělené domény, s tím, že příroda je postupně přetvářena činností společnosti. V geografii se toto konceptuální oddělení přírody a společnosti projevuje v rozdělení na fyzickou a humánní geografii.

Neil Smith (2008[1984]) tvrdí, že příroda, tak jak ji známe dnes, je sociálně vytvořená, a že „přírodní“ příroda už dlouhou dobu neexistuje. Rozlišuje první a druhou přírodu. *První příroda* je původní (pristine) příroda; ta, která je v tradiční interpretaci považovaná za existující mimo dosah společnosti, jako např. prales nebo národní park. *Druhá příroda* je vytvářená společností; je to člověkem vytvořená krajina, vypadající, jako by byla příroda. První příroda je v kapitalismu přetvářena na druhou přírodu ve snaze lidí a firem dosáhnout zisk.

Smith ale tvrdí, že dnes je vytvářena i první příroda: „Lidé vytvořili všechnu přírodu, která jim byla dostupná... Žádný kámen nezůstal neobrácen, žádný původní vztah k přírodě nezůstal nezměněn, žádná živá bytost nezůstala nedotčena.“ (Smith 2008) Druhá

příroda dnes už není vytvářena z první přírody; naopak, i první příroda je dnes sociálně vytvářena v rámci druhé přírody. Z hlediska vlivu společnosti na krajinu je dnes malý rozdíl mezi venkovskou a městskou krajinou: venkovská se zdá bližší přírodě, ale je stejně vytvořená lidmi jako město. Šumavská krajina, v tomto pohledu, není o nic víc přírodní než krajina města Brna: obojí je výtvořem společnosti.

I „*divočina*“ (wilderness) je ovlivněna procesy, vyvolanými člověkem (např. globální oteplování). Ta část divočiny, která je chráněná jako národní park, je obvykle usměrňována a utvářena tak, aby co nejvíce odpovídala naší představě divočiny. I toto usměrňování je podle Smithe motivováno akumulací kapitálu: „[Národní parky] Yosemite a Yellowstone jsou úhledně zabalené kulturní prožitky prostředí, které každý rok přinášejí vydatný zisk“ (Smith 2008: 45).

Ekologické hnutí, a boj proti ničení „přírody“, bylo významnou součástí společenské revolty, z níž radikální geografie vyrostla. Geografové, pro které byl „ekologický problém“ (viz Harveyho 2009 citát na straně 75) zásadní otázkou i výzkumným tématem, většinou vycházeli z více pragmatické, adaptované interpretace marxismu, než Neil Smith. Radikální autoři považovali tradiční geografické chápání vztahů mezi přírodou a společností za nedostatečné a skrývající kořeny krize. Konvenční přístupy se totiž dívaly na *přírodní rizika* a *environmentální krize* jako na důsledek nedostatku poznání lidského vlivu na životní prostředí, jako na chyby, odstranitelné lepší environmentální politikou (podobně, jako konvenční ekonomická geografie považovala nerovnoměrný rozvoj za odchylku od jinak normálního vývoje, odstranitelnou regionální politikou). Pro environmentálně orientované geografy byla ekologická krize nutným, strukturálně podmíněným projevem kapitalistických výrobních vztahů (podobně, jako ghetto a nerovnoměrný rozvoj pro sociálně orientované geografy). Z tohoto přesvědčení vyrostl přístup, označovaný (radikální) *politická ekologie*.

Politici ekologové studovali důsledky integrace tradičních samozásobitelských (tj. nekapitalistických) komunit do globální ekonomiky, a s ní související změny ve využívání místních zdrojů. Zjistili, že zapojení do kapitalistických tržních vztahů obvykle vedlo k častějšímu výskytu „přírodních“ katastrof a větší *zranitelnosti* (*vulnerability*) komunit. Studie Michaela Wattse (1983) a Pierse Blaikieho (1985) patří ke klasickým pracím nové politické ekologie.

Watts studoval zemědělské komunity a *environmentální rizika* v regionu Hausa na severu Nigérie. Tento region, který je součástí semiaridního pásma Sahelu, byl dlouho postihován periodickými suchy. Místní zemědělci je očekávali a vytvořili tradiční kolektivní systémy zmírňování jejich dopadů, které byly součástí místní předkapitalistické ekonomiky. Evropský kolonialismus integroval region do globální ekonomiky zavedením pěstování tržních plodin jako je podzemnice nebo bavlna. To narušilo dřívější rovnováhu mezi pěstováním tržních a potravinových plodin. Pre-

ference zemědělství orientovaného na zisk postupně zničila tradiční místní mechanismy, tlumící dopady sucha: důsledkem transformace zemědělství tak byl jednak zisk obchodníků a větších majitelů pozemků, jednak větší zranitelnost chudších Hausů v případech sucha, včetně častějšího výskytu *podvýživy* a *hladomoru*. Wattsovo vysvětlení ukázalo tradiční místní společnost ne jako postrádající znalost životního prostředí, neschopnou adaptace na jeho změny, a vyžadující pomoc externích expertů na životní prostředí a environmentální management, ale naopak jako společnost, jejíž tradiční schopnost vypořádat se s environmentálními riziky byla podkopána ekonomickými a politickými procesy – kolonialismem a zavedením kapitalistických vztahů – nad nimiž nemá žádnou kontrolu.

K podobnému závěru došel i Piers Blaikie, který studoval příčiny *půdní eroze* v rozvojových zemích. Konvenční vysvětlení chápalo půdní erozi jako environmentální problém, způsobený nevhodným obděláváním půdy, tedy nevhodným chováním zemědělců. Blaikie (1985) tvrdí, že to je jen částečné vysvětlení: přírodní podmínky, jako je půdní typ a svazitost, jsou důležité, ale hlubší příčinou degradace půd jsou podle něj výrobní vztahy, které určují způsob využití půdy. Zemědělci, kteří jsou zapojeni do tržní produkce, jsou pod ekonomickým tlakem ze strany obchodníků a zprostředkovatelů, kteří usilují o zvýšení zisku snížením výkupních cen nebo zvýšením objemu produkce: část hodnoty vytvořené zemědělci (tj. *nadhodnota* v marxistické terminologii) je díky tomu odváděna jinak. Tím jsou zemědělci nuceni obdělávat i pozemky málo vhodné pro zemědělství (např. na svazích) nebo zvýšit intenzitu obdělávání půdy. Jinak řečeno, díky nerovnému postavení v kapitalistických výrobních vztazích (odčerpávání nadhodnoty) jsou primární producenti nuceni zvýšit tlak na využívání přírodních zdrojů (tj. odčerpávat nadhodnotu z „přírody“). Zvýšení půdní eroze nebo degradace půd se tak stává výsledkem sociálních a ekonomických vztahů v kapitalismu.

Blaikie zaznamenal i geografii tohoto procesu. Tvrdí, že rozmístění oblastí nejvíce ohrožených degradací půd je výsledkem několika typů *marginality*: nerovnými výrobními vztahy jsou nejvíce vykořisťováni drobní zemědělci (tj. „marginální“ zemědělci z hlediska výměry zemědělské půdy, kteří však v mnoha rozvojových zemích tvoří většinu venkovského obyvatelstva); ti, často v zoufalé snaze o přežití, využívají i málo úrodnou (marginální) půdu, která poskytuje jen marginální výnosy; tento proces je nejvýraznější v marginálních oblastech globální ekonomiky, tj. v chudých zemědělských regionech rozvojových zemí. Environmentální rizika jsou, v tomto pohledu, mnohem více výsledkem sociálně podmíněného způsobu využití půdy než „přírodních“ procesů (Blaikie 1985).

Politická ekologie dnes představuje živý proud kritické analýzy vztahů mezi společností a životním prostředím – tedy tradičního geografického tématu. Vychází z marxismu, ale jeho ukotvení v marxistické teorii je více pragmatické (neomarxistické) než

interpretace Smithe nebo Harveyho. Současně je více citlivý vůči místním podmínkám a konkrétním projevům nerovností a problémů v daném místě: podobně, jako teorie prostorových dělb práce (viz výše) představuje pro ekonomicky orientované geografie méně abstraktní a specifickým podmínkám daného regionu více (pro někoho příliš) odpovídající interpretaci, představuje politická ekologie pro environmentálně orientované geografie přístup, který je více využitelný pro konkrétní empirický výzkum, než Smithova teorie produkce přírody. I proto je současná politická ekologie široká interdisciplinární oblast analýzy, ve které geografové, díky svému „úhlu pohledu“, přinášejí podstatné argumenty. Přístupným „kritickým úvodem“ do politické ekologie je například nedávná kniha geografa Paula Robbinse (2012).

7.10 Stále relevantní a radikální?

Vliv marxistické geografie na českou a slovenskou geografii byl, a zůstává, kontroverzní. Patřím ke generaci, pro kterou byla zkouška z marxismu-leninismu povinnou součástí studia. Podobně jako pro většinu spolužáků to byla nepříjemná nutnost, ústupek režimu, absolvovaný zcela formálně, bez zájmu. Marxismus představoval ideologii stejně nepříjemnou jako režim, který nás nutil se ji učit. O to větší bylo rozčarování, když jsem začal číst práce anglických a amerických geografů – to bylo až po roce 1989 – a v nich narážel na odkazy na Marxe a na pojmy, které jsem si pamatoval z přetpěných seminářů marxismu-leninismu. První reakcí bylo tuto literaturu vytěsnit, knihy „s Marxem“ odložit (toto přece není ta geografie, kterou hledám!) a sáhnout po jiných. Po krátké době se ale ukázalo, že tato metoda k cíli (tj. poznání „západní“ geografie) nepovede: Marx byl skoro všude, a tam, kde nebyl, chybělo něco jiného.

Až po dalším hledání „vysvětlení“ tohoto stavu jsem pochopil, že pro přítomnost Marxe jsou dobré důvody. Pomohly k tomu i knihy, diskutující vývoj geografického myšlení, zvláště Cloke et al. (1991). Geografie, kterou jsem studoval v 80. letech, byla podobná geografii na britských a amerických univerzitách v 60. letech: důraz na kvantitativní analýzu prostorových struktur a procesů, a hledání jejich hlubších příčin. Haggett, Berry nebo Hägerstrand byli pro nás authority. Ale později, jak se v průběhu posttotalitní transformace české společnosti začaly objevovat nové procesy, problémy a konflikty, začaly být kritické interpretace britských a amerických marxistických geografů více relevantní i pro domácí otázky, a jejich teorie více srozumitelné.

Přijetí marxistických přístupů v české geografii nebylo zdaleka tak rychlé a revoluční jako v angloamerické geografii v 70. letech. Dodnes zůstává problematizováno většinovým odmítnutím ideologické interpretace marxismu, společně s jednoznačným odmítnutím totalitního režimu, který tuto interpretaci používal k legitimizování své moci. Avšak díky tomuto opožděnému zájmu může být „objevování“ teorií marxis-

tické geografie užitečným východiskem pro zkoumání některých otázek, které si dnes kladou mladí čeští geografové.

Angloamerická radikální geografie se pochopitelně od doby svého vzniku proměnila. Radikální aktivismus konce 60. a počátku 70. let přešel do radikálního teoretizování v 70. a 80. letech, které postupně vedlo, většinu radikálních geografů, k více pragmatické interpretaci marxismu a hledání vysvětlení, zohledňujících vliv geograficky specifických faktorů (tj. od nomotetického k poněkud více idiografickému přístupu, viz i rozdíl mezi přístupem Smithe a Massey). Především však, v procesu vzájemné kritiky a diskuze, došlo k propojení marxistické geografie s jinými přístupy (zvláště feministickými, postmoderními a post-strukturalistickými). Dnes se jen málokdo označuje za radikálního nebo marxistického geografa. Peet a Thrift (1989) zavedli pro pozdější verze tohoto proudu označení *politicko-ekonomické přístupy*. Často se používá označení „*kritická geografie*“, i když adjektivum kritická v tomto významu nemusí nutně označovat jen marxistická východiska (ale také anarchistická, feministická, poststrukturalistická aj.).

Někteří, jako David Harvey, nadále vycházejí z původního Marxova učení (viz např. Harveyho video-lekce čtení Marxova kapitálu: Harvey [2013] nebo též Harvey 2010); tato ortodoxní interpretace je dnes z hlediska počtu autorů okrajovou menšinou, avšak svými argumenty, i díky osobnosti Davida Harveyho, zůstává názorově vlivným přístupem.

Geografové, hlásící se k širokému a vnitřně rozrůzněnému proudu politicko-ekonomických přístupů nebo kritické geografie, jsou dnes formou své kritiky méně radikální. Někteří „rozhněvaní mladí muži“ oblékli saka. Přesto zůstávají přesvědčení o potřebě radikální interpretace společenského života a radikální teorie pro geografický výzkum. Nadále preferují témata, která se týkají zásadních sociálních a environmentálních problémů, konfliktů, diskriminace, vykořisťování a marginalizace – tedy sociálně relevantní témata. Sdílí názor, že marxismus, či teorie na něm založené, zůstávají relevantními východisky pro interpretaci společenského života. *Antipode*, který stále nese podtitul „*A Radical Journal of Geography*“, je jedním z nejprestižnějších geografických časopisů s vysokým „*impakt faktorem*“. Současně dnešní kritičtí geografové publikují snad ve všech odborných geografických časopisech. V době postmoderního obratu a nástupu post-strukturalismu přestala být marxistická geografie součástí hlavního proudu angloamerického geografického myšlení, přesto zůstává živou a vlivnou tradicí.

Radikální přístupy významně proměnily celou humánní geografii i její postavení v rámci společenských věd. Mezi mnoha rozdíly, kterými se liší současná mainstreamová humánní geografie od někdejšího mainstreamu prostorové vědy, a které jsou výsledkem radikální kritiky, vyzdvihnu čtyři následující:

Za prvé, geografie se stala teoreticky ukotvenou disciplínou, vědomou si filozofických tradic, ze kterých své teorie čerpá. Harvey, v závěru *Explanation in Geography*,

napsal: „Bez teorie nemůžeme doufat v řízené, konzistentní a racionální vysvětlení událostí... Zdá se mi, že budování široké a imaginativní teorie musí být naší prioritou pro příští dekádu.“ (Harvey 1993[1969]: 2) Geografie, i Harveyho zásluhou, našla v 70. letech takovou širokou a imaginativní teorii v marxismu. Dnes už marxismus dávno není hlavním filozofickým východiskem geografie, ale všechny současné přístupy se shodují na potřebě hlubší teoretické ukotvenosti výzkumu.

Za druhé, došlo k propojení geografie se sociální teorií. Prostorová věda měla zvláštní charakter disciplíny, používající přírodovědeckou metodologii (a pozitivistickou filozofii) ke studiu společenských jevů. Přijetí marxismu, coby jedné z hlavních filozofických tradic společenských věd, umožnilo propojení humánní geografie s disciplínami jako je sociologie, studium města, sociální a kulturní antropologie, etnologie, kulturní studia, politologie aj. Současně geografové s těmito disciplínami sdíleli mnohá témata, týkající se prostorovosti společenského života. Důsledkem bylo také rozměňování hranic mezi těmito společenskovědními (a některými environmentálními) disciplínami a preference interdisciplinárních či dokonce transdisciplinárních přístupů. Výměna myšlenek přitom rozhodně nebyla jednosměrná (tak jako v případě kvantitativní revoluce, kdy geografové přebírali modely vzniklé v jiných disciplínách): geografové významně přispěli k vývoji společenskovědní teorie a někteří dnes patří k autorům často citovaným v jiných disciplínách. Jiným důsledkem propojení humánní geografie se sociální teorií však bylo také vzdalování humánní geografie a fyzické geografie, která zůstává (převážně) ukotvena v přírodovědeckém diskurzu a hledá vysvětlení založená na pozitivistické filozofii.

Za třetí, součástí geografického myšlení se stala angažovanost a důraz na etické otázky. Odmítnutím „pohledu odnikud“ a důrazem na potřebu řešit společenské a environmentální problémy (a nejen je vysvětlovat) se velká část geografie stala angažovanou disciplínou, usilující o vytvoření lepšího světa; disciplínou, která není „objektivní“ a nezaujatá, ale straní slabším, znevýhodněným, marginalizovaným a vykořisťovaným, ve snaze dosáhnout sociální spravedlnosti. Cílem takové disciplíny je, v souladu s Marxovým mottem, svět nejen interpretovat, ale taky změnit. Společenské, politické a environmentální problémy a konflikty, které vyvolaly radikalizaci společnosti i některých geografů, dnes nejsou o nic méně závažné než v 60. letech.

Za čtvrté, radikálně se proměnilo geografické chápání prostoru. Geografický prostor dávno není nějaká univerzální, pasivní kategorie, ve které se prostě odehrávají události. Každý student se dnes učí o absolutním, relativním a relačním prostoru (viz kapitola 10.8). Přestože pozdější post-strukturalistické přístupy geografické chápání prostoru ještě víc problematizovaly, radikální teoretizování přesvědčivě ukázalo, že prostor je výsledkem činnosti lidí, tj. je společensky vytvářen. Pochopení procesů vytváření prostoru se stalo důležité, protože podle radikálních geografů je k vytvoření nové, spravedlivější společnosti potřeba vytvořit také nový typ prostoru.

8. Feministické geografie

8.1 Feministická kritika

Lidé, kteří se pohybují ve světě prostorové vědy, jsou racionálně jednající a uvažující bytosti („*homo economicus*“), bez emocí, se shodnými informacemi a preferencemi. Osoby zalidňující svět humanistické geografie jsou subjektivní bytosti nadané kreativitou a vnímáním, které svou společnou zkušeností (a jednáním) utvářejí smysluplná místa. Svět marxismu už zalidňují dva druhy lidí (kapitalisté a dělníci), mezi nimiž existují nerovné vztahy, ale subjektivita těchto lidí je nepodstatná, protože klíčovou roli má strukturální logika výrobních vztahů. Všechny tři tyto pohledy na svět lidí – pozitivistický, humanistický i marxistický – ale hledají univerzální vysvětlení (ve skrytých zákonech přírody a společnosti, skryté esenci míst nebo skryté struktury třídních vztahů) a považují lidi za v zásadě stejné.

Feminismus přichází s kritikou těchto univerzalistických pohledů. Podle něj lidstvo netvoří v zásadě stejní lidé (orientující se podle sdílených percepce míst nebo ovládaní logikou akumulace kapitálu), ale ženy, muži a děti; mezi nimi existují nerovné vztahy, které jsou pro náš život stejně významné, nebo významnější, než místa nebo výrobní vztahy. Ženy a muži přitom nejsou nějaké esenciální kategorie, ale skupiny různých žen a různých mužů. Feministické geografky a geografové tvrdí, že bez uznání této diferenciaci (a odmítnutí univerzalistického pohledu) je naše poznání prostoru a místa lidí v něm zkreslené a zjednodušené.

Feministická geografie vyrůstá z ženského hnutí (*Women's Liberation Movement*), které začalo v USA v 60. letech. Bylo součástí stejné revolty, ze které vyšla radikální geografie. Feministickému hnutí se už dříve, v 19. století a počátkem 20. století, podařilo prosadit *zrovnoprávnění žen* (rovnost před zákonem), aspoň v západních zemích. Symbolem tohoto boje byl boj „sufražetek“ za *volební právo* (v českých zemích uzákoněno v roce 1920). Ženské hnutí 60. let vystoupilo s kritikou nerovného společenského, ekonomického a politického postavení žen, které přetrvává i ve společnostech, kde mají ženy a muži před zákonem stejná práva.

Nerovné postavení žen ve společnosti je známou a široce dokumentovanou skutečností. Stačí pohled do publikace *Zaostřeno na ženy a muže* Českého statistického úřadu. V roce 2012 dosahovala *průměrná mzda* žen v České republice jen

78,4% průměrné mzdy mužů. *Míra nezaměstnanosti žen*, ve stejném roce, dosáhla 8,2%, zatímco míra nezaměstnanosti mužů byla 6,0%. „*Zaměstnavatele*“, tedy podnikatelé zaměstnávající jiné osoby, tvoří 4,6% pracujících mužů, ale jen 1,8% pracujících žen. Mezi osobami obviněnými z trestné činnosti bylo v roce v ČR 13,3% žen, ale mezi *oběťmi trestných činů* tvořily ženy 41,4% (ČSÚ 2013). V místních zastupitelstvech, zvolených v roce 2014, zasedá 27% žen (ČSÚ 2014). V současné Poslanecké sněmovně Parlamentu ČR tvoří ženy 20%, v Senátu 19% a ve Vládě ČR 18%. Nerovné společenské postavení žen není českým specifickým; obdobná situace je i v jiných západních státech (např. v Evropské unii dosahovala v roce 2012 průměrná mzda žen 76,8% mzdy mužů, ČSÚ 2013).

Uvedená data představují náhodný výběr snadno dostupných informací. Nerovné postavení žen je možné dokumentovat v mnoha dalších oblastech života, vč. tak závažných oblastí jako je sexuální násilí, obchod s lidmi, vlastnictví nemovitostí, chudoba, rozsah práce v domácnosti atd. (Cresswell 2013: 147). Feminismus je především politické hnutí, které vychází z vědomí nerovného postavení žen a usiluje o jeho nápravu. Nevychází z nějaké základní filozofie, jako je např. pozitivismus, existencialismus nebo marxismus. Avšak v průběhu feministického hnutí, a na podporu jeho cílů, byla vytvořena řada různorodých teoretických přístupů, které jsou společně označovány *feministická teorie*. Feministická geografie je součástí feministického hnutí i feministické teorie.

8.2 Feministické geografie: východiska a koncepty

Přes různorodost feministických přístupů je možné v nich najít některé sjednocující charakteristiky. Jednou z nich je právě tato *různorodost*: zdůrazňování různorodosti lidstva a současně plurality přístupů k jeho studiu. Jsou pro to dobré důvody. Feministické geografky a geografové tvrdí, že univerzální subjekty prostorové vědy, humanismu nebo marxismu byly téměř vždy ztotožňovány s muži; že univerzalizující pohled těchto (jako i jiných) filozofických tradic je pohledem mužů. Tento pohled, i teoretické přístupy, které jsou na něm založené, označují za maskulinní. Opomíjí pohled „poloviny lidstva“, stejně jako vztahy mezi muži a ženami, které vytvoření maskulinního pohledu umožňují. Pluralita přístupů a oslava různorodosti je proto strategií, jak dominantní maskulinní pohled zobecňujících přístupů jako je pozitivistická věda, humanismus nebo marxismus relativizovat, oslabit a znejistit. Feministické geografie nahrazují tento jeden dominantní pohled specifickými pohledy různých žen a mužů. To jsou pohledy z konkrétních míst (spíše než vědecký „pohled odnikud“, viz níže).

Jinou charakteristikou feministické teorie i feministické geografie je její *angažovanost*. Cílem feminismu není vytvoření obecné teorie, ale takových teorií, které při-

spějí k rovnému postavení žen ve společnosti. Takový cíl je politický: je jím otevření prostoru pro teoretické interpretace vztahů mezi ženami a muži, které povedou vytvoření genderově spravedlivé společnosti. Tuto snahu svět nejen poznat, ale také změnit, sdílí feminismus s marxismem. Je také jednou z příčin propojení těchto tradic (viz níže v této kapitole).

Jedním z centrálních konceptů feministických přístupů je *gender*. Gender označuje společensky vytvořené normy a očekávání o tom, co je maskulinní a co je femininní. Gender je obvykle dáván do kontrastu s pohlavím (anglicky *sex*): zatímco pohlaví je biologický rys, gender je vytvářený společností a kulturou. Rozdíl mezi pohlavím a genderem je vytvářený v procesu *socializace*: od narození se setkáváme s očekáváním, jaké chování a jaké vlastnosti jsou pro nás vhodné, pokud jsme se narodili jako chlapci nebo jako dívky (Cresswell 2013: 155–6).

Problém je v tom, že vlastnosti považované za femininní nebo maskulinní jsou někdy považovány za dané a neměnné, za podstatu toho, co vytváří ženství nebo mužství. Takový přístup je označován za *esencialismus* (např. muži jsou představováni jako silní a odolní, ženy jako křehké a emocionální, atd.). Na obranu proti esencialismu feministické autorky a autoři zdůrazňují sociální konstruovanost genderu. Jednou z otázek, která zajímá feministické geografky a geografy, je utváření *genderových rolí* v různých geografických kontextech. Gender je podle feministických přístupů stejně důležitým faktorem společenského života jako jiné sociální a ekonomické kategorie (např. třída pro marxisty).

Jiným klíčovým konceptem feminismu je *patriarchát* (patriarchy). Pokud jsou genderové role sociálně vytvářené, jak je možné, že prakticky ve všech společnostech jsou ženy znevýhodněny? To vysvětluje *teorie patriarchátu*. Podle ní je patriarchát „systém, ve kterém jsou muži jako skupina považováni za nadřazené ženám jako skupině“ (Price 2009: 328), resp. „systém sociálních struktur a činností, kterými muži ovládají, utlačují a vykořisťují ženy“ (Pratt 2009: 522). Pratt (2009) rozlišuje mezi „*otcovským patriarchátem*“ (paternal patriarchy), rozšířeným v mnoha tradičních společnostech, kde měl otec autoritu nad celou rozšířenou rodinou (vč. mladších mužů), a „*bratrským patriarchátem*“ (fraternal patriarchy), který je souborem vztahů mezi muži v občanské společnosti. Bratrský patriarchát vytváří mezi muži vzájemnou závislost a solidaritu, která jim umožňuje ovládat ženy. Právě bratrský patriarchát je terčem feministické kritiky a aktivismu.

Vztah patriarchátu a kapitalismu, a jejich relativního vlivu na nerovné postavení žen ve společnosti, se v 80. letech stal předmětem velké *debaty o patriarchátu* („*the patriarchy debate*“) mezi feministickými a marxistickými autory i feministickými autory navzájem. Podle některých feministických autorek je patriarchát obecnější a důležitější formou moci než je moc vyplývající z nerovných vztahů mezi třídami v kapitalismu. Jo Foordová a Nicky Gregsonová tvrdily, že zkušenost života v patriarchálních vztazích spojuje ženy v různých místech světa, a že na této sdílené zkušenosti by měla

být založena základní teorie feministické geografie (Foord a Gregson 1986). Tento názor byl však většinou odmítnutý jako (maskulinní) snaha o vytvoření univerzalizující teorie, podobné těm, proti kterým feminismus a jeho zdůrazňování konceptuální různorodosti vystupuje (Cresswell 2013: 152).

Ke klíčovým slovům feministické geografie patří gender, genderové vztahy, patriarchát, feminita a maskulinita, difference, situovanost vědění, aj. Feminističtí geografové a geografky hledají odpovědi na jiné otázky než marxisté nebo prostorová věda: k častým tématům patří např. geografie strachu, vymezení veřejné a soukromé sféry života, vliv genderu na vnímání a zkušenost míst, různé formy a zkušenosti mobility, nebo vliv „rozvoje“ na život žen v postkoloniálních zemích.

Vzhledem neobyčejné různorodosti přístupů a témat feministické geografie je výběr několika klíčových děl obtížnější než v předchozích kapitolách. K těm, která nejvíce rozvířila diskuzi a jsou často citována v jiných pracích, patří například:

- Women and Geography Study Group (1984): *Geography and Gender: An Introduction to Feminist Geography*.
- Janet Momsen a Janet Townsend (1987): *Geography of Gender in the Third World*.
- Gillian Rose (1993): *Feminism and Geography: The Limits of Geographical Knowledge*.
- Susan Hanson a Geraldine Pratt (1995): *Gender, Work and Space*.
- Linda McDowell (1997) *Capital Culture. Gender at Work in the City*.

Sjednocující platformou feministické geografie je také časopis *Gender, Place and Culture*, který vychází od roku 1994.

V různorodosti feministických přístupů v geografii lze identifikovat tři výraznější směry, které z části odpovídají také etapám vývoje feministické geografie. Je to liberální *geografie žen*, marxistická a neomarxistická *socialistická feministická geografie* a převážně post-strukturalistická *geografie difference*. Tomuto konvenčnímu dělení odpovídají subkapitoly, které následují. Před geografii žen je však potřeba podívat se na jeden „zvláštní případ“.

8.3 Zvláštní případ chybějící geografky

Prvním terčem feministické kritiky se stala sama disciplína geografie. Nejstarším textem feministické geografie je pravděpodobně článek geografa (muže) Wilbura Zelinskeho v časopise *Professional Geographer*, který nese název „Zvláštní případ chybějící geografky“. Zelinsky (1973) v něm ukázal, že samotná disciplína geografie přispívá k genderové nerovnosti ve společnosti. Zelinski a po něm další dokumentovali absenci nebo nedostatečné zastoupení žen prakticky ve všech institucích a čin-

nostech, které jsou považovány za součást disciplíny: na katedrách geografie a v dalších akademických institucích, v geografických společnostech, redakčních radách, mezi hlavními řečníky na konferencích, stejně jako mezi osobnostmi historie, které vytvářely tradici geografického poznání. Těmito osobnostmi byly téměř vždy muži, a to především bílí muži ze středních a vyšších vrstev.

I tato kniha je dobrým příkladem: dosud se v ní objevily jen tři ženy (Ellen Sempleová, Anne Buttimerová a Doreen Massey). Mezi 48 zakládajícími členy *Asociace amerických geografů* (Association of American Geographers), založené v roce 1904, byly jen dvě ženy (Dixon a Jones 2006). Zakládajícími členy České geografické společnosti (založena 1894) byli výhradně muži, a všichni prezidenti této společnosti, až do dneška, byli muži (Jeleček a Martínek 2007, Česká geografická společnost [2014]). Rozsáhlá dvanáctidílná „Mezinárodní encyklopedie humánní geografie“ (Kitchin a Thrift 2009) věnuje samostatná hesla šedesáti osobnostem, z nichž pouze dvě jsou ženy.

Všechno nasvědčuje tomu, že geografie byla, a do značné míry zůstává dodnes, výrazně maskulinní disciplína. Proč tomu tak je? Opravdu ženy „neumí číst v mapách“? Nebo je geografie nezajímavá? Takové vysvětlení se nezdá pravděpodobné. Pokud se podívám například na genderové složení svých studentů v kurzu geografického myšlení pro bakalářské studium, je podíl studentek a studentů přibližně vyrovnaný (ne tak docela: v letošním ročníku tvořily studentky 44% z 61 zapsaných). Nezdá se, že by byl zájem o geografii ze strany mladých žen podstatně nižší než zájem mladých mužů. Ale mezi 97 studenty doktorského studia geografie na Geografickém ústavu Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity tvoří doktorandky už jen 26%. Mezi 24 akademickými pracovníky Geografického ústavu jsou jen tři ženy (tj. 12%), a mezi devíti profesory a docenty není žádná žena (Geografický ústav [2013]). Vysvětlení této progresivní nerovnosti je zřejmě třeba hledat jinde než v zájmu žen o geografii.

Příklad Geografického ústavu byl vybraný náhodně, ale ukazuje podobný obraz genderové struktury studentů geografie a akademických geografů, jaký zjistily studie, které inspiroval Zelinski (např. McDowell a Peake 1990, Monk 2004, Johnson 2012). Ukazuje, že geografie je plná žen (zdá se tedy, že i ženy „umí číst v mapách“), ale tyto ženy jsou většinou studentky, lektorky nebo tajemnice geografických společností, a s vyšší pozice jejich zastoupení klesá. To je možné interpretovat jako projev obecně nerovného postavení žen ve společnosti, ve které vedoucí a řídicí pozice zastávají častěji muži a ženy se uplatňují na nižších postech v hierarchii pracovních vztahů.

Feministické geografky jako Gillian Roseová nebo Mona Domoshová ale přicházejí s ještě jinou, více kritickou interpretací malého podílu žen na vytváření geografického poznání. Podle nich je geografie sexistická disciplína, která byla vytvořena muži, muži v ní zastávají rozhodující pozice a rozhodují o tom, co je součástí disciplíny (a co je vyloučeno), co je předmětem výuky a kdo se na výuce a výzkumu bude podílet. Roseová (1995) tvrdí, že ženy se i v minulosti podílely na vytváření geografického poznání,

ale jejich přínos byl systematicky skrýván a marginalizován, protože neodpovídal definici disciplíny, vytvořené muži. „To, co marginalizuje ženy v geografii, je specifický přístup k vědění, který geografové používají.“ (Rose 1993: 4). Mona Domoshová (1991, 2003) uvádí, že vedle expedic, posvěcených a financovaných geografickými společnostmi, přispěly ke geografickému poznání světa v 19. století také ženy – cestovatelky, jako Mary Kingsleyová nebo Isabella Birdová. Jejich díla ale nejsou konvenčními historiky geografie považována za součást geografické tradice, protože zaznamenávala také emoce autorek a nezapadala do představ disciplíny, jak byla definována v době jejich vzniku.

Tato kritická feministická interpretace „zvláštního případu“ nevidí příčinu nízkého zastoupení žen v historii geografického poznání v nezájmu žen nebo jejich schopnostech, ale v tom, že byly odrazovány od účasti v geografických společnostech i expedicích a jejich díla nebyla považována za dostatečně objektivní těmi, kdo disciplínu utvářeli (tj. muži). Jedním z cílů emancipačního projektu feministické geografie se stalo tuto nerovnováhu změnit.

8.4 Geografie žen

První výzkumy feministických geografek a geografů se zaměřily na mapování různého zastoupení žen a mužů v územních jednotkách různých měřítek a v různém čase, s cílem dokumentovat, jak prostorové uspořádání znevýhodňuje ženy oproti mužům. Příkladem je „Atlas žen ve světě“ Joni Seagerové (vyšel už ve čtvrtém vydání: Seager 2009). V první zásadní knize feministické geografie, která byla vydána pod kolektivním autorstvím (Women and Geography Study Group 1984), byla mj. věnována pozornost prostorové struktuře západních měst a omezením, která tato struktura vytváří pro mobilitu žen, zvláště žen s malými dětmi. Znevýhodnění žen je podle autorek zakotveno v prostorovém oddělení bydlení v suburbiích od pracovních míst v centrech měst, v systému městské dopravy nebo v rozmístění dalších služeb, jako jsou školy a zařízení péče o děti.

Janet Momsenová a Janet Townsendová studovaly proměnu genderových rolí v postkoloniálních zemích, ke které dochází v důsledku jejich „rozvoje“; dokumentovaly například, jak industrializace ve třetím světě vede k dlouhodobé nepřítomnosti mužů ve vesnicích a nutnosti přebírání jejich rolí a jejich práce ženami. Autorky tvrdí, že konvenční teorie rozvoje jsou patriarchální, protože se věnují jen ekonomickým otázkám a genderové vztahy opomíjí (Momsen a Townsend 1987).

Feministická ekonomická geografie se zaměřila na dokumentování rozdílů mezi muži a ženami v územních jednotkách z hlediska socioekonomických proměnných jako je struktura zaměstnanosti, vzdělání nebo příjem. Cílem studia regionálních roz-

dílů např. v úrovni nezaměstnanosti nebo výši mezd žen a mužů bylo poznání procesů, které vytváří marginalizaci žen na trhu práce, a poznání role, kterou v tom hraje ekonomická specializace a další charakteristiky konkrétních regionů.

Z více radikálního feminismu vychází jiné tradiční téma feministické geografie, a to *geografie strachu*. Kriminalita byla už dříve tématem výzkumů sociální geografie (viz např. výzkumy Davida Leye v kapitole 6), ale feministické autorky ukázaly, že strach žen z násilí je jiný než strach mužů, a má jinou geografii. Gill Valentinová studovala kriminalitu a strach žen z násilí v anglickém městě Reading. Porovnávala tři různé „mapy“ města: výskyt násilných trestných činů podle policejní statistiky, vnímání strachu z násilí ve skupině žen, se kterou pracovala, a zdroje informací, na jejichž základě se percepce žen utvářely (to byla především média). Výsledkem její práce byl také návrh konkrétních opatření jak Reading proměnit v bezpečnější město (Valentine 1989).

Zkoumání genderových rozdílů v různých kontextech – na místo hledání jejich obecného vysvětlení – je pro geografii žen charakteristické. Typická je i empirická povaha výzkumů. Aktivismus feministických geografek vedl k tomu, že identifikace problému byla následována návrhy na jeho řešení – např. změnou územních plánů měst nebo zvýšením dostupnosti zařízení péče o malé děti (např. Eichler 1995). Tato řešení, i přístupy geografie žen obecně, jsou liberální, tj. snaží se dosáhnout lepšího postavení žen cestou dílčích reforem a lepšího plánování. V tom se podařilo dosáhnout určitých úspěchů: někteří urbanisté se začali na město dívat jako na systém obývaný lidmi s různými požadavky na rozmístění služeb, s různou percepcí (např. strachu). Některá geografická pracoviště také přijala politiku rovných příležitostí.

Podobně jako v případě radikální geografie se však brzy ukázalo, že liberální přístup nedokáže vysvětlit hlubší strukturální příčiny genderových nerovností, a že navrhovaná opatření se obvykle daří prosadit jen tehdy, pokud nejsou v rozporu se zájmy mocných skupin. Bylo kritizováno také to, že geografie žen pohlíží na ženy jako na jednotnou skupinu. Tato kritika vedla ve feministické geografii i feministické teorii obecně k přijetí marxistické interpretace (podobně jako v případě radikální geografie).

8.5 Socialistická feministická geografie

Atraktivita marxismu pro feministická témata vyplývá z jeho konceptualizace společnosti jako systému, tvořeného dvěma typy lidí (tj. kapitalisty a dělníky), a nerovnými vztahy mezi nimi. Feministické autorky ve své konceptualizaci nahradily kapitalismus patriarchátem a nerovné výrobní vztahy nerovnými genderovými vztahy. V geografii došlo k propojení feminismu a marxismu počátkem 80. let. Výsledkem je přístup,

označovaný *socialistická feministická geografie*; ten ovlivnil především ekonomickou a sociální geografii, a to nejvíc v průběhu 80. let.

Levicově orientované feministické geografky kritizovaly popisnost geografie žen a především to, že se dívala na ženy jako na homogenní kategorii. V jejich pohledu jsou důležité především *vztahy* mezi muži a ženami (které jsou patriarchální), jejich spojení s kapitalistickými výrobními vztahy, a formy nerovností, které společně působení patriarchátu a kapitalismu vytváří v konkrétních místech. Jejich analýza se opírala o rozlišení placené a *neplacené práce* a produktivních a reprodukčních činností. Ekonomická geografie se podle nich dříve zabývala výhradně studiem *produktivních činností*, jako je například průmysl, a *reproduktivní činnosti*, jako je např. péče o děti, domácnost nebo staré lidi, často vykovávané bezplatně, nebyly předmětem výzkumu. Tyto činnosti jako by pro geografii neexistovaly. Tím zůstávaly stranou i ty ženy, které je vykonávají (častěji než muži). Feministické autorky a autoři v kritice takového pohledu tvrdí, že produkce i reprodukce jsou součástí jednoho procesu, a skutečnost, že reprodukční činnosti jsou často vykonávány bezplatně, je projevem patriarchální vztahů ve společnosti. Je to obdoba marginalizace žen ve výzkumu, která je projevem patriarchálních vztahů v akademické dělbě práce. Obojí chtěly feministické přístupy změnit.

Linda McDowellová studovala vývoj předměstí britských měst v souvislosti s vývojem vztahů mezi muži a ženami, měnící se dostupností placené práce pro muže a ženy a neplacenou prací v domácnosti. Ukázala, že rozdíl v prostorovém uspořádání britských suburbí 80. let a předměstí 50. a 60. let je z velké části důsledkem emancipace žen, s ní spojené proměny genderových vztahů a změny poměru placené a neplacené práce, vykonávané ženami (McDowell 1984). Dokumentovala tak existenci vztahu mezi genderovými vztahy ve společnosti a prostorovou strukturou města.

Linda McDowellová spolu s Doreen Massey (1984) zkoumaly proměnu genderových vztahů v průběhu ekonomické transformace britských regionů s různou ekonomickou specializací (šlo o stejné regiony, které studovala Massey ve své klasické práci *Spatial Divisions of Labour*, viz kapitola 7). Jejich cílem bylo zjistit, jak na prostorovou reorganizaci kapitalismu budou reagovat genderové vztahy. Výsledkem bylo poznání, že patriarchální vztahy se v důsledku ekonomické transformace proměňují a nabývají různých forem v různých místech, ale nedochází k jejich oslabování; patriarchát zůstává zachován bez ohledu na transformaci kapitalismu.

Tvrzení o prioritním významu patriarchátu oproti akumulaci kapitálu vedlo k výše zmíněné debatě o patriarchátu, která běžela na stránkách časopisu *Antipode* v závěru 80. let a jejímž předmětem byl relativní význam obou konceptů. Debata neskončila vítězstvím žádné strany, ale odmítnutím patriarchátu i kapitalistické akumulace jako zastřešujících východisek, která by měla integrovat feministickou teorii. Preferovány byly výzkumy, které studují relativní vliv obou konceptů v konkrétních místech a kontextech.

8.6 Geografie diference

Od konce 80. let začala být feministická geografie ovlivňována novými přístupy v sociálních vědách, které přinesl kulturní obrat, postmodernismus, post-strukturalismus nebo postkoloniální kritika (viz kapitoly 9 a 10). Pro tyto přístupy nebyla ani dosavadní různorodost feministické geografie dostatečná a mapování žen nebo debata o patriarchátu podle nich jen přispívaly k upevnování genderových vztahů a rolí. Kritické přístupy ve společenských a humanitních vědách navíc poskytly feministickým geografkám nové analytické metody, jako např. dekonstrukci nebo diskurzivní analýzu (kapitola 10).

Gillian Roseová (1993) nachází příčinu nerovného postavení žen hluboko v evropském myšlení, vycházejícím z osvícenství. Navíc tvrdí, že geografie se na vytváření tohoto myšlení významně podílela (viz její kritika disciplíny geografie výše v této kapitole). V evropském myšlení, včetně geografického myšlení, jsou podle Roseové hluboko ukotveny dvojice protikladů, například:

Kultura	Příroda
Rozum	Emoce
Produkce	Reprodukce
Veřejnost	Domov
Muž	Žena

Obsah každé části *binární dvojice* je utvářen v protikladu ke druhé polovině, ale vztahy uvnitř dvojic jsou nerovné: evropské myšlení preferuje kulturu před přírodou, rozum před emocemi atd. Takové myšlení je podle Roseové maskulinní. Jako cestu vedoucí k překonání tohoto způsobu myšlení Roseová nenavrhuje otočení vztahu uvnitř binární dvojice (a upřednostňování například žen před muži, jak navrhovala geografie žen nebo socialistická feministická geografie), ale *dekonstrukci* této dvojice. To znamená ukázat vzájemnou závislost obou částí binární opozice a zpochybnit předpoklady, z nichž vychází nerovný charakter vztahu (více o dekonstrukci v kapitole 10). Znamená to také nevytvářet představu „žen“ jako sjednocené kategorie stojící v opozici k mužům, ale naopak rozbít tuto představu a dívat se na společnost jako na vysoce různorodou, utvářenou různými ženami i nerovnými vztahy mezi ženami (stejně jako mezi muži). (Rose 1993, Mahtani 2011, Cresswell 2013: 159)

Dekonstrukce Roseové rezonovala s kritikou ze strany *postkolonialismu*. Podle ní byl i dosavadní pohled feministické teorie, včetně feministické geografie, pohledem privilegovaných, protože byl utvářený především bílými ženami ze středních vrstev a ze západního světa. Z pozice žen v postkoloniálních zemích nebo z pozice „barevných“ žen byl takový pohled stejně nadřazený jako maskulinní pohled, který bílé feministky kritizovaly. Podobná kritika přišla také ze strany *queer teorie*. Výsled-

kem této kritiky a dekonstrukce binárních opozic, obsažených v geografickém myšlení, byl v 90. letech vznik *geografie difference* (geography of difference). Ta studuje procesy, kterými jsou individuální identity i konkrétní místa utvářena ve společném působení takových zdrojů sociální diferenciaci a identity jako je rasa, gender, třída, etnicita, věk, sexuální orientace aj. Takový pohled se značně vzdaluje od původního mapování dichotomie muži – ženy (Johnson 2009: 51–52).

Kam se poděl původní radikalismus a aktivismus feministického hnutí? Nejsou teorie geografie difference příliš abstraktní a vzdálené dennímu životu? Feministické autorky jsou podobně jako Harvey (2009) přesvědčeny, že skutečná revoluce spočívá v oblasti teorie, a že radikální myšlení je pro vytváření lepšího světa užitečnější než liberální radikalismus v ulicích. Julie Grahamová a Katherine Gibsonová, píšící společně pod pseudonymem J. K. Gibson-Graham, tomu říkají „*otevírání*“ (opening). Tvrdí, že dosavadní marxistická i feministická interpretace ekonomiky a společnosti se vyvíjela v zajetí představy, že kapitalismus je dominantním výrobním způsobem i společenským systémem, který ovlivňuje naše životy (podobně, jako byly první feministické přístupy ovlivněny představou dominantní pozice patriarchy a binární opozice muži – ženy). Představu kapitalismu jako dominantní nebo dokonce jediné formy ekonomických vztahů nazývají *kapitalocentrismus*. Otevírají možnost vystoupení ze zajetí této myšlenky zdánlivě jednoduchým tvrzením, že kapitalismus není všude, ale že má svůj vnějšek.

Podle nich se stala myšlenka kapitalismu úspěšnější než výrobní způsob, který popisuje. V knize „*Konec kapitalismu (jak jsme ho znali)*“ (The End of Capitalism (As We Knew It), Gibson-Graham (2006[1996]) představují pestrou škálu ekonomických aktivit, které nejsou řízeny logikou akumulace kapitálu a maximalizace zisku. Jejich alternativou ke kapitalismu není centrálně plánovaná socialistická ekonomika, jaká byla např. v Československu před rokem 1989, ale pestrá plejáda „*různorodých ekonomik*“ („*diverse economies*“), které existují, často přehlížené, ve světě naší „kapitalistické“ ekonomiky: integrační sociální podniky, pozemkové spolky, vzájemná pomoc, práce v domácnosti, domácí výroba a opravy, pěstování potravin na vlastní zahrádce, atd.

„Kapitalismus je označení ekonomiky stejnosti; pokud vůbec uznává existenci nekapitalistických forem ekonomiky, jsou chápány jako podřízené kapitalismu nebo v něm obsažené. Je ale možné představit jiný příběh, sestavený z prací feministické ekonomické teorie, ekonomické antropologie nebo záznamů o neformálních ekonomikách. Tento bohatý příběh o vysoce různorodé ekonomice může zpochybnit kapitalocentrické představy, a může se také stát součástí představ, umožňujících kultivaci alternativních ekonomických subjektů a činností.“ (Gibson-Graham 2009: 357)

Motivace k vytváření „různorodých ekonomik“ mohou být různorodé, ale vždy jiné než (jen) zisk: např. pomoc druhým, ochrana přírody, radost, zvyk nebo láska. Různo-

rodé ekonomiky jsou obvykle méně vykořisťovatelské, méně násilné a méně náchylné ke krizím než kapitalismus. Vytvářejí různé komunity lidí, identity a místa, jejichž vztahy a významy jsou vytvářeny víceméně nezávisle na logice kapitalismu. „Otevření“ světa různorodých ekonomik a jeho konceptuální prezentace ne jako světa marginálního a pohlcovaného kapitalismem, ale jako světa příležitostí, je příkladem radikálního teoretizování, které otevírá nové možnosti myšlení i praktického života. Projekt dekonstrukce představy kapitalismu jako dominantního ekonomického systému nabízí možnost „fragmentovat, decentrovat a otevřít ekonomiku, a tím osvobodit interpretace ekonomiky a společnosti ze sevření kapitalismu“ (Gibson-Graham 2006: 45).

8.7 Situované vědění

V úvodu této kapitoly bylo uvedeno, že feministické geografie nevycházejí z žádné ustavující filozofie, jako např. humanistická geografie z existencialismu nebo marxistická geografie z historického materialismu. Feminismus byl především politický projekt. V průběhu desetiletí feministického teoretizování však došlo k ustavení myšlenkového konceptu, který je označován feministická filozofie. Jeho vliv na geografii byl zvláště významný v oblasti *epistemologie* (filozofická teorie poznání). Feministická epistemologie směřuje k zásadním otázkám možnosti a způsobu poznání světa.

Součástí evropského myšlení od doby osvícenství je představa, že pravda je neutrální, objektivní a univerzální. Cílem vědeckého poznání je odkrytí této pravdy. Způsoby dosahování vědeckého poznání se řídí přísnými pravidly, která střeží akademické instituce. Vědci jsou objevitelé pravdy, kteří se v jejím hledání řídí pravidly uznané metodologie; výsledek jejich poznání nezávisí na jejich subjektivitě, sociálním postavení, emocích aj.

Feministická epistemologie tvrdí, že tento způsob poznání je maskulinní. Byl vytvářený muži v době, kdy se muži považovali za tvůrce kultury a ženy byly považovány za součást přírody, ovlivňované emocemi a tělesností (v Evropě od 16. století). Představa poznání jako pravdivého, objektivního a univerzálního byla vytvářena muži a závisela na vyloučení žen a toho, co bylo považováno za femininní (Cresswell 2013: 154). Ženy byly vyloučeny jak z účasti na vytváření poznání, tak i jako subjekty výzkumu.

Geografie byla nejen prostou součástí maskulinního pojetí vědy, ale hrála významnou roli v jeho vytváření. Výše, v kapitole o „zvláštním případě“ nízkého zastoupení žen v geografii (kap. 8.3), byla uvedena kritika geografie jako sexistické disciplíny, systematicky vylučující ženy. Roseová (1993) tvrdí, že nejen disciplína geografie, ale samo geografické myšlení je maskulinní. Je to způsob myšlení, který vylučuje ženy z výběru témat, není ochotný přijmout pohledy a hlasy žen, ale přitom se tváří jako univerzální, úplná interpretace světa.

Problém je právě v tom, že maskulinní věda považuje sama sebe za jediný správný způsob poznání. Neuvědomuje si, že její poznání je také vytvářeno z určité pozice (z pozice mužů, a zejména z pozice mužů středních a vyšších vrstev v západním světě) a je tedy jen částečným pohledem. Prezентuje se jako objektivní, racionální a nestranné, dosažené nezávisle na „pozorovateli“. Tím ignoruje nebo marginalizuje jiné způsoby poznání, které považuje za neracionální, nerelevantní, částečné, zaujaté atp. To je nejen pohled geografů – objevitelů 19. století nebo hledačů skrytých vědeckých zákonů prostřednictvím pozitivistické prostorové vědy, ale i pohled marxistických a humanistických geografů, hledajících univerzální vysvětlení v logice akumulace kapitálu nebo skryté esenci míst.

Cílem feministické epistemologie se stalo maskulinní pohled nejen zpochybnit – tím, že bude ukázána jeho částečnost a omezenost – ale také vytvořit alternativní metodu poznání. Feministické autorky a autoři (spolu s post-strukturalistickými a dalšími) tvrdí, že všechno vědění je sociálně vytvářeno. Pravda není někde tam venku a nečeká, až bude „objevena“. Všechno poznání vytváříme sami, neobjevujeme jej. A protože jsme součástí různorodého lidstva, je pochopitelné, že různí lidé vytváří různé poznání. Maskulinní geografické myšlení je jen jedním z více druhů poznání. „Poznání není něco, co můžeme pasivně nebo aktivně získat, protože jsme vždycky součástí jeho vytváření a interpretace. Vytváření poznání nikdy není nezaujaté a bez předpoklů.“ (Cope, cit. v Cresswell 2013: 156)

Řešením problému, a alternativou k maskulinnímu pohledu, je uznání částečnosti vlastního pohledu a přiznání místa, odkud je naše interpretace vytvářena. Roseová (1993) tento přístup označuje *politika lokace* (*politics of location*), Sandra Hardingová *teorii stanovíště* (*standpoint theory*) a Donna Haraway *situovaným vědění* (*situated knowledge*). Tvrdí, že neutrální, nezáúčastněný pohled „objektivní“ vědy, přinášející „univerzální“ vysvětlení, je pohledem „odnikud“. Takové místo však neexistuje. Veškeré poznání je dosahováno „odněkud“ – z určitých míst a určitých pozic ve společnosti, a je platné pro tato místa a společenské pozice. Je tedy *situované*.

Věda, která se prezentuje jako objektivní, je vytvářena z jednoho z takových míst a pozic (obvykle z pozice bílých, heterosexuálních mužů ze středních vrstev, žijících v západním světě), ale považuje se za nadřazenou vůči pohledům z jiných míst a pozic. Není tedy objektivní, ale jen jedním z více subjektivních pohledů. Větší objektivity je možné dosáhnout zahrnutím více lokací a stanovíšť; to umožní začlenění více různých otázek, perspektiv a interpretací. Zvláště významné jsou lokace a stanovíště marginalizovaných skupin, protože z nich mohou být vytvářeny určité druhy „pravdy“, které nejsou dostupné vědcům z vyšších vrstev společnosti. „Stanovíště podrobených jsou preferována, protože slibují více adekvátní, trvalé a objektivní interpretace světa.“ (Haraway [1991], cit. v Holloway 2011: 222) Toto není (falešná) „absolutní“ objektivita v pojetí vědy hledající univerzální vysvětlení; zahrnutím různých pohledů, a prio-

ritně pohledů marginalizovaných, lze podle Hardingové dosáhnout „*silné objektivity*“ (Cresswell 2013: 157).

Všechny formy poznání, které jsou situované, tj. jsou si vědomé kontextu, ve kterém vznikají, jsou podle Harawayové důvěryhodnější než ty, které se tváří jako neutrální a univerzální. Podle ní bychom se měli zbavit veškerého předstírání pohledu odnikud a namísto toho dát na počátku výzkumu najevo vlastní kulturní hodnoty, politické preference a stanoviska. „To, co prosazují, je politika a epistemologie lokace, umístění a situování, kde podmínkou pro to, být slyšet a utvářet racionální poznání, není univerzálnost, ale zaujatost... Pouze částečná perspektiva poskytuje objektivní pohled.“ (Haraway, cit. v Holloway 2011: 222)

Mnoho feministických a post-strukturalistických autorů vzalo volání po situovanosti vážně a vychází z ní ve vlastním výzkumu. Je pro ně typické na počátku textu představit vlastní „stanoviště“, nejčastěji v podobě osobní biografie (např. Johnson 2009: 44). Jiným projevem je spolupráce mezi akademiky a znevýhodněnými komunitami; ne však v tradiční formě, kde lidé z komunity vystupují jako subjekty či respondenti, ale tak, že tito lidé jsou považováni za privilegované tvůrce poznání a ve spolupráci s akademiky experimentují s formami, jak toto částečné poznání sdělit širšímu publiku. Jiným projevem je experimentování s kolektivní formou psaní, jako v případě J. K. Gibson-Graham nebo Studijní skupiny ženy a geografie Institutu britských geografů (Women and Geography Study Group 1984).

8.8 Geografická tradice a feministická geografie

Argumenty feministické teorie představily zásadní kritiku geografie prakticky ve všech jejích oblastech: kritiku geografické disciplíny, jejích institucí a pravidel, výběru výzkumných témat, pohledu na subjekty výzkumu, definici základních konceptů, se kterými pracuje, a snad nejpodstatněji kritiku způsobů, jakými je utvářeno geografické vědění. Jaký byl dopad této kritiky na hlavní proud geografického myšlení?

Odpověď na tuto otázku závisí na stanovišti. V jednom pohledu lze tvrdit, že dopad byl „zásadní“. Feministická témata se stala legitimní součástí výzkumu. Studium reprodukčních činností, jako je např. péče o děti nebo staré osoby, dnes patří k tématům běžně diskutovaným na prestižních konferencích a publikovaným v odborných časopisech (nejen v angloamerické geografii). Stejně tak se podařilo překročit hranici veřejného prostoru a otevřít pro geografická zkoumání sféru soukromého života, včetně témat jako jsou vztahy v rodině, intimní vztahy nebo domácí násilí. Menšiny, sociálně znevýhodněné např. barvou kůže, etnicitou, původem, sexuální orientací, tělesným nebo mentálním hendikepem, jsou dnes poměrně běžným předmětem výzkumu, a to ne jako subjekty nezáčastněného pozorování nebo romanticky shovívavého pohledu,

ale jako aktivní tvůrci geografického poznání. Kvalitativní metody, se kterými feministické geografky experimentovaly, jsou používány i v jiných směrech geografického výzkumu. Některé univerzity přijaly pozitivně diskriminační politiku rovných příležitostí, díky níž se podařilo zvýšit zastoupení geografek na akademických pozicích.

Na druhou stranu, zůstává mnoho geografů, pro které má slovo feminismus negativní až pejorativní obsah, a spojení feminismu a geografie u nich vyvolává shovívavý úsměv. Základní feministické koncepty, jako je gender, byly v humánní geografii všeobecně akceptovány, ale kritičtější pohledy, jako je situovanost vědění, jsou některými geografy považovány za abstraktní teorie, které je nedokážou zviklat v jejich přesvědčení o správnosti hledání univerzálního objektivního vysvětlení.

Jak rozšířené jsou feministické přístupy v české geografii? Situaci víc odpovídá stav popsáný v předchozím odstavci. Nedá se říct, že by feministická geografie v českých zemích neexistovala: je pasivně studována, přednášena v kurzech geografického myšlení, a příležitostně je předmětem dílčích výzkumů (např. Škrottová 2009). Ale feministická témata nejsou předmětem systematictějších výzkumů, ani nejsou feministické přístupy používány ke studiu jiných témat; jen málokdo se považuje za feministického geografa nebo geografku. Na výročním sjezdu České geografické společnosti v roce 2014 se v názvu žádného příspěvku neobjevila slova „gender“, „feministická“ nebo „žena“, a tematicky se feministické geografii blížil jen jeden příspěvek o podnikání gayů (ČGS 2014).

9. Postmoderní geografie

9.1 Postmoderní obrat

Přístupy, přiblížené v předchozích třech kapitolách – humanistické, marxistické a feministické geografie – vycházely přímo z kritiky specifického „vědeckého“ paradigmatu, které ve vývoji geografického myšlení představuje prostorová věda. Většina teoretických diskuzí v angloamerické geografii v 70. a 80. letech se vedla v rámci těchto proudů a mezi nimi. V důsledku této diskuze se proměňovala výzkumná témata i metody. Díky metodologickému experimentování zvláště humanistických a feministických geografů a geografek začalo být dřív dominantní pozorování (zrak), coby zdroj informací, doplňován i nahrazován nasloucháním (sluchem) - viz Cloke et al. (2004); tomu odpovídalo rostoucí používání kvalitativních metod. Došlo také k propojení humánní geografie a *sociální teorie*, resp. humánní geografie se stala součástí sociální teorie: souboru teorií o tom, jak je utvářena společnost, a jaká je role ekonomických, politických, kulturních a dalších procesů ve vývoji a diferenciaci společnosti (viz Benko a Strohmayr 1997). Důsledkem vtažení humánní geografie do sociální teorie bylo ovšem také její vzdálení se fyzické geografii (viz diskuze v závěru kapitoly 7).

Na rozdíl od kritiky prostorové vědy o dvě dekády dříve měly změny, které zasáhly angloamerickou humánní geografii ve druhé polovině 80. let, převážně vnější příčiny: nejsou důsledkem intelektuální debaty a kritiky uvnitř geografie, ale její reakcí na vývoj mimo geografii. Důležité byly především dva typy vnějších změn: za první, proměny vnějšího světa, který geografie interpretuje, a za druhé, nástup nových proudů v sociální teorii, jejíž součástí se geografie stala.

V prvním případě šlo o změny v organizaci výroby a související rozmach informačních technologií, rozšíření populární kultury a nástup neoliberální ideologie. Nová éra byla různě označována jako pozdní kapitalismus, postindustriální společnost, informační společnost, postfordismus nebo flexibilní akumulace, a jejími projevy byla například nová mezinárodní dělba práce (a přesun výroby do některých zemí „třetího světa“), růst vlivu nadnárodních korporací, přesun zaměstnanosti z průmyslu do služeb, nárůst významu spotřeby oproti výrobě a související růst významu kultury jako součástí marketingu, atd. Tyto procesy, označované také jako globalizace, vedly k těsnějšímu propojení světa, ale současně vytvořily nové roviny diferenciací; přesunuly

některé významné procesy a kompetence na mezinárodní a globální úroveň, a jiné na úroveň regionální a lokální; proměnily způsob života i jeho geografickou organizaci – a vyžadovaly nové interpretace.

Ve druhém případě šlo o nové směry myšlení v sociální teorii. Typickým rysem těchto změn bylo zpochybnění hodnot a představ, dosud považovaných za univerzální, jako např. racionalita, věda a možnost dosažení objektivní reprezentace světa. Sociální teorii zásadně proměnily pohledy především francouzských filozofů 2. poloviny 20. století jako byl Michel Foucault, Roland Barthes Jacques Derrida, Jacques Lacan, Gilles Deleuze, Félix Guattari, Henri Lefebvre, Jean-Francois Lyotard, Jean Baudrillard aj. (viz níže a v kapitole 10). Jejich myšlení nabídlo nové možnosti interpretace měnícího se světa. Debata o postmodernismu začala ve společenských vědách nejpozději v 70. letech. V geografii byl její začátek opožděný – obvykle se za její počátek považuje článek Fredrica Jamesona (1984), ale o to rázněji se rozběhla.

Změny, které nové slovo – postmodernismus – v geografii vyvolalo, jsou někdy označovány jako *postmoderní obrat* (Dear 2001). V pohledu Thomase Kuhna, jehož teorie vědeckých revolucí byla nastíněna v první kapitole, by druhá polovina 80. let představovala novou změnu paradigmatu, kdy post-pozitivistické směry „první vlny“ jako jsou humanistická, marxistická a feministická geografie, byly v pozici hlavního proudu geografického myšlení nahrazeny přístupy s předponou post-, jako je postmoderní, post-strukturalistická nebo postkoloniální geografie. Taková „Kuhnovská“ paradigmatická interpretace je však typicky moderní a je v přímém rozporu s postmoderním odmítnutím podobně zobecňujících vysvětlení.

9.2 Co je postmoderní? Postmodernismus jako předmět studia

Angloameričtí geografové ve druhé polovině 80. let byli fascinováni novým přístupem, a významná část průniku postmodernismu a geografie se týkala mapování toho, co vlastně je postmodernismus a postmoderní. Cloke et al. (1991: 171) toto „mapování“ označují „postmodernismus jako předmět studia“. Výsledkem takového průzkumu nebyla postmoderní geografie, ale *geografie postmodernismu*. (Postmoderní geografie se však vytvářela současně s ní a v závislosti na výsledku poznání postmodernismu – viz níže v této kapitole.)

Dnes žijeme ve světě, který je podle některých sám o sobě postmoderní; ale i ti, kteří považují deklarace postmoderní éry za přehnané, uznávají, že postmoderní umění, literatura, architektura apod. se staly běžnou součástí našeho „moderního“ života. Postmodernismus už dávno není zdrojem fascinace jako v 80. letech, protože s jeho projevy se setkáváme v denním životě.

Jednou z vlastností postmodernismu je jeho tĕkavost, promĕnlivost, odmítání definic, hranic a silných tvrzení. Každá snaha o charakteristiku postmodernismu je proto od počátku anti-postmoderní a nutně jen částečná; to platí dvojnásob, pokud jde o tak stručnou charakteristiku jako je tato. Stručná charakteristika, která je obsahem této kapitoly, sleduje konvenční trajektorii: nejdříve přiblíží rozdíly moderní a postmoderní architektury, která byla hlavním předmětem geografického studia postmodernismu, potom představí některé prvky postmoderní filozofie, jednu vlivnou geografickou interpretaci postmodernismu, a nakonec představí vybrané přístupy postmoderní geografie (tedy geografie, která se nezabývá studiem postmodernismu, ale sama je, nebo chce být, postmoderní).

Pro *postmoderní umění* je charakteristické například boření hranic mezi vysokou a populární kulturou, používání forem, považovaných dříve za vulgární, jako je komiks, reklama, graffiti; mísení různých žánrů; vytváření napodobenin (pastiš), koláží, používání netradičních forem a materiálů; odkrytí procesu tvorby díla a vtážení diváka do tohoto procesu; divák se sám stává spoluvůrcem díla i jeho významu a nehledá skrytý význam, který dílu dali jeho autoři a který uznali nebo neuznali kvalifikovaní kritici – tak jak to předpokládá moderní umění (Clarke 2006).

Slovo „postmoderní“ ve významu, v jakém jej dnes používáme, se nejdříve objevilo v architektuře, a byla to také architektura, které geografové studující postmodernismus jako předmět věnovali nejvíc pozornosti. Obvyklý postup je vymezení typických rysů moderní architektury a identifikování postmoderních rysů jako těch, které tomuto standardu odporují. Tento postup odkryje některé vlastnosti postmodernismu platné i mimo oblast architektury, proto ani dnes není bez zajímavosti ho zopakovat.

Pro *moderní architekturu* a urbanismus je typická snaha o co největší účelnost a racionální uspořádání. Typické jsou rovné linie a pravé úhly zdí budov, obytných místností i ulic a obytných bloků. Příkladem mohou být funkcionalistické budovy prvorepublikového Československa, včetně brněnské *vily Tugendhat* od Miese van der Rohe, který patřil k předním světovým architektům moderny; specifickou formou moderní architektury jsou ale i sídliště z doby socialismu ve většině českých měst, zvláště ta „lepší“, jako je např. ostravská čtvrt Poruba nebo brněnské sídliště Lesná. Estetická forma moderní architektury, již dominuje geometrická jednoduchost a střídmost, vycházela z přesvědčení, že architektura a urbanismus mají lidem usnadnit život a mohou přispět k vytvoření lepší společnosti. Tohoto sociálního cíle je možné podle moderních architektů dosáhnout stejnými prostředky prakticky všude, proto místní kontext pro ně není příliš důležitý. Racionalita uspořádání a střídmost tvarů je výrazem svobody a víry v pokrok. To jsou stejné hodnoty, které sdílí i pozitivistická prostorová věda: moderní architektura a urbanismus a prostorová věda mají stejná východiska i stejné cíle.

K rysům *postmoderní architektury* patří hravost, hybridní mísení různých stylů a vzorů, napodobování historických stylů, úmyslné vytváření nejistoty nebo vníma-

vost k okolí stavby; to však má postmoderní architektura spíš provokovat a znejišťovat než do něj nenápadně zapadnout. Příkladem postmoderní architektury může být budova brněnského divadla Husa na provázku nebo malované sklepy ve Velkých Pavlovicích. Jednoznačně nejznámější postmoderní budovou v geografii se však stal *hotel Bonaventure* v Los Angeles, který si za příklad své analýzy postmodernity zvolily autority tohoto přístupu, včetně Fredrica Jamesona (1984), Edwarda Soji (1989) nebo Michaela Deara (2000).

Soja (1989: 243) považuje hotel Bonaventure za „koncentrovanou reprezentaci restrukturované prostorovosti pozdně kapitalistického města: je fragmentovaný a fragmentující,... zdánlivě otevřený pohledům z vnějšku, ale neustále vybízí k vlastnímu ohraničení, rozčlenění, vymezení, uzavření. Všechno myslitelné se v tomto mikrosvětě zdá dosažitelné, ale reálná místa je těžké najít, jeho prostory jsou pro efektivní kognitivní mapování matoucí, napodobeniny povrchových odrazů komplikují orientaci a vybízí k rezignaci. Vstup do budovy je odrazující pro ty, kdo jen tak jdou kolem, nicméně je umožněn na mnoha výškových úrovních. Jakmile jste však jednou uvnitř, je obtížné bez pomoci najít východ.“

Hotel Bonaventure byl postavený v 70. letech uprostřed upadající čtvrti Los Angeles. Vytvořil v ní vlastní „mikrosvět“, oddělený od města, který se ke svému okolí obrací „zády“ – fasádou ze zrcadel, ve které se odráží obraz okolí. Přístup umožňuje řada vzdušných lávek, které jej spojují s okolními kancelářskými budovami, ale z roviny terénu města, kde žijí chudí a bezdomovci, je těžko přístupný. To je pravý opak sociální angažovanosti moderní architektury, která usilovala o svobodu a zlepšení života lidí. Pokud se o něco takového architektura Bonaventury snaží, pak o zlepšení života bohatých jejich prostorovým oddělením od světa chudých (Cresswell 2013: 173).

Pozornost věnovaná hotelu Bonaventure nebyla náhodná. Častým tématem postmoderní geografie se stala transformace současných měst, a právě v Los Angeles se koncem 80. let utvořila skupina geografů, označovaná *losangeleská škola* urbanismu. Patřili k ní např. Michael Dear, Edward Soja, Mike Davis nebo Allan Scott. Bývá srovnávána s chicagskou školou urbánní sociologie (viz kapitola 4, Dear 2002). Jestliže meziválečné Chicago bylo považováno za model moderního města a sociologové jako Burghes a Park popisovali a vysvětlovali pravidelnosti jeho prostorové struktury, potom Los Angeles 80. a 90. let bylo urbánními geografy losangeleské školy považováno za předobraz postmoderního města. Pro losangeleskou školu je charakteristická teoretická interpretace fragmentovaného a dezintegrovaného „postmoderního“ města, pro jehož popis geografové vytvářeli výrazy jako *postmetropolis*, *exopolis*, *flexcity*, *cosmopolis*, roztržštěný labyrint, *uvězněné město (carceral city)* aj. (Minca 2008: 138, Minca 2009: 370, Dear 2002)

9.3 Postmodernismus a prostorový obrat

Geografové mapující postmodernismus se však nezabývali jen architekturou hotelu Bonaventure nebo urbanismem Los Angeles, ale také čtením prací převážně francouzských filozofů, kteří se interpretací nové doby zabývali. Výsledkem bylo zjištění, že žádná koherentní „teorie postmodernismu“ neexistuje; vytváření jakýchkoli koherentních teorií je proti duchu postmodernismu. Neexistuje ani všeobecně přijímaný konsenzus, co všechno přesně je postmoderní (a co ne). Claudio Minca, jeden z předních kartografů postmodernismu, vysvětluje jeho neurčitost a neohrazenost jako projev rozporů, které jsou v postmodernismu obsaženy od jeho počátku. Podle něj postmodernismus:

- je radikální revoltou proti racionalismu modernity a jejím důsledkům, ale jeho úvahy jsou v mnoha ohledech ukotveny v moderní kritické sociální teorii;
- umožňuje nové formy kulturního a politického odboje, ale současně skrytě přispívá k legitimizaci stávajícího establishmentu (viz hotel Bonaventure);
- zásadním způsobem zpochybňuje všechny formy intelektuální autority, ale jeho vliv ve společenských vědách (vč. geografie) je výsledkem akademické autority jeho prvních zastánců (Minca 2009: 364).

Přes všechnu nejednoznačnost a rozpory je možné v hloubi postmodernismu najít styčné body, které spojují jeho různé projevy. Cresswell (2013: 175–178) označil tři klíčové body postmoderní teorie: odpor proti *metanarativním příběhům*, odpor proti „základům“ a *esencím*, a nedůvěru v možnost poznání pravdy a *reprezentace* světa.

Metanarativní příběhy nebo schémata (*metanarratives*) jsou velké „teorie“, ideologie či formy poznání, které se tváří jako všeobecně platné a snaží se do svého vysvětlení zahrnout pokud možno vše. Příkladem metanarativního příběhu je moderní věda, politické ideologie jako marxismus nebo liberalismus, nebo náboženství. S kritikou metanarativních příběhů vystoupil francouzský filozof Jean-Francoise Lyotard na konci 70. let. Podle něj se tyto příběhy už vyčerpaly, ztratily svou autoritu a staly se totalitními. Příkladem selhání vědy může být výroba atomových zbraní, selháním marxismu totalitní „komunistické“ režimy, selháním kapitalismu růst nerovnosti a vyloučení. Cestu ze zajetí velkých teorií Lyotard vidí v jejich nahrazení množstvím malých, lokálních forem poznání: na obranu proti totalitě metanarativních schémat Lyotard navrhuje lokální různorodost. Lokální vědění je podle něj ve své podstatě kritické, a to kritické zejména vůči velkým příběhům.

Postmodernismus vystupuje proti všem základním předpokladům (foundations) a skrytým *esencím*. Všechny předchozí interpretace světa byly založeny na určitých základech, ve které jejich stoupenci věřili, a na kterých byly založeny jejich teorie. Víra v existenci určitých základů je společná pro pozitivismus, humanismus nebo marxis-

mus, přes všechny jejich rozdíly. Většina vědců (včetně kvantitativních geografů) je přesvědčena, že pravdu lze poznat vědeckým pozorováním světa. Většina marxistů věří, že základem pro poznání podstaty společenského života jsou výrobní vztahy. Někteří feministé jsou přesvědčeni, že tímto základem jsou vztahy mezi muži a ženami. Křesťané, muslimové a další věří v existenci Boha. Podle postmodernistů žádné takové základy nebo esence neexistují.

Odmítnutí představy, že věci mají nějakou základní podstatu, neznamená, že neexistují. Důvodem jejich existence ale není nějaká skrytá a konstantní esence, ale naše sdílená představa existence těchto věcí. Znamená to, že jsou sociálně vytvářeny. A protože společnost se mění – například naše společnost uznává jiné hodnoty a sdílí jiné představy než společnost rané modernity – mění se také procesy společenského vytváření i výsledek této *sociální konstrukce*. To má, v pohledu humánní geografie, zásadní důsledek v chápání „věcí“ jako jsou rasy, ženy, muži, kasty nebo národy. Geografové se na tyto sociální kategorie dlouho dívali jako na „prostě existující“, bez potřeby zdůvodňovat jejich existenci: ta je přece samozřejmá, je projevem jejich základní podstaty. Úkolem geografie pak bylo mapovat rozmístění těchto kategorií a hledat v něm nějaký řád. Pokud jsou ovšem tyto kategorie sociálně vytvářené, stává se mnohem zajímavější otázkou poznání procesu sociální konstrukce a konkrétního kontextu, který výsledek tohoto procesu ovlivnil.

Například Češi nebo Němci nejsou v tomto pohledu kategorie spojené nějakým primordiálním základem (za jaký byl někdy považován společný původ, pokrevní „příbuzenství“ apod.), ale sociální skupiny vzniklé v procesu budování národní identity (či nacionalistického hnutí), především v průběhu 19. století. Zajímavější než mapovat jejich rozmístění je například studium kontextu této sociální konstrukce (protože tento kontext se projevuje v dnešním obsahu těchto kategorií) nebo sledování otázky, proč se některé konkrétní komunity staly Čechy či Němci a ne např. Moravany (viz Řepa 2001, 2014) nebo Doudlebaký. Podobně feminističtí autoři ukázali sociální konstrukci kategorií „ženy“ a „muži“ (kapitola 8). Corbridge et al. (2013: 239–249) vysvětlují, v indickém kontextu, jak původně dynamický systém sociálních kategorií byl proměněn v rigidní „kastovní systém“ v důsledku mocenského působení Evropanů a jak zavedení moderní praxe sčítání lidu podle „kast“ proměnilo dynamický systém v rigidní hierarchický systém a rozšířilo jej i do těch částí indické společnosti, kde dříve neexistoval.

Odmítnutí existence esencí není jen nějakou postmoderně hravou komplikací už beztak dost složitého světa. Podle postmodernistů má osvobozující efekt: vysvobozuje ze zajetí „totalitní“ definice sociálních kategorií. Osvobozuje jednotlivce od tlaku společenských očekávání (např. chovat se jako „řádná žena“, „pravý Čech“ nebo příslušník sociálně vyloučené kasty) a tím současně snižuje potenciál ke vzniku konfliktu mezi těmito skupinami. Toto osvobození ze zajetí esencialismu ale vedlo také k nárůstu

individualismu a současně, u některých, k pocitu ztráty kolektivní identity a ke krizi identity jako takové. I to je příklad rozporuplnosti postmodernismu.

Protože postmodernisté nevěří v existenci objektivní reality mimo naše představy o této realitě, nevěří ani v možnost objektivní *reprezentace* této reality. Geografové, před postmodernismem, věřili v existenci světa mimo naše poznání: byl to např. svět racionálních vztahů prostorové vědy, svět nerovných výrobních vztahů marxismu nebo svět existenciálních zkušeností humanistické geografie. Všechny tyto přístupy hledaly způsoby, jak tento svět co nejvěrněji popsat či „reprezentovat“, např. slovy, mapami, grafy, fotografiemi apod. Výrazové prostředky usilovaly o transparentnost a přesnost vzhledem ke světu, který reprezentovaly. Postmodernisté nevěří v existenci objektivního světa a tím ani v možnost jeho transparentní reprezentace: naše reprezentace podle nich nejsou obrazem reality, ale jen jiných reprezentací.

Radikálně to vyjádřil francouzský filozof Jean Baudrillard, který tvrdí, že žijeme ve světě „simulací“ – kopií světů, které nikdy neexistovaly. Podle něj symboly, které používáme k pochopení světa (např. texty, kultura apod.), už dávno přestaly odrážet reálný svět a odkazují jen na jiné symboly. Napodobeniny nahradily originál a neexistuje rozdíl mezi realitou a reprezentací. Podle některých, jako je Michel Foucault nebo Jacques Derrida, je svět naopak našimi reprezentacemi vytvářen a mimo ně neexistuje (Cresswell 2013: 178, viz kapitola 10). Postmodernisté úplně netvrdí, že neexistuje pravda nebo že některá definice je nebo není pravdivá, ale tvrdí, že nemáme k dispozici žádný nezávislý nebo objektivní rámec, umožňující poznat pravdu. Odmítají uznat existenci jakéhokoli pevného bodu, odkud by bylo možné začít pravdu poznávat.

Odmítnutí metanarativních příběhů i skryté podstaty sociálních kategorií mělo závažný důsledek pro geografii i sociální teorii. Ten je možné stručně nazvat „objevení kontextu“. Pokud se totiž máme osvobodit ze zajetí totalitních schémat jako je věda, liberalismus nebo marxismus, pak nemá smysl dívat se na procesy probíhající v konkrétních místech jako na projevy působení jejich sil. Pokud věci nemají skryté esence, nemá smysl je mapovat. Podle postmodernistů je vědění utvářeno lokálně, v konkrétním místě a čase, a tento konkrétní *kontext* se stává součástí tohoto vědění. Proto je mnohem lepší snažit se o interpretaci vytváření poznání v lokálním kontextu, resp. popisovat proces sociální konstrukce v konkrétním místě, kde probíhá (než usilovat o vytvoření obecných teorií).

Protože slovo „kontext“ má výrazný prostorový aspekt, a protože vlna postmodernismu výrazně zasáhla všechny společenské vědy, byl důsledkem postmoderního obratu v sociální teorii vzestup zájmu o studium prostorovosti společenského života ze strany společenských věd. Tento náhlý zájem o prostor je označován *prostorový obrat* (*spatial turn*). Příkladem tohoto zájmu jsou například známé otázky o povaze prostoru, se kterými se na francouzské geografii obrátil filozof Michel Foucault už v roce 1976 (Foucault 2007: 19–20).

Podle Soji (1989) moderní společenské vědy, ve snaze o porozumění společenským procesům, preferovaly čas před prostorem: prostor byl považován za pasivní scénu, na které se odehrávala dramata historie. Pro hlubší porozumění společenským procesům je podle něj potřeba se vymanit ze sevření takového historicismu a zaměřit víc pozornosti na studium „*socio-prostorové dialektiky*“ či prostorovosti společenského života. To znamená chápat čas i prostor jako aktivní aktéry, jako vertikální a horizontální dimenzi života, které společně, aktivně a ve vzájemné interakci utvářejí společnost. To je hlavní cíl jeho knihy *Postmodern Geographies* (1989), která patří k předním geografickým interpretacím postmodernismu (Minca 2008).

Důsledkem prostorového obratu ve společenských vědách bylo nejen ještě těsnější propojení geografie a společenských věd – podle některých se humánní geografie dokonce stala klíčovou disciplínou sociální teorie – ale také objevení zájmu o hlubší porozumění prostoru ze strany geografů (viz kapitola 10).

9.4 Podmínka postmodernity

Nejčastěji citovanou knihou, napsanou geografem, a současně knihou, která je nejvíce čtena i mimo geografii, je Harveyho (1989) *The Condition of Postmodernity*. Její titul je na první pohled paradoxní, protože tato kniha vůbec není postmoderní. Naopak, představuje velmi kritickou analýzu postmodernismu z pohledu jednoho vlivného metanarativního příběhu – marxismu. Minca (2009: 369) označuje Harveyho interpretaci za „rozhodně anti-postmoderní“. Síla sdělení této knihy a její popularita je zčásti odrazem doby jejího vzniku: rychlých politických a ekonomických změn konce 80. let, vlny postmodernismu ve společenských vědách, a silného vlivu marxismu v tehdejší angloamerické humánní geografii (Woodward a Jones III 2008: 125).

Podle Harveyho je nástup postmodernismu důsledkem vývoje kapitalismu. Harvey vytváří spojení mezi postmoderními formami kultury a myšlení a nástupem nového režimu akumulace kapitálu, označovaného jako *post-fordismus* nebo *flexibilní akumulace*. Ve srovnání se starším *fordismem*, pro který byla typická masová výroba zboží, je pro flexibilní akumulaci charakteristická výroba menšího počtu výrobků určitého typu, pestřejší sortiment, zkrácení doby mezi uvedením nových typů výrobků, zkrácení doby od projektu po uvedení výrobku na trh, dodávky typu just-in-time namísto vytváření skladových zásob, vytváření řetězců subdodavatelů, outsourcing služeb na externí dodatele a obecně větší důraz na spotřebu než na výrobu. Motivem pro nahrazení fordismu flexibilní akumulací bylo podle Harveyho urychlení oběhu kapitálu. To vedlo k vytvoření nové geografické organizace oběhu kapitálu, protože časté změny výroby mohou být poměrně snadno spojené také s jejím přemístěním: jde o akumulaci flexibilní jak z hlediska času, tak prostoru. Harvey tento proces označuje

časoprostorová komprese: je to proces překonávání překážek, které pro oběh kapitálu vytváří vzdálenost, a jehož projevem je urychlování tempa výroby i společenského života.

Hlavní argument *The Condition of Postmodernity* je ten, že časová koincidence nástupu kapitalistického režimu flexibilní akumulace a postmodernismu v kultuře není náhodná, ale že změny v oběhu kapitálu byly příčinou – tedy „podmínkou“ – nástupu postmodernismu. Všechny postmoderní důrazy na fragmentaci, různorodost, roztržičnost a koláže je odrazem podmínek flexibilní akumulace. Zatímco předchozí interpretace vysvětlovaly postmodernismus jako výsledek primárně kulturní transformace (a ekonomické změny jako např. růst zábavního průmyslu byly chápány jako její důsledek), Harvey argument otočil a tvrdí, že ekonomická transformace, spojená s nástupem flexibilní akumulace, byla podmínkou nástupu postmodernismu v kultuře. To je varianta marxistického vysvětlení, že ekonomická základna určuje kulturní nadstavbu (viz kapitola 7.5).

Harveyho závěr je nepostmoderně pesimistický: postmodernismus pro něj není hnutí osvobozující jednotlivce od totality metanarativních schémat a esencialismu, ale hnutí vytvářející fragmentovanou konzumní společnost, ve které je kultura využita ke zvýšení spotřeby. V Harveyho čtení „postmodernismus...“ preferuje estetiku před etikou“ (1989: 116), kulturní fragmentace, kterou vytváří, skrývá proces akumulace kapitálu ještě víc, než předchozí formy kapitalismu, a tím snižuje možnost vzniku skutečně progresivních hnutí. Postmoderní vyzdvihování různorodosti brání sjednocení v boji za sociální spravedlnost (viz též Woodward a Jones III 2008 a Gregory 2006).

9.5 Postmoderní geografie

Přístupy k postmodernismu, dosud zmíněné v této kapitole, se na něj dívaly jako na předmět studia (geografie postmodernismu). Co je typické pro geografické přístupy, které se pohledem postmodernismu snaží interpretovat svět – tedy pro *postmoderní geografii*?

Především různorodost přístupů i témat. Také pohled na společnost jako komplexně diferencovanou: nástup postmodernismu se projevil zájmem o studium forem sociální diferenciaci, které vytváří věk, sexuální orientace, etnicita, tělesná schopnost nebo mentální způsobilost, atd. Pro tento zájem byla typická snaha naslouchat hlasům zvláště znevýhodněných skupin a přijmout je za aktivní tvůrce poznání. To jsou typické rysy *geografie difference*, která byla přiblížena v předchozí kapitole 8. Jde o tentýž proud, ve kterém došlo k propojení feministického a postmoderního myšlení. Takové propojení nebylo bezproblémové a vedlo k diskuzi o relativním významu jednotlivých rovin diferenciaci: podle mnohých bylo např. postmoderní vyzdvihování kulturních rozdílů

utvářených na základě spotřebitelských preferencí snižováním významu podstatnějších rozdílů, vytvořených na základě genderu. Feminističtí a postmoderní autoři se ale shodli v kritice metanarativního příběhu objektivní vědy, v kritice pohledu odnikud, vytvářené bílými, heterosexuálními, tělesně schopnými muži ze středních vrstev západního světa, a také ve snaze otevřít proces vytváření poznání všem „jiným“.

Jinou vlastností postmoderní geografie je zájem o kulturu a kulturní procesy. Dřívější metanarativní příběhy se obvykle dívaly na kulturu jako na nepříliš podstatný relikt tradiční společnosti nebo jako na nadstavbu a zdůrazňovaly význam ekonomických, sociálních a politických procesů. Růst zájmu geografů o vše kulturní, pozorovaný od konce 80. let, byl tak výrazný, že bývá označován jako *kulturní obrat* (*cultural turn*); (postmodernismus však nebyl jedinou příčinou tohoto obratu – viz Philo 2009).

Jedním z projevů kulturního obratu byl vznik *nové kulturní geografie*. Ta nehledá žádný skrytý smysl tradiční venkovské a periferní krajiny prostřednictvím nezúčastněného pozorování, tak jako kulturní geografie berkeleyjské školy (kapitola 4). Krajiny zájmu nové kulturní geografie jsou nejčastěji lokality v současných západních městech, jako např. nákupní centrum nebo suburbánní komunita. Lidé v těchto místech nejsou pasivními subjekty výzkumu, ale spolu s výzkumníky se podílejí na zkoumání procesů vytváření míst, jejich proměnlivých a zpochybňovaných symbolů, a identit, které z nich vyplývají (viz Anderson a Gale 1992, Mitchell 2000). Projevem kulturního obratu ale nebyl jen vzestup nové kulturní geografie, ale také větší pozornost věnovaná kulturním procesům v ostatních subdisciplínách humánní geografie (např. studiu kulturního průmyslu v ekonomické geografii), a především postmoderní představa diferencované kultury jako významného faktoru všech dalších aktivit, která se rozšířila v celé humánní geografii.

Příkladem postmoderního obratu v politické geografii může být *kritická geopolitika*. *Moderní geopolitická tradice*, která začíná Friedrichem Ratzelem v Německu, Halfordem Mackinderem ve Velké Británii a Alfrédem Mahanem v USA, hledala skrytou podstatu světové politiky v rozmístění kontinentů a oceánů a definovala určité světové regiony jako místa většího nebo menšího strategického významu. „Teorie“ *střetu civilizací* amerického politologa Samuela Huntingtona (2001) je nedávným příkladem moderní geopolitiky. Postmoderní kritická geopolitika nevěří v žádný skrytý strategický význam míst. Tento význam je vytvářený aktéry světové politiky, kteří sledují vlastní zájmy (např. posílení významu určitého státu, zvýšení prodeje zbraní určité korporace), a při prosazování těchto zájmů používají geografické metafory a označují určité regiony „nálepkami“ jako např. „civilizovaný svět“, „islámský svět“ nebo „osa zla“, a tím vytvářejí jejich význam ve světové politice. Postmoderní přístup se nedívá na geopolitiku jako na vědu o strategickém významu míst, ale jako na diskurz, ve kterém jsou geografické metafory používány ke zdůvodňování cílů aktérů světové politiky. Postmoderní kritická geopolitika se snaží o dekonstrukci tohoto diskurzu pouka-

zováním na neukotvenost, „primitivnost“ a nepodloženost jeho předpokladů (tvrzení o strategickém významu určitých míst) a na zaujatost aktérů, kteří diskurz vytvářejí (Agnew a Corbridge 1995, Ó Tuathail 1996, Agnew 1998).

Autory představ o strategickém významu míst ale nejsou jen státníci, náčelníci vojenských štábů nebo akademičtí geografové a politologové jako Ratzel, Mackinder nebo Huntington, ale také tvůrci uměleckých děl, včetně autorů děl tak pokleslé kultury jako jsou karikatury nebo dobrodružné filmy. I tato díla, pokud obsahují obrazy míst, totiž utvářejí naši představu těchto míst; Ó Tuathail (1996) to označuje *populární geopolitikou*. Například Klaus Dodds (2003, 2005) ukazuje, jak se na vytváření představ o místech jako je Západ, Balkán nebo Rusko podílejí autoři známých britských špiónážních filmů o Jamesi Bondovi. Zdůrazňováním sociální konstrukce geopolitických regionů kritická geopolitika přispívá ke snižování napětí v mezinárodních vztazích, které moderní představa geopolitiky, s jejím důrazem na zásadní civilizační odlišnost strategických regionů, stojících proti sobě ve vzájemném konfliktu, naopak posiluje.

Ke klíčovým slovům postmoderní geografie patří: kontext, diference, fragmentace, hybridita, simulace, mísení, napodobování, anti-esencialismus, sociální konstrukce, krize modernity, krize reprezentace, metafora aj. Vzhledem k různorodosti témat a přístupů není překvapivé, že postmoderní hnutí v geografii není integrováno žádným časopisem (jako byl *Antipode* pro radikální a *Gender, Place and Culture* pro feministickou geografii).

Pro zachování podobné struktury textu jako v předchozích kapitolách uvádím výběr významných děl geografie postmodernismu a postmoderní geografie. Tento výběr je však ještě více subjektivní než v předchozích kapitolách, a je zcela „nereprezentativní“ a nepostmoderní:

- David Harvey (1989) *The Condition of Postmodernity. An Enquiry into the Origins of Cultural Change*.
- Edward Soja (1989) *Postmodern Geographies*.
- Derek Gregory (1994) *Geographical Imaginations*.
- Michael Dear (2000) *The Postmodern Urban Condition*.
- Claudio Minca (2001) *Postmodern Geography: Theory and Praxis*.

9.6 Postmoderní dědictví

Fascinace postmodernismem a jeho vysvětlování pomocí rozdílů vůči modernismu vedly v 80. a 90. letech ke vzniku představy nové „postmoderní éry“. Tak to dnes chápe jen málokdo. Postmodernita je častěji chápána jako krize modernity, která však zůstává její součástí. Například Zygmunt Bauman (2002) ji označuje „*tekutá modernita*“; postmodernita je podle něj ta část modernity, ve které jsme ztratili víru v před-

stavu pokroku, ale nedokážeme ji nahradit jinými ideály; jestliže dříve byli lidé poutníky, putujícími životem za konkrétním cílem, dnes se stáváme turisty, nezávazně vyhledávajícími zážitky (Bauman 1995). Ztráta ideálů je důsledkem odmítnutí velkých příběhů a možnosti poznání pravdy; současně ale postmodernismus vedl k emancipaci různorodých hlasů a pohledů, které modernita marginalizovala: „Postmodernita není epocha, ale součást modernity, charakteristická vytrvalým odmítáním všech snah umlčet a zapomenout to, co nemůže být reprezentováno a pamatováno v rámci modernity.“ (Doel, cit. v Clarke 2006: 114)

Průnik postmodernismu do humánní geografie je možné zjednodušeně interpretovat jako módní vlnu, která ve druhé polovině 80. let rychle a hluboce zasáhla anglo-americkou geografii, a po 10–15 letech postupně odezněla. Nezůstala ale bez následků. Fascinace postmodernismem opadla, ale pohledy a tvrzení, která postmodernismus do geografie a společenských věd přinesl, byla natolik zásadní, že nebylo možné prohlásit postmoderní „módu“ za překonanou a vrátit se k původní práci jakoby se nic nestalo. Postmodernismus se stal součástí našeho života, součástí naší interpretace světa, a v geografii zásadně ovlivnil všechny pozdější přístupy. Postmoderní argumenty nebylo možné ignorovat.

Benko (1997: 28) srovnává význam postmoderního obratu v geografii s kvantitativní revolucí: „geografické myšlení bylo zásadně ovlivněno jak modernismem, jako v případě kvantitativní revoluce, tak postmodernismem, s jeho kolapsem teorií a novým důrazem na diverzitu.“

Vliv postmodernismu v geografii lze srovnat s vlivem humanistické geografie (takové srovnání je ovšem značně nepostmoderní). Oba přístupy představují silnou kritiku nomotetických přístupů: v případě humanistické geografie kritiku extrémního nomotetismu prostorové vědy, v případě postmoderní geografie nomotetismu marxistických a některých feministických přístupů. V obou případech šlo o „vlny“, které rychle a výrazně pronikly do geografie, a po jedné generaci postupně odezněly. Pohledy, interpretace a metody, které přinesly, ale zůstaly součástí geografického myšlení. Kritika, která vedla k jejich ústupu, totiž nebyla kritikou ve smyslu pozitivistické metodologie, která by vedla k jejich odmítnutí. Výsledkem kritiky – v případě humanistické geografie především právě ze strany postmodernismu a feminismu, v případě postmoderní geografie ze strany post-strukturalismu – bylo spíše omezení platnosti některých tvrzení a jejich zpřesnění a podmínění, než odmítnutí. Humanismus i postmodernismus jsou výrazně idiografické; není to však návrat ke staré idiografické tradici, ale kritický a teoreticky informovaný zájem o lidskou a geografickou různorodost. Dnes se málokdo považuje za humanistického nebo postmoderního geografa, ale je to proto, že humanistické i postmoderní pohledy jsou kriticky reflektovány a obsaženy v novějších přístupech.

Jedním z dědictví postmodernismu je objevení zájmu o kritické studium prostoru a prostorovosti společenského života. Tato tradice začala už marxistickými teoriemi

Lefebvra, Smithe a Harveyho o produkci prostoru. Postmodernismus jejich metanarrativní interpretaci nevyvrátil, ale zpřesnil a „zkomplikoval“: prostor v postmoderní interpretaci skutečně je vytvářen a je aktivním činitelem konstituování společnosti, ale toto konstituování není vedeno žádnou obecnou pravdou a nemá skrytou podstatu, ale nabývá různých forem v konkrétních kontextech. Postmoderní cesta k pochopení prostoru nevede přes obecnou teorii, ale přes studium partikulárních forem prostorovosti v konkrétních místech.

Druhým dědictvím je znovuobjevení zájmu o studium míst a regionů. To přímo vyplývá z postmoderního zájmu o rozmanitost, odmítnutí velkých teorií a důrazu na vliv kontextu (sociálního, časového i místního). Gregory (1996 [1989]) srovnává postmoderní zájem o jedinečné a specifické se studiem územní diferenciací (areal differentiation) tradiční regionální geografie (chorologie). Tato popisná a v geografii dlouho odmítaná tradice se podle Gregoryho může znovu stát centrálním konceptem geografického myšlení. Musí to být ale *nová regionální geografie*, která bude teoreticky ukotvená a bude věnovat pozornost zapojení konkrétního kontextu do procesů vytváření míst. Gregory (1996) označuje takový postmoderně kritický přístup k „územní diferenciaci“ *regionální geografie plus* (Cresswell 2013: 182).

Jedním z cílů kvantitativní revoluce v 50. a 60. letech bylo zvýšit prestiž geografie: proměnit ji na disciplínu, respektovanou ze strany jiných akademických oborů. Zdá se, že tohoto cíle se podařilo dosáhnout o generaci mladším geografům díky postmodernímu obratu, založenému na radikálním odmítnutí všech předpokladů kvantitativní revoluce. Uznání se jí však nedostává tolik ze strany přírodovědných oborů jako je biologie nebo fyzika, se kterými se geografie srovnávala v 50. letech, ale ze strany společenských věd. Dnešní humánní geografie je plnohodnotnou a respektovanou součástí společenských věd a příspěvky mnoha geografů v nich patří k často čteným a citovaným pracím.

Česká postmoderní geografie? Českou geografii žádá vlna postmodernismu neproběhla. Nejsem si vědom toho, že by se někdo explicitně hlásil k postmodernismu nebo experimentoval s postmoderní formou tvorby, jako např. Allan Pred v USA nebo Gunnar Olsson ve Švédsku. To však neznamená, že by česká geografie nebyla ovlivněna postmodernismem. Jeho tvrzení jsou pro předmět studia natolik zásadní, že nebylo možné se jim vyhnout, a některé postmoderní pohledy se staly součástí myšlení českých geografů, i když někdy spíše implicitně, a ne jako výsledek studia francouzských filozofů. I čeští geografové interpretují svět, jehož součástí jsou postmoderní způsoby života. A vždy je tu samozřejmě možnost, že existují studentské práce, které byly ze strany vyučujících odmítnuty jako nerespektující pravidla, nedodržující formu, věnující se marginálním tématům, nebo dokonce jako provokativní – ale ve „skutečnosti“ jsou postmoderní!

10. Post-strukturalistické geografie

10.1 Postmodernismus a post-strukturalismus

Postmodernismus vedl k odmítnutí vyprávění velkých příběhů a hledání skryté podstaty věcí. Teoretické přístupy, které jsme dosud sledovali v této knize, jsou příkladem takových velkých příběhů: přírodní determinismus, humanismus, marxismus atd. Geografické výzkumy, vycházející z těchto přístupů, se snažily, dílčím způsobem, přispět k doplnění a zpřesnění těchto zobecňujících – pro postmodernisty totalitních – velkých interpretací světa.

Postmoderní důraz na kontext a sociální konstrukci jevů vedl k nahrazení velkých příběhů množstvím malých příběhů. „Teorie“, v postmoderním pojetí, není velkým příběhem, ale malým příběhem, usilujícím o pochopení života v určitém konkrétním kontextu, bez nároku na možnost vytvoření obecného poznání založeného na těchto dílčích pochopeních. To je značně pragmatický přístup k teorii: Cresswell (2013: 196) ho přirovnává k sadě nářadí („toolbox“), ze které lze podle potřeby vybírat teorie vhodné pro zkoumání konkrétní otázky v konkrétním kontextu. Tento pragmatický přístup vedl ke fragmentaci akademického výzkumu, pro který jsou dnes typické výzkumné týmy, zabývající se určitými otázkami pomocí svého „nářadí“, a příliš se nezajímající o práci jiných týmů. Pozitivním efektem této fragmentace je ale to, že ztěžuje rozdělení geografů a dalších výzkumníků do ideologicky znepřátelených táborů, jako např. „pozitivistů“ a „marxistů“, a tím snižuje potenciál pro vznik konfliktu.

Post-strukturalismus je souborem různorodých malých teorií. Lze se na něj pragmaticky dívat jako na sadu nářadí, ze které mohou geografové a jiní výzkumníci vybírat teorie vhodné pro cíl, který si stanovili. Při použití této definice je většina humanických geografů v našem století post-strukturalisty. Post-strukturalismus nemá žádného zakladatele jako marxismus nebo fenomenologie ani žádný manifest, ke kterému by se jeho stoupenci hlásili. To, co je spojuje, je odmítnutí strukturalismu, tedy představy existence nějaké hlubší struktury, ovlivňující naše jednání. S odmítnutím strukturalismu je to ale podobné jako s postmoderním odmítnutím základních předpokladů modernity: tím, že kritika vychází ze strukturalismu, ovlivňuje strukturalistické myš-

lení i post-strukturalismus, podobně jako moderní teorie ovlivnily postmodernismus. Post-strukturalismus by nevznikl bez strukturalismu, podobně jako postmodernismus bez modernity. Proto označení post- a ne anti-strukturalismus.

Post-strukturalismus a postmodernismus sdílí základní myšlenková východiska jako je odmítnutí metanarativních příběhů, odmítnutí existence skrytých esencí, nedůvěra v možnost vědecké reprezentace světa a skepse k možnosti poznání pravdy (kapitola 9). Značný přesah obou přístupů vedl některé autory k tomu, že je dokonce považují za synonyma (Phillips 2005: 72). „Struktury“, vůči kterým se vymezuje post-strukturalismus, lze totiž považovat za příklad esence či podstaty, vůči kterým se vymezoval postmodernismus. Opadnutí zájmu o postmodernismus a jeho nahrazení post-strukturalismem je někdy vysvětlováno tím, že pojem postmodernismus začal být nadužíván a ztratil svoji vypovídací hodnotu (Dixon a Paul Jones III cit. v Cresswell 2013: 206–207). Rozdíly mezi oběma přístupy jsou jen relativní, přesto jsou významné. Jestliže postmodernismus je více hravý, provokativní, experimentální, post-strukturalismus je více uvážlivý, analytický a filozofický. Postmodernismus má kořeny v umění a architektuře, post-strukturalismus v lingvistice a filozofii. Postmodernismus se zabývá především možnostmi poznání světa (epistemologie), post-strukturalismus i otázkami povahy bytí a existence (ontologie).

Post-strukturalismus vychází z filozofické tradice, označované *kontinentální filozofie*. Adjektivum „kontinentální“ je poněkud angloamerické: vyjadřuje to, že tvůrci této tradice jsou především němečtí a francouzští myslitelé. Tradice kontinentální filozofie začíná na konci 18. století u geografa-filozofa Immanuela Kanta. Východiskem post-strukturalismu je však poslední fáze této tradice, která začala v 60. letech 20. století a je tvořena myšlenkami zejména francouzských autorů. K zaměňování post-strukturalismu a postmodernismu přispívá také to, že k tradici kontinentální filozofie patří i filozofové postmodernismu jako Jean Francois Lyotard nebo Jean Baudrillard. Filozofii post-strukturalismu vytvářeli nejvíce Michel Foucault, Roland Barthes, Jacques Derrida, Gilles Deleuze aj. (Harrison 2006: 126). Francouzské filozofy však není možné jednoduše rozdělit na postmodernisty a post-strukturalisty.

V této kapitole nejdříve stručně představím strukturalismus a příklady snah o jeho překonání v rámci debaty o vlivu struktury a jednání, následně hlavní prvky, koncepty a metody post-strukturalistické analýzy, a konečně příklady geografického bádání inspirovaného post-strukturalismem.

10.2 Strukturalismus

Strukturalismus je teoretický přístup, založený na představě, že nejrůznější jevy a procesy, které můžeme pozorovat „na povrchu“, mají své příčiny ukryté hluboko v nevidi-

telné struktury. Pro pochopení těchto jevů a procesů (např. lidského chování) je tedy nezbytné odhalit tyto struktury a porozumět jim.

Pojem *strukturalismus* vychází z lingvistiky. Ferdinand de Saussure byl přesvědčený, že každý jazyk má určitou hlubokou *strukturu*, spočívající ve vazbách mezi prvky gramatiky. Tato struktura umožňuje, že si navzájem rozumíme, i když používáme různé hovorové výrazy, slang, ironii apod. Různé jazyky mají podobnou strukturu gramatiky, která nám usnadňuje učení se cizích jazyků. Podobně v antropologii Claude Lévi-Strauss tvrdil, že hluboko pod povrchem neobyčejné pestrosti lidských kultur se skrývá určitá společná struktura; tu hledal například analýzou mýtů, rozšířených v různých kulturách. Cílem strukturalistického výzkumu v antropologii tak nejsou lidé nebo jednotlivé kultury, ale prvky struktury ukryté v jejich mýtech a kultuře.

Phillip Smith (cit. v Murdoch 2006: 6) shrnuje podstatné rysy strukturalismu takto:

- Hloubka vysvětluje povrch. Zdánlivě chaotický a nepředvídatelný charakter společenského života je iluzorní, protože pod povrchem jedinečných událostí jsou skryty příčinné mechanismy.
- Tato hloubka je strukturovaná. Příčinné mechanismy jsou uspořádané, organizované, řídí se pravidly a jsou utvářeny omezeným počtem prvků.
- Vědec je objektivní a nezaujatý pozorovatel. Odhaluje pravdu, která není zřejmá aktérům společenského života.
- Kultura je stejná jako jazyk. Je systemická a měla by být zkoumána jako celková forma, v níž kombinace jednotlivých prvků vytváří význam a podněcují k jednání. Systemický pohled na kulturu – a společnost s ní spojenou – znamená, že tato kultura je chápána jako uzavřená, oddělená od jiných kultur a společností.
- Strukturalismus stojí mimo humanismus. Člověk je málo důležitý, protože významy a jednání vycházejí z příčinných mechanismů a ne z jednotlivců. Studium společnosti by se proto mělo zaměřit na mechanismy spíše než na aktéry.

Strukturalistický pohled lze použít k analýze nejrůznějších „povrchových“ projevů života. Marxismus, včetně marxistické geografie v podání Smithe a Harveyho, s vírou v rozhodující roli skryté struktury, vytvářené výrobními silami a výrobními vztahy, je typickým příkladem strukturalistického přístupu. Jiným příkladem je prostorová věda, snažící se vysvětlit rozmístění sídel nebo pohyb lidí jako povrchový projev určité hlubší struktury; tu se snažila modelovat např. teorie centrálních míst.

Strukturalistické myšlení, s jeho malým zájmem o „povrchové“ jevy a důrazem na poznání „příčinných mechanismů“, mělo velký vliv ve společenských vědách po většinu 20. století. V humánní geografii to znamenalo malý zájem o jednání lidí, protože to bylo pouze povrchovým projevem. Sauerovská kulturní geografie, prostorová věda a marxistická geografie jsou typickými příklady strukturalismu v geografii. Ale i humanistická geografie, přes svoji snahu „zalistovat“ geografii skutečnými lidmi,

částečně sdílela strukturalistický zájem o poznání hlubších struktur lidské existence (Cresswell 2013: 198).

V 70. letech začal být strukturalismus ve společenských vědách včetně geografie kritizován pro ignorování významu jednání sociálních aktérů - lidí. Projevem kritiky byla rozsáhlá debata o relativním významu „struktur“ a tvořivého lidského jednání. Z tohoto sporu vycházejí přístupy, hledají kompromisní stanovisko: teorie strukturace.

10.3 Spor o strukturu a jednání

Typickým příkladem diskuze o relativním významu *struktury* (structure) a *jednání* (agency) pro utváření společenského života (tzv. *structure-agency debate*) v geografii byla debata mezi humanistickými a marxistickými geografy, která probíhala v 70. a 80. letech. Humanističtí autoři v ní zdůrazňovali lidskou aktivitu a tvořivost, schopnost nezávisle jednat a svobodně se rozhodovat. Marxističtí a feminističtí autoři naopak tvrdili, že přílišný důraz na jednání přehlídí zásadní vliv procesů akumulace kapitálu a patriarchy, jejichž výsledkem je struktura společnosti, rozdělené na sociální třídy nebo muže a ženy, a kde příslušnost k těmto sociálním skupinám zásadně omezuje možnosti lidského jednání.

Protože bylo zřejmé, že společenský život je výsledkem individuálního jednání i jeho strukturálních omezení, vedla diskuze o struktuře a jednání ke vzniku celé řady kompromisních teorií, snažících se vysvětlit společenské procesy jako výsledek působení jak struktury, tak jednání. Například Michel de Certeau, francouzský filozof každodenního života, přirovnával naše používání městského prostoru k používání jazyka. Struktura jazyka s jeho gramatikou a slovní zásobou omezuje možnosti našeho vyjádření, přesto jazyk dokážeme používat kreativně a přizpůsobujeme ho kontextu (např. jinak mluvíme o bakalářské práci se spolužáky, jinak s rodiči a jinak s komisí u státnic). Podobně prostorová struktura města vytváří bariéry v podobě zdí domů, ohrad, železnic a dálnic, přesto se dokážeme městem pohybovat kreativně, vytváříme zkratky a vymýšlíme nové trasy. Používání jazyka i chůze městem je podle de Certeau výsledkem naší volby mezi omezeními a příležitostmi, které struktura vytváří (Cresswell 2013: 202).

Z více kompromisních „řešení“ sporu mezi vlivem struktury a jednání se v geografii stala v 80. letech nejznámější *teorie strukturace* britského sociologa Anthonyho Giddense (1984). Klíčovým pojmem Giddensovy teorie je *dualita struktury*. Vyjadřuje, že sociální struktury jsou vytvářeny jednáním a současně jsou nástrojem toho vytváření. Struktura a jednání v tomto pohledu nestojí v protikladu, ale jsou dvěma různými stránkami stejné věci - společenského života (*social praxis*). Struktura není něčím skrytým, neexistuje vně jednání lidí. Je tvořena *pravidly* (rules) a *zdroji* (resources). Pravidla jsou techniky a procedury, kterými se lidé vyrovná-

vají s různými situacemi; zdroje jsou materiální předměty nebo činnost jiných lidí, které využíváme k dosažení cílů. Obojí, tj. pravidla i zdroje, nejsou neměnné, ale jsou kontinuálně vytvářeny a přetvářeny jednáním lidí. Giddens zdůrazňuje význam rutinních každodenních činností pro konstituování společenského života, a význam nezamýšlených důsledků lidského jednání: lidé přetvářejí svět zpravidla neúmyslně. Naše každodenní jednání není výsledkem působení nějakých skrytých struktur, ale je aktivním prvkem, který tyto struktury vytváří. Struktury sice omezují naše jednání, ale na druhé straně ho i umožňují: bez struktur bychom byli ve světě i ve společnosti dezorientováni (Lippuner a Werlen 2009).

Giddensova teorie strukturace našla v angloamerické humánní geografii v 80. a 90. letech značný ohlas především pro její explicitní důraz na význam prostoru pro konstituování společenského života. Giddens pro studium prostorovosti každodenního života využíval metody Hägerstrandovy geografie času (kapitola 5). Derek Gregory, Giddensův spolužák z univerzity v Cambridge, vycházel z teorie strukturace ve své koncepci *nové regionální geografie* (regionální geografie plus, viz kapitola 9). Allan Pred (1984) využil Giddensovu teorii k interpretaci místa jako nikdy nekončícího procesu současného působení struktury a jednání. Struktura a jednání se navíc v procesu vytváření míst vzájemně ovlivňují. Od 90. let však byla Giddensova teorie strukturace kritizována za přehlížení role kultury nebo pro vytváření nových pojmů a budování logických vazeb mezi nimi, ale bez dostatečného propojení se světem vně teorie (Entrikin a Tepple 2006, Warf 2007), a postupně byla zastíněna „pravými“ post-strukturalistickými přístupy (níže).

S podobným řešením sporu mezi strukturou a jednáním přišel ve frankofonním světě sociolog Pierre Bourdieu. Jeho pohled je označován jako *teorie praktikování* (theory of praxis). Bourdieu se zabýval rozporem mezi tím, co nazýval *objektivismus* a *subjektivismus*. Objektivismem označuje přístupy, které věří v existenci objektivních struktur jako rámců pro vysvětlení každodenního jednání (tj. strukturalistické přístupy). Subjektivismem označuje fenomenologické přístupy, které vyzdvihují význam neomezené individuální zkušenosti (tj. individualistické přístupy). Bourdieu navrhl pro propojení těchto přístupů koncept habitusu. *Habitus* vyjadřuje procesy, kterými se lidé vnitřně ztotožňují s „vnější“ strukturou a kterými současně lidská subjektivita tuto strukturu vytváří. Struktura a jednání se tak vzájemně utváří v procesu nikdy nekončící iterace – podobně jako u Giddense. Místa a regiony jsou v tomto pohledu neustále vytvářeny, udržovány a transformovány, a to v rámci už dříve vytvořených míst, regionů nebo jiných prostorových uspořádání na různých měřítkových úrovních. Prostorovost je součástí jednání a zkušeností (Cresswell 2013: 205).

Strukturační teorie jako je Giddensova nebo Bourdieho bývají vysvětlovány na příkladu hry – například basketbalu. Hra má určitá pravidla a hraje se v rámci určité prostorové struktury (rozměry hřiště, výška koše apod.). Dobré hráče ale nevytváří znalost pravidel – k tomu je potřeba aktivní a kreativní jednání hráčů. Nejlepší

hráči jsou ti, kteří pro svůj tým dokážou vytěžit maximum při respektování omezení daných pravidel a prostorovým uspořádáním. „Není nic svobodnějšího a současně nic víc omezovaného než pohyb dobrého hráče.“ (Bourdieu [1986] cit. v Cresswell 2013: 205) Kreativní využívání pravidel ze strany hráčů, stejně jako nové metody tréninku nebo nové materiály, vedou čas od času k potřebě změny pravidel (tj. ke změně „struktury“), popř. ke vzniku nové hry.

V 80. letech a počátkem 90. let upoutal pozornost geografů ještě jiný teoretický přístup: *kritický realismus*. I ten lze interpretovat jako střední cestu mezi strukturou a jednáním, přestože tyto pojmy nepoužívá a jeho hlavním cílem, v geografii, bylo řešení rozporu mezi naivním empirismem prostorové vědy a *idealismem* humanistické geografie. Existuje několik variant realistické filozofie; geografické myšlení však nejvíce ovlivnil kritický realismus britského filozofa Roye Bhaskara a britského geografa Andrew Sayera (Cloke et al. 1991, Pratt 2009). Kritický realismus odmítá empirismus prostorové vědy jako naivní: svět je složitější než jak se nám jeví (tj. naše poznání není prostým odrazem reality). Současně odmítá i idealismus humanistických (a postmoderních) přístupů, podle kterých jsou společenské kategorie jen sociální konstrukcí.

Andrew Sayer (2006), hlavní advokát kritického realismu v geografii, tvrdí, že sociální jevy sice v zásadě jsou sociálními konstrukcemi, avšak nemohou být vytvářeny zcela libovolně, bez závislosti na „reálném“ světě. Ke každé konstrukci jsou potřeba určité látky; v případě sociální konstrukce jsou takovými látkami myšlenky, představy apod. Úspěch konstrukce záleží na tom, jak jsou využity vlastnosti těchto látek. Pokusy o konstrukci často selžou: podle realistů je to doklad existence reálného světa, existujícího nezávisle na našich představách. Sayer (2006) vysvětluje příklad úspěšné konstrukce na příkladu disciplíny geografie (viz též Daněk 2008a: 32).

Kritický realismus je propracovaný teoretický přístup, používající metodu *abstrakce* k poznání povahy vztahů mezi různými „úrovněmi“ či koncepty „reality“ (Pratt 2009: 380). Usiluje o rozlišení podmínek nutných pro vznik určitého jevu nebo události, a podmínek náhodných. Aby k události došlo, musí být naplněny nutné podmínky; to však samo o sobě nestačí – je potřeba splnit také nějakou náhodnou (místní, specifickou) podmínku. Cloke et al. (1991: 147) to vysvětlují na příkladu střelného prachu. Přítomnost střelného prachu je nutnou podmínkou výbuchu, ale sama o sobě nestačí. Jsou potřeba ještě jiné, specifické podmínky, jako je přítomnost rozbušky a její zažehnutí. Podobně ve společnosti jsou přítomny určité síly jako nezbytné podmínky některých jevů, ale záleží na přítomnosti specifických místních podmínek, jestli tyto síly budou uvolněny. Realismus používá metodu abstrakce k rozlišení nutných příčinných sil a náchylnosti specifických struktur k určitým procesům, ke kterým dojde při naplnění specifických podmínek. Ve vztahu k diskusi o struktuře a jednání lze „nutné podmínky“ kritického realismu, jako je přítomnost střelného prachu, považovat za strukturu, a specifické podmínky, jako je rozbuška, k jednání (Cresswell 2013: 201).

Vliv kritického realismu byl v 80. a 90. letech výrazný v angloamerické ekonomické geografii a také v geografii města (Pratt 2009: 381–382). Andrew Sayer inspiroval také pražskou *albertovskou školu* (např. Hampl 1998).

10.4 Od strukturalismu k post-strukturalismu

Různé verze teorie strukturace i kritický realismus v geografii vyplynuly z diskuzí mezi hlavními proudy „první vlny“ post-positivistických přístupů, tj. mezi humanistickou, marxistickou a feministickou geografii. V 80. letech představovaly rozpracované a filozoficky ukotvené teoretické přístupy, které, jak se tehdy zdálo, vytvářely slibnou základnu pro konkrétní geografické výzkumy. Například vlivná diskuze teoretických přístupů v humánní geografii z roku 1991 (Cloke et al. 1991) věnovala teorii strukturace a kritickému realismu 77 z celkových 200 stran textu. K využití této základny ale ve větší míře nakonec nedošlo a teorie strukturace i realismus dnes zůstávají na okraji zájmu geografů. Hlavním důvodem je to, že jejich kompromisní, resp. dialektická řešení byla pro mnohé geografy stále příliš strukturální, stála blíže k marxismu než k idealismu, a pro empirický výzkum byla hodně abstraktní. V průběhu 90. let byly tyto přístupy v geografii postupně zastíněny novými, opravdu post-strukturalistickými přístupy:

„Post-strukturalismus se pokouší úplně a s konečnou platností zbavit představy existence nějaké koherentní struktury, která předchází každodennímu životu. Jestliže jiné přístupy trvaly na existenci určitého vědomí „reality“ nebo „pravdy“, které předchází myšlení a jednání, potom post-strukturalismus je souborem myšlení, které trvá na tom, že „realita“ a „pravda“ jsou výsledkem toho, co si myslíme a co děláme, spíše než naopak.“ (Cresswell 2013: 206)

Pro vývoj post-strukturalismu byl rozhodující vývoj v lingvistice a filozofii. Literární teoretik a lingvista Roland Barthes navázal na Lévi-Strausovu analýzu mýtu a po většinu života byl přesvědčený, že strukturalismus je vhodným východiskem pro takovou analýzu. Přelomem byla jeho známá esej „Smrt autora“. Toto dílo, které poprvé vyšlo v roce 1968, bývá považováno za počátek vývoje post-strukturalismu. Barthes v něm došel k názoru, že nemá smysl hledat v textu jeden hlavní význam. (Literární kritiku, která se snaží definovat smysl sdělení knihy, dokonce označil za buržoazní, protože vytváří z uměleckých děl zboží ke konzumaci.) Naopak, v každém textu je podle Barthes obsažený nadbytek významů. To otevírá možnost pro alternativní interpretace, nezávislé na úmyslu autora. Význam není skrytý v textu, ale vytváří ho sám čtenář; ten je aktivním subjektem vytváření významu. To znamená, že texty jsou otevřené různým interpretacím: neexistuje jen jediné vysvětlení, vyplývající z nějakých skrytých „příčinných mechanismů“.

„Objevení“ čtenáře jako aktivního subjektu v procesu vytváření významu bylo důležitým krokem k post-strukturalistickému myšlení. Znamená, že pochopení významu není možné dosáhnout jen vědeckým zkoumáním struktury. Význam je vytvářený ve vztahu mezi čtenářem a textem. Ve studiu společnosti to znamená, že pro fungování sociálních systémů jsou klíčové vztahy mezi subjekty a objekty, tj. mezi jedním a strukturou (Murdoch 2006: 7). Takové společnosti a kultury nejsou uzavřené, jak předpokládal strukturalismus, ale naopak otevřené a proměnlivé. Pro jejich poznání je potřeba věnovat pozornost nejen „hloubce“, ale i „povrchu“; před zkoumáním hloubky je preferováno zkoumání „šířky“ různých interpretací.

Z uznání nadbytku významů podle Jacquese Derridy vyplývá to, že každá snaha o prosazení jediné interpretace (o což usiloval strukturalismus) je problematická či dokonce nelegitimní. Existuje-li totiž množství různých perspektiv, znamená prosazování jedné z nich potlačování ostatních (Murdoch 2006: 8). Prosazení určité perspektivy nevypovídá nic o její kvalitě, ale o moci či autoritě toho, kdo ji prosazuje. Každá taková snaha podle Derridy musí skončit nezdarem.

Uznání existence množství různých významů a uznání člověka (subjektu, čtenáře) jako aktivního tvůrce těchto významů ostře odlišuje post-strukturalismus od strukturalismu. Současně však post-strukturalismus sdílí některé předpoklady strukturalismu. Je to především jeho zájem o systémy a vztahy uvnitř těchto systémů spíše než o jednotlivce: význam není vytvářený jednotlivci, ale soubory kulturních a sociálních vztahů; člověk je chápán spíše jako výsledek cirkulace významů než jejich zdroj (Murdoch 2006: 9).

Murdoch (2006: 9–10) shrnuje hlavní rysy post-strukturalistické analýzy takto:

- Význam a jednání musí být chápány v kontextu širších vztahů. Post-strukturalismus uchovává starší strukturalistický zájem o „systémy“ spíše než jednotlivce – tím zůstává anti-humanistický. Nevěří však, že tyto systémy mohou být pochopeny odhalením hlubší struktury. Místo toho se soustředí na povahu vazeb v těchto systémech.
- Systémy jsou otevřené (spíše než uzavřené). Význam a jednání nejsou jednoduše projevem skrytých struktur, ale rozrůstají se složitými a neočekávanými způsoby, a to v závislosti na vztazích mezi subjekty a objekty v systému (*systemické vztahy*).
- Tyto vztahy jsou předmětem soupeření. Stejně jako existuje soupeření o utvoření významu textu, existuje soupeření o utvoření různých typů identit. Takové soupeření se snadno stává předmětem mocenského boje.
- Systemické vztahy a soupeření o významy a identity se vzájemně ovlivňují. V kapitalistické společnosti se některé významy snadno stanou privilegovanými před ostatními. Tyto významy ale nejsou stabilní (jak tvrdili strukturalisté): pravděpodobně se změní se vznikem nových interpretací a nových forem vytváření identit.

- Subjektivita je decentrovaná. Význam a identita se vyvíjejí jako součást relačních systémů. To znamená, že subjektivita je fragmentovaná a jednotlivci mohou být vtaženi do konkurenčních systémů významů a vytváření identit.

10.5 Post-strukturalismus v geografii

Geografické poznání světa bylo vytvářeno pomocí zavedení rozlišujících kategorií, vytvářejících binární dvojice protikladů: například příroda – společnost, jádro – periferie, lokální – globální, město – venkov apod. I rozdělení disciplíny na fyzickou a humánní geografii je výsledkem této kategorizace. Post-strukturalismus netvrdí, že kategorie jako např. „příroda“ nebo „společnost“ neexistují. Je však skeptický k vymezování ostrých hranic mezi kategoriemi. Podle post-strukturalistů jsme totiž nejdříve zavedli tyto hranice a následně klasifikovali a mapovali různorodé jevy jako příslušející na jednu nebo druhou stranu pomyslné hranice; tím byl význam takové hranice (např. mezi přírodou a společností) posilován, vazby přes hranici opomíjeny a hraniční jevy marginalizovány (Wylie 2006).

Kategorie a hranice mezi nimi jsou příkladem „struktury“ – jakési sítě, pomocí níž jsme „rozškatalkovali“ svět, přírodu i společnost (v doslovném i přeneseném slova smyslu – Cresswell 2013; 2007). Taková struktura je užitečná k popisu a mapování; je to forma generalizace různorodosti světa. Jejím cílem je udělat svět „čitelný“ (legible) a uchopitelný pro interpretaci. Problém vzniká ve chvíli, kdy tyto kategorie a hranice mezi nimi jsou považovány za objektivně existující „hlubokou“ strukturu a jsou používány nejen pro popis různorodosti světa, ale jako „příčinné mechanismy“, které tuto různorodost vytvářejí. Námi zavedené, tj. sociálně konstruované hranice pak jsou považovány za reálně existující. Takový pohled je podle post-strukturalistů naivní, přehlíží, že tyto hranice nejsou přirozené, ale byly vytvořeny lidmi, přehlíží okolnosti jejich vytvoření, včetně otázek kdo, kdy a s jakým cílem je zavedl. Především však přehlíží, že tyto kategorie nejsou neutrální, ale že jejich vzájemný vztah je nerovný (nadřazenost jádra nad periferií, společnosti nad přírodou, globálního nad lokálním atd.), že jsou vzájemně *utvářeny* ve vztahu ke svému protikladu (bez něj by ztratily smysl), a že utvářejí identitu subjektů v kategorii obsažených. Odtud vyplývá zájem post-strukturalistických geografů o studium historického, geografického a mocenského kontextu vytváření rozlišujících kategorií nebo o hraniční jevy, obtížně zařaditelné do předem vytvořených polí „struktury“.

Metodou, často používanou ke zpochybnění tvrzení o „přirozené existenci“ společenských jevů, je *dekonstrukce*. Metodu rozpracoval Jacques Derrida v 60. a 70. letech, zvláště v díle *O gramatologii* [1967]; v geografii jí však začala být věnována pozornost až koncem 80. let s nástupem postmodernismu (Barnett 2009: 27). Dekonstrukce je

analytická metoda, která usiluje o destabilizaci zdánlivě stabilních systémů významů tím, že ukazuje jejich rozporuplný, paradoxní a náhodný charakter (Aitken a Valentine 2006: 339). Dekonstrukce není destrukcí zažitých interpretací, ale „destruktivní konstrukcí“, resp. osvobozením od jednoho dominantního významu a otevřením možností vytváření více různých významů.

Derrida ukazuje, jak je naše myšlení formováno pomocí binárních dvojic, například mysl-tělo, objektivní – subjektivní, muž-žena, já-ty, my-oni, západ-východ atd. Obě části dvojic jsou neoddělitelně propojeny, ale nerovnými vztahy: Derrida je označuje *násilné hierarchie* (*violent hierarchies*; Wylie 2006: 300). Násilí přitom není jen symbolické, ale i reálné: například vytvoření hranice mezi „Západem“ a „islámským světem“ nebo legálními a ilegálními imigranty legitimizuje násilí vůči „tomu druhému“. Dekonstrukce je obranou proti tomuto hierarchizovanému rozdělení světa. Ukazuje částečnost, historickou a geografickou specifickou a rozporuplnost konstruovaných dvojic. Především ukazuje vzájemnou závislost binárních opozic. Centrum je závislé na periférii nejen materiálně, ale i symbolicky: centrum = „ne-periferie“. To je důležité, Znamená to, že centrum (a podobně „my“, „západ“, „heterosexualita“ aj.) není normou, od které se „ti druzí“ odchyľují, ale že obojí je relačně utvářeno a vzájemně závislé. To, co se mohlo jevit jako vedlejší nebo náhodné, je představeno jako zásadní pro fungování systému.

Ve výčtu binárních opozic lze pokračovat téměř do nekonečna. Geografové věnovali pozornost zejména dekonstrukci opozic jednání-struktura, stát-společnost, kultura-ekonomika, prostor-místo, černá-bílá, muž-žena, příroda-kultura, lokální-globální, čas-prostor (viz Cloke a Johnston 2005). Výše, v části o geografii diference v kapitole 8, byla neznačena dekonstrukce dvojice muž-žena. Kritická geopolitika (kapitola 9) je dekonstrukcí představ o „přirozeném“ strategickém významu určitých míst a regionů, které vytvářela tradiční geopolitika.

Post-strukturalismus není tak radikálním politickým projektem jako marxismus (a radikální geografie). Přesto i post-strukturalismus je politicky angažovanou teorií, usilující o odstranění diskriminace. Jednou možností boje proti diskriminaci, vyplývající z nerovných vazeb mezi oběma částmi binární dvojice, je postavit se na stranu znevýhodněné části. To je strategie, kterou zvolila radikální nebo raná feministická geografie. Post-strukturalismus místo toho usiluje o problematizování, znejistění, dekonstrukci hranic, které utváření nerovných vztahů umožňují. Odtud vyplývá zájem post-strukturalistických geografů o všechny formy odporu. Různé formy odporu, ať jde o masová sociální hnutí nebo nenápadné zpochybnění symbolů dominantní moci, totiž ukazují, že působení struktur je vždy neúplné a zpochybnované. Pokud dochází k různým projevům odporu, znamená to, že společenský život nemůže být determinován strukturou (Cresswell 2013: 209). Moc a odpor proti ní, zejména v oblasti široce chápané kultury, patří k hlavním ohniskům zájmu post-strukturalistických geografů.

10.6 Prostor, vědění a moc

Nejvlivnějším myslitelem post-strukturalismu v geografii i společenských vědách byl (a zůstává) francouzský filozof, či historik myšlenek, Michel Foucault. Jeho dílo nelze jednoduše zařadit nebo označit jedním přívlastkem. V některých svých dílech má blíže ke strukturalismu, jinde je otevřeně post-strukturalistou. Jeho práce netvoří nějaký koherentní celek; studie vzniku moderní psychiatrie (Foucault 1994 [1961]), klinické medicíny (Foucault 2010 [1963]), vězeňství (Foucault 2000 [1975]), sexuality (1999 [1976]) aj. představují spíše samostatné studie. Sám svoje přístupy a metody v diskuzi s francouzskými geografy označil za pomůcky či triky, které ve svých výzkumech mohou kreativně používat, pokud je uznají za užitečné. „Pokud vám poslouží jeden či dva z triků, které jsem použil v případě psychiatrie, donucovacího systému nebo přírodní historie, budu potěšen. Pokud shledáte potřebu mé nástroje proměnit nebo použít jiné, potom mi ukažte, jaké to jsou, protože mi to může být k prospěchu.“ (Foucault [1980] in Cresswell 2013: 196)

Metody, které používal Foucault ke zkoumání historie systémů myšlení ve svém prvním tvůrčím období, bývají označovány jako *archeologie*, ve druhém období jako *genealogie* (Philo 2011: 163–164). Pomocí archeologie Foucault sledoval vytváření systémů vědění (tj. diskurzů, viz níže), které položily základy intelektuálních konceptů jako je psychiatrie a klinická medicína a s nimi spojených zařízení jako je psychiatrická léčebna a nemocnice. Předmětem genealogie byly méně systémy vědění a více mechanismy moci, které vědění utvářejí. Genealogie je metoda vytváření „historie současnosti“ pomocí historické rekonstrukce způsobů, kterými vytváříme vědění o společnosti. Důraz je kladen na dekonstrukci myšlenek o konstituování společnosti, které se staly samozřejmé, běžné a univerzální (Hubbard a Kitchin 2011: 493). Jestliže cílem post-strukturalistů bylo decentrovat a relativizovat vliv struktury, resp. rozlišení (tj. hranic mezi kategoriemi), uvalených na společnost, potom Foucault se zajímal o okolnosti vzniku těchto rozlišení. Pokud totiž tato rozlišení mají historii, tj. byla vytvářena v určité době za určitých podmínek, potom nejde o hluboké struktury, ale výsledek specifického vývoje v podmínkách určitého rozložení moci.

Foucaultovým klíčovým tématem, a tím, které ho dělá zvláště přitažlivým pro geografy, bylo propojení vědění a moci, a významu prostoru pro jejich utváření. Toto téma je výrazné v knize *Dohlížet a trestat* (Foucault 2000). V ní Foucault mapuje historickou proměnu metod donucovací moci od tělesných trestů k moderním kázeňským, policejním a dalším donucovacím systémům, založeným na využití technologií a prostorového uspořádání. Zvláště známá se v geografii stala Foucaultova ilustrace vlivu prostorového uspořádání architektury na lidské chování, a její využití donucovací mocí, pomocí příkladu *pan-optikonu* (Panopticon). Pan-optikon je architektonické uspořádání budovy vězení, které navrhl v 18. století britský právník Jeremy Bentham

(Elden 2009b: 517). Pan-optikon je budova kruhového půdorysu, obklopující centrální nádvoří. Po jejím obvodu jsou v několika patrech umístěny cely, které jsou otevřené do nádvoří a osvětlené světlem, pronikajícím z vnějšku. Uprostřed nádvoří stojí centrální pozorovací věž, z níž je vidět do každé jednotlivé cely. Možnost neustálého dohledu stráží má seberegulační vliv na chování vězňů; to Foucault označuje *disciplínou*. Navíc okna v pozorovací věži mohou být zacloněna tak, že vězni nemohou vědět, jestli jsou v daném okamžiku pozorováni nebo ne. Jejich chování je tak ovlivněno už jen samotným prostorovým uspořádáním budovy.

Na příkladu pan-optikonu Foucault ukázal, jak může být znalost určitého prostorového uspořádání využita (donucovací) mocí k ovlivnění lidského chování. Prostor v tomto pojetí získává aktivní roli (Creswell 2013: 210). Foucault ukázal, že prostor může být aktivním a klíčovým činitelem v působení moci. To inspirovalo geografy ke konkrétním výzkumům využití prostoru v procesu konstituování moci a vědění (Wood 2007).

Příkladem dnešního využití vědění a prostorového uspořádání ze strany donucovací moci jsou moderní technologie *sledování (surveillance)* jako jsou průmyslové kamery v obchodních domech, na křižovatkách, letištích nebo hraničních přechodech, ale i biometrické pasy, možnost sledování mobilů, návštěv webových stránek nebo používání kreditních karet apod. V oblasti vedení války a vojenského zpravodajství to jsou např. družicové kamery nebo bezpilotní letadla (drony). Jejich pohled je podobný pohledu neviditelných stráží ve věži Benthemova vězení a může mít podobný disciplinační vliv na naše chování. Jak však uvádí Stephen Graham (2009: 734), tyto *elektronické dohlížecí systémy* nevytvářejí nějaký globální pan-optikon či pohled „velkého bratra“, ale jsou fragmentované: jde spíše o polyg-optikony či pohled mnoha „malých bratrů“. Zkoumání jejich vlivu na jednotlivce, a způsobů, kterými se lidé této disciplinaci brání, vede k vytváření „malých teorií“ o působení moci, technologie a prostoru v konkrétním kontextu – přesně v duchu post-strukturalismu. Fórem pro tento, teprve začínající typ výzkumů, je například časopis *Surveillance and Society*.

Geografové našli ve Foucaultových myšlenkách více konceptů či „triků“, které – pokud se jeví pro dané téma užitečné – používají ve vlastních výzkumech. Patří k nim i *governmentalita* (governmentality), *biopolitika* (biopolitics) nebo *diskurz* (discourse).

Governmentalitou Foucault označuje umění vládnutí, tedy postupy, které vytváří ovladatelnou společnost. Aspekt „umění“ odkazuje na to, že jde o postupy, které zpravidla nespolehají na užití donucovací moci, ale na vytváření a využití znalostí, které jsou společností přijímány jako normální, běžné, všeobecné (a tedy nemá smysl se proti nim bránit jako v případě donucovací moci). Tyto postupy zahrnují popis a problematizování společnosti a mechanismy, kterými vláda reaguje v určitých situacích. Governmentalita označuje také dlouhodobý proces, kterým vlády moderních států získávaly informace o společnosti, vytvářely rozlišení mezi normálním a nenormálním

chováním, zakládaly instituce, které shromažďovaly toto vědění a dohlížely na prosazování těchto rozlišení; tím ovládaly obyvatelstvo a současně posilovaly vlastní moc (Häkli 2009: 629). Rozlišení mezi mentálním zdravím a nemocí – a na něj navazující budování „blázinců“ – je jedním příkladem. Definování chudoby a na něj navazujících nástrojů a institucí politiky boje s chudobou je jiným příkladem. Celá oblast sociálního zabezpečení a sociální péče je založena na vymezení oprávněných osob, stanovení podmínek jejich chování a určení politik, kterými stát pečuje o blaho těchto osob; tedy na vytvoření čitelné společnosti a jejím rozčlenění do definovaných kategorií, jejichž příslušníci sami očekávají (bez násilí) aktivitu vlády vůči nim (vyplacení dávek, zajištění služeb apod.).

Originalita konceptu governmentality spočívá v jeho schopnosti překonat binární opozici svobody a útlaku. Ukazuje, že moc působí nejen jednoduše pomocí násilí, ale spíše současným spolupůsobením technik, zajišťujících násilí, a procesů, skrze které jednotlivci utvářejí a modifikují sami sebe. Moderní suverénní stát a moderní autonomní jedinec podle Foucaulta nejsou protiklady, stojící proti sobě, ale spíše entity, které se utvářejí ve vzájemné interakci (Häkli 2009: 629).

Zvláštním případem governmentality je i *biopolitika* – koncept, který Foucault rozpracoval ve svých *Dějínách sexuality* (1999). Označuje způsob vládnutí, který reguluje celé populace i jednotlivce tím, že pečuje o nejrůznější aspekty jejich života, vč. biologických aspektů jako je zdraví nebo reprodukční chování (ibid.). Tuto moc nad životem Foucault označuje *biomoc* (biopower). Foucault studoval proměnu vládnutí, ke které docházelo v Evropě od 17. století. Zatímco dříve měl vládce moc vzít život a o jiné aspekty života poddaných se nezajímal, biomoc je moderní forma moci, která se ujímá života, spíše než aby hrozila smrtí. Biomoc je utvářena věděním, postupy a institucemi, používanými k disciplinování individuálního těla i celých populací. Působí prostřednictvím jemných mechanismů regulace a manipulace, které jsou šířeny administrativním aparátem moderního státu. Jejím předmětem se stává péče o zdraví. Vytváří návody správného způsobu péče o tělo i ducha, stravování, cvičení, sexuálního chování apod. Moc a vědění se společně stávají silou, transformující lidský život. „Biomoc tak integruje život do oblasti politiky a vládnutí – stává se správou zdraví.“ (Parusniková 2000: 133)

Jedním z nejužívanějších konceptů post-strukturalistických geografů, zvláště v sociální, kulturní a politické geografii, je diskurz.

10.7 Diskurz, geopolitika a rozvoj

V tradičním významu slovo diskurz označuje písemnou nebo ústní rozpravu (resp. soubor psaných nebo mluvených textů) k určitému tématu. V tomto významu např. Hruška (2014: 591) píše o „politickém diskurzu“ a Mulíček et al. (2013: 785) o „kultur-

něgeografickém diskurzu“. Ve Foucaultově pojetí má diskurz širší a současně víc konkrétní význam. Označuje nejen texty a myšlenky, které tyto texty vyjadřují, ale také jednání, instituce a věci, které z těchto myšlenek vyplývají a jsou jimi vytvářeny. Například psychiatrická léčebna nebo moderní vězení nejsou prostě jen předmětem diskurzu mentálního zdraví nebo trestního systému, ale byly těmito diskurzem vytvořeny. Foucault v Archeologii vědění (2002 [1969]) popisuje diskurz jako systém myšlení, tvořený myšlenkami, postoji, jednáním, domněnkami a postupy, které systematicky vytvářejí subjekty a světy, o kterých vypovídají.

Foucaultovo pojetí bylo pro geografů atraktivní, protože diskurz v jeho chápání představoval „mechanismus“, který může vytvářet „světy“, tedy prostory a místa. Navíc nejde o vytváření nějakého univerzálního a statického prostoru, ale specifických a proměňujících se prostorů a míst. Diskurz byl v posledních dvaceti letech využitý jako konceptuální rámec ke kritickému studiu několika tradičních geografických konceptů (např. geopolitiky nebo rozvoje, viz níže). Někteří geografové se také podrobněji zabývali vlastnostmi diskurzu a jeho významem pro geografii.

Cresswell (2009, 2013) píše o Foucaultově „teorii diskurzu“. Tato teorie podle něj hledá odpovědi na „epistemologické otázky o tom, jak víme to, co víme, odkud toto vědění pochází, kdo je oprávněn se k němu vyjadřovat a konečně jak je vytvářena ‘pravda’.“ (Cresswell 2013: 210) Diskurz je víc než jen soubor myšlenek o určitých jevech a vlastnostech světa. Vytváří určitý koherentní „režim pravdy“ s vymezenými hranicemi a kritérii pro to, co může být zahrnuto a kdo je oprávněn se na tom podílet – a které myšlenky a autoři jsou vyloučeni. Diskurz zahrnuje kromě myšlenek a představ také různé formy reprezentace, jednání, instituce a infrastrukturu, ve kterých jsou tyto myšlenky a představy „ukotveny“ („embedded“; Campbell 2009: 167). Diskurz nevypovídá jen prostě o něčem, co existuje. Naopak, diskurzy vytvářejí nové významy a činnosti, jimiž jsou utvářeny předměty (např. vězení) i subjekty (vězni). Schopnost diskurzů vytvářet předměty materiálního světa i lidskou subjektivitu je označována *performativita*. Performativita diskurzů propojuje jejich stránku myšlenkovou (textovou) a materiální. Diskurz v tomto smyslu není prostě jen interpretací reality, ale tuto „realitu“ sám vytváří (Cresswell 2013: 211).

Příkladem může být *diskurz geopolitiky*. Moderní geopolitika se konstituovala jako věda o strategickém významu určitých míst a regionů pro světovou politiku a historii (viz též kap. 9.5). Na vytváření moderní geopolitiky se podíleli autoři geopolitických map či modelů (*akademická geopolitika*), politici a vojenští velitelé (*praktická geopolitika*) i umělci a novináři, píšící o těchto představách nebo je zesměšňující (*populární geopolitika*). Geografové jako Ratzel, Mackinder nebo Haushofer měli zásadní význam pro vytváření akademické geopolitiky.

Post-strukturalistický pohled se nedívá na geopolitiku jako na vědu, ale jako na diskurz. Tento diskurz vznikl v určitém kontextu (vládnoucí elity imperiálních států),

opírá se o určité texty (teorie Mackindera, Haushofera aj., vojenské „obránné“ doktríny, politické ideologie), je ukotvený v určitých institucích (konzervativní politické strany, generální štáby armád, katedry geografie a geografické společnosti), vymezuje okruh lidí, kteří se na vytváření diskurzu mohou podílet (politici, generálové, profesori geografie, někteří novináři) a současně vylučuje jiné. Součástí diskurzu je i určité jednání (například rozhodnutí o zvýšení vojenského rozpočtu, o vývoji určitých obranných technologií nebo o vojenské intervenci v určité části světa). Toto jednání je založeno na představách (o tom, která místa mají strategický význam, která jsou zdrojem nebezpečí apod.) a současně má výrazné materiální dopady. Performativně tak vytváří místa a regiony: například průmyslový region, upadající v důsledku zastavení zbrojní výroby, vyplývající ze změny obranné doktríny nebo z rozhodnutí o vývoji jiných zbraňových systémů, vyráběných v jiných regionech. Nebo nebezpečný region, který je zdrojem ohrožení pro své okolí, popř. pro celý svět, jako např. současný Irák, Palestina nebo Afghánistán. Současně s vytvářením těchto míst je vytvářena i identita (subjektivita) jejich obyvatel.

„Pouhá“ změna pohledu na geopolitiku otevírá nové možnosti kritické analýzy. Je-li geopolitika diskurzem, lze ji podrobit dekonstrukci stejně jako text. Kritická geopolitika je právě takovou dekonstrukcí diskurzu. Odkrývá partikulární kontexty, ve kterých diskurz moderní geopolitiky vznikal (Ó Tuathail 1996) a problematizuje předpoklady, na kterých je vystaven (Agnew 1998). Ukazuje, že to, co je prezentováno jako „národní zájem“, je často zájem skupiny konzervativních politiků, vojenských velitelů a zbrojařských koncernů (tzv. „ocelová trojice“), která využívá svou politickou, ekonomickou a ideologickou moc k prezentování svých představ a zájmů jako univerzálních. Ukazuje, že představa nebezpečnosti nebo bezpečnosti určitých míst není projevem „strukturální“ vlastnosti jejich geografické polohy, ale je diskurzivně vytvářena. Nedíváme-li se na geopolitiku jako na skrytou pravdu o významu míst, ale jako na diskurz, vytvářený konkrétními aktéry v konkrétních kontextech a s konkrétními cíli, stává se zdůvodnění některých rozhodnutí obtížnější: například rozhodnutí o vojenské intervenci nebo navýšení vojenského rozpočtu. Dekonstrucí diskurzu se tak kritická geopolitika snaží vytvořit ze světa bezpečnější místo (Ó Tuathail a Dalby 1998).

I kritická geopolitika je diskurz, a také ji lze podrobit kritice a dekonstrukci. Na rozdíl od moderní geopolitiky však kritická geopolitika nešíří exkluzivistickou představu mocných a nehledá skrytou pravdu, ukrytou v topografii zemského povrchu. Současně netvrdí, že geografická poloha nemá žádný politický význam. Ale tvrdí, že tento význam je vytvářený, dočasný, proměnlivý a neustále otevřený více různým interpretacím. Nehledá jedno velké vysvětlení, ale malá vysvětlení, zkoumající působení moci, vědění a prostoru v konkrétních kontextech (např. Luke 2008, Routledge 2008). I ona je performativní: vytváří možnosti nejen pro nové geografické interpretace, ale také pro nové politické přístupy a nová řešení. Zkrátka, je post-strukturalistická.

Jiným příkladem je *diskurz rozvoje*. Arturo Escobar (1995) ukazuje, jak po 2. světové válce začalo být na ty části světa, dříve považované za jednotlivé kolonie a postkoloniální státy Asie, Afriky a Latinské Ameriky, nahlíženo souhrnně jako na „rozvojové“ země. Současně na konferencích, univerzitách a politických jednáních v Evropě a USA byly vytvářeny principy politiky pomoci těmto „zaostalým“ regionům. Tak vznikl diskurz rozvoje. Jeho hlavním cílem se stalo nastartování ekonomického růstu postkoloniálních zemí. Hlavními aktéry diskurzu byly mezinárodní organizace jako OSN, mezinárodní finanční instituce jako Světová banka, vlády postkoloniálních států a ekonomové na západních univerzitách. Klíčovou roli měli experti, kteří vytvářeli vědění o rozvojových zemích, jejich ekonomikách a společnostech, a žádoucích způsobech intervence. Stejně jako v době kolonialismu vědění o vzdálených společnostech (včetně geografického vědění) bylo využito k transformaci těchto společností.

Paradoxní je, že obyvatelé rozvojových zemí nebyli součástí diskurzu; byli jen pasivními příjemci intervencí, které z diskurzu vycházely. Jejich hlasy a pohledy nebyli relevantní: nevzdělaní domorodci přece nemohli být partnery expertů. Diskurz rozvoje tak vytvořil nejen rozvojové země, programy rozvoje, instituce (jako je Světová banka pro obnovu a *rozvoj* nebo Rozvojový program OSN) a akademickou disciplínu *rozvojová studia* (a rozvojovou geografii), ale také subjekty rozvoje: lidé v rozvojových zemích začali být vzděláváni, že trpí nedostatkem rozvoje, a to tím více, čím víc se jejich způsob života odlišoval od života středních vrstev v Evropě a Severní Americe (Latouche 1997). Escobar (1995) tvrdí, že před příchodem expertů v jeho rodné Kolumbii neexistoval koncept chudoby; teprve poté byl *diskurzivně vytvořen*.

Diskurz geopolitiky a diskurz rozvoje jsou jen dva příklady „režimů pravdy“, které performativně vytvářejí materiální a často zásadní součásti světa, ve kterém žijeme. Změna pohledu, tj. nahlížení na věci a kategorie jako diskurzivně vytvářené a ne jako hluboce ukotvené v nějaké skryté struktuře, otvírá nové možnosti jejich zkoumání. Cresswell (2009: 212–213, 2013: 213) identifikoval čtyři základní způsoby, kterými se geografové mohou diskurzy zabývat.

Za prvé, myšlenka diskurzu klade velký důraz na kontext. Vědění, texty, „pravdy“, jednání i materiální reality z nich vycházející jsou vždy vytvářeny v určitém čase a místě. Nejsou univerzální, ale kontextuální; mají specifický prostorový charakter. Diskurz moderní psychiatrie se utvářel ve Francii. Diskurz moderní geopolitiky v Německu, Velké Británii a USA. Diskurz rozvoje vznikl nejvíce v OSN a v USA. Prostorový kontext vzniku se odráží ve vlastnostech diskurzu: diskurzivní vědění není univerzální, ale je partikulární. Pravdy, které diskurz vytváří, nejsou obecné, ale specifické.

Za druhé, diskurzy vznikají ve velmi specifických místech. Diskurz psychiatrie vznikl na klinikách, psychiatrických léčebnách a v laboratořích. Diskurz geopolitiky v sekretariátech politických stran, generálních štábech, na katedrách geografie a v geografických společnostech. Diskurz rozvoje v OSN, ve Světové bance, v Bílém domě

a na univerzitách v USA a v Evropě. Tato konkrétní místa utváří kontext vzniku diskurzů, a současně jsou jejich součástí. Všechny typy diskurzů obsahují určitou autoritu, která rozhoduje, co je součástí diskurzu, a vytváří dojem pravdy. Část této autority vychází z míst, kde byl diskurz vytvářen.

Za třetí, i na geografické věděni lze pohlížet jako na diskurz a podrobit ho analýze. Vzniká v konkrétních místech (katedry geografie, výzkumné ústavy, geografické společnosti), obsahuje autoritu, která rozhoduje o tom, co je součástí a co ne (vědecké rady, redakční rady, akreditační komise) a vytváří konkrétní materiální předměty (např. katedra, na které jste studovali, nebo tato kniha). Některé části geografického věděni ovlivnily a ovlivňují svět, ve kterém žijeme.

Za čtvrté, diskurz je součástí vytváření míst, zejména součástí našich úsudků o vhodných činnostech v určitých místech. Propojení místa a diskurzu určuje vhodné nebo akceptovatelné chování pro daná místa. Diskurzivní utváření subjektivních identit (např. „bláznů“ nebo chudých) není všude stejné, ale je ovlivněno místem, kde probíhá.

10.8 Krátká výprava do relačního prostoru

Geografové, spolu s vědci z jiných disciplín, dlouho považovali prostor za jakousi pasivní arénu, ve které se procesy prostě odehrávají. To je pohled na prostor jako na schránku nebo krabici („container“). Poloha v takovém prostoru je jednoznačná a absolutní, lze ji definovat např. pomocí zařízení GPS (tj. zeměpisnou šířkou, délkou a nadmořskou výškou). To je *absolutní prostor* a v geografickém myšlení je nejvíce spojený s prostorovou vědou.

V určitém protikladu k absolutnímu prostoru je *relativní prostor*; současně však oba pohledy sdílejí mnoho společného. Relativní prostor není prázdná krabice, ale je naplněný věcmi a vztahy mezi nimi. Prostor, v relativním pohledu, existuje pouze ve vztahu k jiným věcem. Pro polohu v relativním prostoru nejsou důležité zeměpisné souřadnice, ale vzdálenost vůči jiným objektům. Navíc existuje více různých, relativně významných referenčních rámců („souřadnicových systémů“), jak vzdálenost měřit (např. v čase, ve finančních nákladech apod.). Čas a prostor nejsou nezávislé dimenze, ale neoddelitelné součásti časoprostoru. S relativním prostorem pracuje např. geografie času nebo humanistická geografie.

Post-strukturalismus preferuje chápání prostoru jako relačního. V tomto pohledu prostor sám o sobě vůbec neexistuje; není tu žádná síť či struktura, v níž jsou objekty umístěny (ani relativně). *Relační prostor* vzniká teprve současně s objekty a vztahy mezi nimi, je neustále vytvářen a současně přetvářen.

Rozdíl mezi uvedenými třemi pojetími prostoru výstižně vysvětluje Harvey (2006b: 272–275):

„Absolutní prostor je pevně daný, v jeho rámci zaznamenáváme a plánujeme události. Je to prostor Newtona a Descarta a je obvykle vyjadřován předem danou a nehybnou souřadnicovou sítí, podléhající standardizovanému měření a přístupnou výpočtům. Geometricky jde o euklidovský prostor a tudíž prostor všech druhů katastrálního mapování a inženýrských činností... Sociálně je to prostor soukromého vlastnictví a jiných ohraničených územních jednotek (jako jsou státy, administrativní celky, městské plány)... [P]rostor... odkud všechny nejistoty a nejednoznačnosti mohou být vyloučeny a kde lidské kalkulace mohou neomezeně prosperovat.

Relativní pojetí prostoru je spojeno hlavně s Einsteinem a neeuklidovskou geometrií, která začala být systematicky vytvářena v 19. století. Prostor je relativní ve dvojnásobném smyslu: jednak existuje více geometrií, mezi kterými je možné volit, a jednak prostorový rámec zásadně závisí na tom, co je relativizováno, a kým. ... Všechny formy měření závisí na referenčním rámci pozorovatele. Jak nás učil [Einstein], je nutné opustit představu simultánnosti ve fyzickém vesmíru. Za této podmínky není možné pochopit prostor nezávisle na čase; to vyžaduje důležitý posun v jazyce od prostoru a času k časoprostoru nebo časoprostorovosti... Jedinečnost polohy a individualizace, definované ohraničenými územími v absolutním prostoru, jsou nahrazeny rozmanitostí umístění, daných například stejnou vzdáleností od centra města. Můžeme vytvářet zcela rozdílné mapy relativních umístění, pokud budeme měřit vzdálenost pomocí ceny, času, způsobu dopravy... Rozhodující roli navíc hraje stanoviště pozorovatele...

Relační pojetí prostoru je nejčastěji spojeno se jménem Leibnize, který... halasně oponoval absolutnímu chápání prostoru a času, tvořícímu jádro Newtonových teorií... V relačním pojetí prostoru nic takového jako prostor nebo čas neexistuje vně procesů, které je definují... Procesy se neodehrávají v prostoru, ale definují svůj vlastní prostorový rámec. Koncept prostoru je ukotvený v procesu nebo je jeho interní součástí. To znamená, že... je nemožné oddělit prostor od času. Musíme se proto zaměřit na relační povahu časoprostoru spíše než na samotný prostor. Z relačního pojetí časoprostoru vyplývá představa vnitřních vztahů; vnější vlivy jsou internalizovány prostřednictvím specifických procesů nebo věcí v průběhu času...”

Z Harveyho vysvětlení vyplývá, že koncepce různých druhů prostoru existovaly už dávno před post-strukturalismem. I koncepce relačního prostoru, jak upozorňuje Harvey (2006b: 273), byla diskutována už v dopisech mezi Gottfriedem Leibnizem a Samuelem Clarkem počátkem 18. století. Preference určité koncepce prostoru v geografii byla především otázkou volby ze strany geografů, tedy důsledkem vývoje geografického myšlení. Koncepce relačního prostoru se pro (mnohé) geografy stala atraktivní teprve poté, co přijali představu diskurzivního vytváření společenského života. Atraktivita konceptu relačního prostoru spočívala především v tom, že prostor se stal aktivní součástí konstituování společnosti.

Jonathan Murdoch (2006: 12) vysvětluje vlastnosti relačního prostoru pomocí rozdílu mezi topografií a topologií. *Topografie* je tradiční geografický pojem; označuje detailní mapování konkrétních míst na zemském povrchu nebo výsledek takového mapování. Pojem *topologie* byl post-strukturalistickými autory převzatý z matematiky. Nevztahuje se ke povrchům, ale ke vztahům a k interakcím mezi vztahy. V topologické mapě, na rozdíl od topografické, nezáleží na konkrétní poloze bodů, vzdálenosti ani měřítku, ale na pouze na tom, které body jsou propojeny a v jakém pořadí. Příkladem jsou plány sítí městské dopravy. Absolutní i relativní koncepce prostoru jsou typy topografického prostoru; relační prostor je topologický.

Relační charakter společenského života zdůrazňuje také Manuel Castells (2000) v knize *The Rise of the Network Society*. Podle něj vedl nástup informační společnosti ke vzniku nového typu prostoru. Přibližně do 70. let byla společnost organizována převážně v „*prostorech míst*“ (spaces of places) jako jsou státy nebo města (tedy v zásadě v topografickém prostoru). Telekomunikační a informační technologie vedly k vytvoření „*prostorů toků*“ (spaces of flows), které se v některých oblastech společenského života staly významnější než prostory míst, takže pro mnohé firmy i jednotlivce je dnes poloha v síti významnější než poloha v topografickém prostoru.

Přijetí představy relačního vytváření prostoru má významné důsledky pro geografické teorie i jejich politické dopady. Relační prostor je dynamický, otevřený, neustále vytvářený a přetvářený různorodými procesy. To znamená, že význam místa nemůže být dlouhodobě stabilizován, uzamčen, ani podroben jedné dominantní interpretaci. Všechny pokusy o takové uzamčení dominantní reprezentace místa musí selhat, protože současně s nimi působí jiné procesy, vytvářející alternativní reprezentace. Prostor není ničím fixním, ale je sám procesem, je ve stavu neustálého vznikání (*becoming*).

Vlivnou post-strukturalistickou charakteristickou prostoru a jeho politických implikací je kniha Doreen Massey (2005) *For Space*. Prostor v jejím pojetí má tři důležité vlastnosti. Za první, je výsledkem vzájemného působení vztahů. Za druhé, protože v prostoru vždy mohou působit různé vztahy, jsou prostory vnitřně heterogenní a rozmanité. Za třetí, prostor je neustále vytvářený, vždy v procesu, nikdy nedokončený, nikdy neuzavřený (Massey 2005: 9).

Relační pojetí prostoru rozbíjí také binární opozici prostor-místo, typickou například pro Tuanovu humanistickou geografii. Massey píše *globálním významu místa*. Každé místo je utvářeno pomocí vztahů spojujících místo s jinými místy (např. původ obyvatel místa, elektronické kontakty, vazby mezi firmami apod.). Historie místa může být chápána jako historie takových vztahů. Ty jsou pochopitelně různorodé a vytváří vazby k místům na různých měřítkových úrovních, od lokální po globální. Proto i místa musí být vnitřně heterogenní. Jestliže lidé mohou mít vícenásobné identity (např. studentka, dcera, Češka, geografka apod.), potom i místa mohou mít vícenásobné identity. Uznání této heterogenity významů označuje Massey jako *progresivní význam*

místa (Massey in Cresswell 2013: 221). Naproti tomu hledání jednoho, hlubšího smyslu místa, které je typické pro humanistickou geografii, považuje za reakční, protože je spojené s vytvářením a šířením jednoho významu, tj. dominantní interpretace, která utlačuje alternativní významy a interpretace (a stává se součástí ideologií jako je rasismus a xenofobie).

Relační pojetí prostoru v mnohém navazuje na produkci prostoru Henriho Lefebvra a marxistických geografů (kapitola 7). Z Lefebvra nejvíc vycházel Ed Soja (1996) se svou koncepcí *třetího prostoru*. Podle něj je *první prostor* prostorem plánovačů a prostorové vědy, podobně jako absolutní prostor nebo Lefebvroy reprezentace prostoru. *Druhý prostor* je víc imaginativní a symbolický, podobný reprezentačním prostorům Lefebvra. *Třetí prostor* (thirdspace) je koncept, zahrnující úplnou materiální a imaginativní texturu každodenních lidských zkušeností (Latham 2009: 227). *Thirdspace* je prostor radikální otevřenosti, prostor protestu, soupeření a mísení. Je to hybridní místo, ve kterém se průběžně vytvářejí nové vztahy. Podobně jako Massey také Soja odmítá možnost existence jediné identity; naopak, *thirdspace* je prostor otevřený zpochybňování dominantní autority a umožňující kreativní vznikání nových významů a identit („becoming“).

„Objevení“ relačního prostoru otevřelo pro geografii nové pohledy a nové možnosti. Relační koncepce prostoru by však neměla být chápána jako nejvyšší nebo jediná správná konceptualizace prostoru. Jak připomíná Harvey (2006b), absolutní, relativní i relační prostor existují současně. Některé procesy, jako např. obchod s pozemky, si perfektně vystačí s absolutním prostorem, a přehlížení teoreticky více triviálních konceptů prostoru hrozí rizikem opomenutí významu procesů, které v těchto prostorech operují.

10.9 Post-strukturalistické geografie: různorodost, otevřenost, kreativita, aktivismus

Různorodost témat a přístupů a nerespektování žádné autority či centrální perspektivy jsou příčinou toho, že post-strukturalistické geografie lze těžko nějak vymezit nebo ohraničit. V určitém pohledu lze všechny geografy, kteří se nehlásí k nějaké strukturalistické perspektivě, jako je např. prostorová věda nebo marxismus, označit za post-strukturalisty. Ve více konkrétním chápání je však pro post-strukturalismus v geografii typické hluboké teoretické ukotvení výzkumu, teoretická i metodologická inspirace filozofy a sociálními teoretiky 2. poloviny 20. století a současnosti (zejména francouzskými), rozšiřování spektra zájmů geografie o nová témata, experimentování s novými metodami, vědomí existence propojení moci a vědění (vč. geografického vědění), chápání vědění jako situovaného, i akademický aktivismus, spočívající ve vytváření nových možností, prostorů, alternativ, začátků.

Pro post-strukturalismus je typická snaha o kreativní vytváření nových významů tím, že znejišťuje a decentruje starší koncepty, které vytvářely dojem, že jejich význam je daný a stabilní a obsahuje nějakou skrytou pravdu. Předmětem zájmu post-strukturalistů jsou otázky, jak tyto koncepty vznikly, jak fungují, jaké mají dopady a kdo z nich má prospěch.

Post-strukturalismus sdílí s postmodernismem kritický zájem o prostorovost společenského života; oba přístupy lze považovat za součást prostorového obratu ve společenských vědách. Post-strukturalismus je navíc součástí *obratu k textuálnosti (textual turn)*. To v geografii neznámá jen analýzu textů v pravém slova smyslu; za text lze považovat i krajinu nebo diskurz, a ty lze podrobit kritickému „čtení“, dekonstrukci nebo genealogické analýze.

O zájmech a úhledech pohledu post-strukturalistických geografů vypovídají i klíčová slova, která používají. Patří k nim například: moc, diskurz, text, jazyk, relační prostor, topologie, dekonstrukce, archeologie vědění, genealogie, performativita, governmentality, biopolitika, hybridita, síť, mobilita aj.

Jonathan Murdoch (2006: 18) shrnul klíčové rysy post-strukturalistické geografie následovně:

- Prostory a místa nejsou považovány za uzavřené a ohraničené, ale otevřené a propojené s jinými prostory a místy. Tato propojení jsou vytvářena různorodými procesy a činnostmi, které vycházejí jak zevnitř těchto prostorů a míst, tak zvenčí.
- Prostory a místa jsou velmi různorodé; jsou vytvářeny různými prostorovými činnostmi, identitami a formami příslušnosti.
- O tom, či „čtení“ prostoru bude upřednostněno, mohou vznikat ostré boje. To znamená, že prostorové identity a činnosti mohou vést k vytváření strategií dominance a odporu.
- Výsledky těchto bojů nejsou determinovány existujícími prostorovými strukturami. Tato soupeření spíše vedou k potřebě vytvoření nových možností, nových forem prostorové identity a nových forem prostorových činností.
- „Performance“ sociálních činností probíhá současně s vytvářením prostoru. Proto je prostor proměnlivý.
- Je třeba opustit představu, že člověk (či jiný aktér) a kontext jeho jednání (tj. prostor nebo místo) představují dvě odlišné entity; obojí je součástí heterogenních procesů prostorového vznikání (becoming).

Post-strukturalistický důraz na relační utváření vědění, na jeho situovanost, a na performativitu společenského života, má významný dopad také na *etiku výzkumu*. Geograf dávno není nezúčastněný pozorovatel. Nejenže je aktivní součástí výzkumu, ale – v procesu relačního vznikání – se podílí na vytváření světů,

kteře jsou předmětem výzkumu. Jeho chování, otázky, které klade, i způsob prezentace výsledků, ovlivňují výsledek výzkumu i jeho účastníky:

„...Samotný vstup do světů jiných lidí znamená, že výzkum a výzkumník se stávají částečnými spoluvůrci těchto světů. Není proto možné nemít dopad na ty, se kterými jsme v kontaktu, a nepřímě i na ty, kteří patří do jejich sociálních světů... Tyto otázky jsou spojené s potřebou nevyužívat subjekty výzkumu a se snahou, aby jim výzkumný proces něco přinesl.“ (Cloke et al. 2004: 167-168)

Přestože existují etická pravidla výzkumu (např. Cloke et al. 2004: 165-167), nedají se mechanicky použít ve všech různorodých případech. Osobnost „výzkumníka“ a jeho individuální přístup k lidem i k tématu jsou součástí procesu výzkumu; procesu, ve kterém se spoluvytváří poznání, sociální svět lidí – subjektů výzkumu i sám výzkumník.

Výběr klíčových textů nemůže být ničím jiným než zcela nereprezentativními střípky z pestré mozaiky post-strukturalistických geografí:

- Edward Soja (1996): *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*.
- Nigel Thrift (1996): *Spatial Formations*.
- Marcus Doel (1999): *Poststructuralist Geographies: The Diabolical Art of Spatial Science*.
- Sarah Whatmore (2002): *Hybrid Geographies: Natures Cultures Spaces*.
- Doreen Massey (2005): *For Space*.
- Jonathan Murdoch (2006): *Poststructuralist Geography. A Guide to Relational Space*.

11. Závěr

Může mít geografické myšlení nějaký závěr? Jestli lze s jistotou něco tvrdit, pak jen to, že výsledkem desetiletí intelektuálních debat v humánní geografii a jiných společenských vědách není žádný konsenzus. Zákruty vývoje geografické teorie nesledují nějaký hlubší smysl nebo skrytý cíl, jak tvrdili někteří raní interpreti historie geografie. „V žádném případě není jisté, že lze dosáhnout nějakého konečného závěru. Někteří důrazně tvrdí, že ne... Máme privilegium žít v době spektakulární intelektuální krize, která zpochybnila teoretická východiska veškerého moderního myšlení“, napsal Benko (1997: 27) v závěru své vlivné diskuze postmodernismu.

Na předchozích stránkách jsem se snažil vysvětlit, že způsob myšlení je pro geografu důležitý. Volba tématu, cíl výzkumu, způsob uchopení problematiky i výběr metod – to vše závisí na našich představách, na našem myšlení. Promítá se v tom naše osobnost, náš způsob „negeografického“ myšlení, ale také naše znalost a preference teoretických přístupů, tedy naše geografické myšlení. Neexistuje žádná neutrální nebo univerzální teorie, ani univerzální přístup k výzkumu. Ke každé otázce vždy přistupujeme určitým způsobem, vybavení určitou „optikou“ k jejímu studiu. I pokud bychom se chtěli teorii explicitně vyhnout a tvrdit, že prostě jen zpracováváme data, jsme patrně zastánci empirismu, jednoho z mnoha možných teoretických přístupů. V tom případě je dobré vědět, že i tento přístup, stejně jako každý jiný, má svá omezení, slabá místa a je předmětem kritiky ze strany jiných přístupů (v případě empirismu natolik zásadní, že ho většina geografů opustila). Geografické bádání vždy obsahuje teorii (i když si to neuvědomujeme). Bez teorie není geografické poznání.

Historie geografického myšlení je plná revolt a vášnivých diskuzí mezi zastánci různých přístupů. Kvantitativní revoluce (kapitola 5), radikální kritika prostorové vědy (kapitola 7), spor mezi marxisty a humanisty o strukturu a jednání (kapitola 10) nebo postmoderní obrat (kapitola 9) jsou příklady názorových střetů, které postavily proti sobě dva tábory, hájící protichůdná a zdánlivě neslučitelná stanoviska. Neexistence konsenzu ohledně „správné“ teorie je jednou z charakteristických vlastností společenských věd. Z předchozí diskuze je však zřejmé, že konflikt se vždy nějak podaří vyřešit. Někdy je teorie pod palbou kritiky opuštěna, k tomu ale dochází spíš vzácně. Obvyklejší reakcí na útoky z tábora oponentů je zpřesňování teorie, vyplňování jejích slabých míst, rozšiřování na případy, které dřív opomíjela, nebo uznání některých argumentů oponentů a vytváření kompromisních stanovisek.

Například radikální kritika prostorové vědy byla hluboká a zásadní, přesto i marxistická geografie, která z ní vzešla, sdílí s pozitivistickou prostorovou vědou mnohá východiska a metody. Spor mezi marxisty a humanisty vyústil do teorií strukturace a následně do post-strukturalismu. Postmodernismus, přes svoje zásadní odmítání všeho moderního, zůstává kritickou a reflexivní součástí moderního myšlení, stejně jako postmodernita zůstává součástí modernity. Podobně post-strukturalismus není anti-strukturalismem, protože i přes zásadní kritiku strukturalismu s ním sdílí mnohé předpoklady.

Některé přístupy získaly v určitém období dominantní postavení. V 60. letech to byla prostorová věda, v 70. letech a počátkem 80. let humanistické a marxistické přístupy, koncem 80. let postmodernismus, od 90. let různé verze post-strukturalismu. Nikdy to ale nebyly přístupy jediné, vždy existovaly opoziční a alternativní proudy. Zastánci starších přístupů obvykle nepřešli do tábora, který nově získal dominantní postavení, ale bránili a zpřesňovali svoje původní stanoviska: Hartshorne se nikdy nestal kvantitativním geografem, Berry obhajoval prostorovou vědu před radikální kritikou (Cloke 1991: 39) a Harveymu se s úspěchem daří obhajovat marxistické interpretace i v současnosti (Harvey 2012 aj.). Dočasná dominance některého přístupu způsobila, že jiné přístupy se vůči němu vymezovaly a ve vzniklé intelektuální debatě se i dominantní přístup proměňoval. Výsledkem tohoto intelektuálního vývoje je existence pestré škály teoretických přístupů, pluralita, kterou Hubbard et al. (2002: 234) označili „jedinečná různorodost“.

Existuje pokušení interpretovat vývoj geografického myšlení jako dialektický proces zpřesňování a rozšiřování poznání. V předchozím textu byl takový přístup problematizován pro svoje zjednodušování a byla dána přednost víc kontextuální interpretaci, zahrnující vliv institucionálních, společenských a politických podmínek, ve kterých debata mezi zastánci různých přístupů probíhá. Například dosažení dominance určitého směru v určité době nemusí být známkou toho, že jde o nejpropracovanější nebo nejvíce relevantní přístup, ale může být podpořeno kontextuálními faktory (postavení geografie mezi akademickými obory, generační struktura geografů, vliv významných osobností a „škol“, kompatibilita přístupu s trendy v okolních disciplínách aj.). Souvisí také s ekonomickým a politickým vývojem ve světě a s tím, jak úspěšně dokáže daný přístup probíhající změny interpretovat.

Knihy se věnovala především hlavnímu proudu geografického myšlení, který od poloviny 20. století představuje angloamerická geografie. Prominence angloamerické geografie vyplývá z jejího vlivu na jiné národní školy a souvisí s objemem produkce vědění (vydávání mezinárodních časopisů, učebnic a monografií, velikost geografických kateder apod.) a nepřímo také s mocenským postavením USA a statusem angličtiny coby lingua franca globalizovaného světa. Prominence angloamerické geografie ale neznamená, že jiné národní školy z ní prostě jen přejímají její koncepty a teo-

rie. Podobně jako v rámci angloamerické geografie mají dominantní přístupy vždy oponenty a alternativy, tak také jiné národní školy přijímají její přístupy kriticky a kreativně. Výsledkem odlišných politických a kulturních podmínek v těchto zemích nebo někdy jen částečného pochopení původních angloamerických přístupů může být vznik nových, hybridních teoretických interpretací. Koneckonců, předmětem geografie je interpretace světa a různost jeho podmínek a konfliktů se musí odrazit také v pluralitě teoretických přístupů.

Angloamerická geografie se v posledních nejméně třiceti letech stala hlavním zdrojem inspirace v oblasti teoretických přístupů také pro české a slovenské geografů (ti dřív víc četli autory německé, francouzské, ruské nebo polské). V závěru diskuze jednotlivých přístupů v předchozích kapitolách byl zmíněn jejich vliv v české geografii, ale je velmi stručně. Stručnost byla vynucena zaměřením a rozsahem knihy, ale také tím, že česká geografie, na rozdíl od angloamerické, se reflexí svého teoretického vývoje nijak systematicky nezabývá (ale viz Jeleček 2004, Hampl et al. 2007, Siwek 2010).

„Jedinečná různorodost“ teoretických přístupů v geografii může pro nezasvěcené vytvářet dojem chaosu a zmatení jazyků. Skutečně, někdy autoři píšou o stejném jevu, ale protože k němu přistupují z různých teoretických perspektiv, kladou si jiné otázky a používají jiné slovníky. Například „migrant“ pro někoho znamená osobu stěhující se z bodu A do bodu B, pro jiného člověka, jehož život je ovlivňován obrazy vzdálené vlasti nebo steskem po domově, pro dalšího obětí strukturálních procesů nebo sociální a institucionální diskriminace, a pro ještě dalšího subjekt, jehož identita je diskurzivně utvářena společenskými institucemi, ale který se současně dokáže takové vnější definici svého postavení kreativně bránit.

Pokud se však v pluralitě teoretických přístupů dokážeme orientovat, promění se z matoucí neuspořádanosti na užitečného pomocníka v našem výzkumu i v naší každodenní interpretaci světa. K vytvoření mapy pro orientaci v teoretických přístupech je užitečné jejich vzájemné srovnání. Proto v předchozích kapitolách začínala diskuze každého přístupu přiblížením hlavních bodů jeho kritiky mainstreamu, vůči kterému se vymezoval, a v níž se formovaly principy a cíle nového přístupu. Proto byly také u každého přístupu stručně představeny filozofické tradice, ve kterých našel ukotvení a které jsou pro každý přístup specifické. Jinou možností srovnání přístupů – a tím vyjádření jejich hlavních odlišností – je porovnání jejich odpovědí na obecné otázky o existenci světa (tj. ontologické otázky), o jeho poznatelnosti (epistemologické otázky) a o povaze teorie, vč. názoru na její politickou povahu (ideologické otázky), viz též Hubbard et al. (2002: 235–236).

Je možné dosáhnout objektivního poznání? Pozitivisté a starší přístupy jako přírodní determinismus nebo chorologie tvrdí, že ano. Pro ně je geograf objektivní pozorovatel. Post-positivistické přístupy společně tvrdí, že ne, a feminismus, postmoder-

nismus a post-strukturalismus zdůrazňují situovanost vědění, tj. závislost poznání na osobnosti výzkumníka a kontextu výzkumu.

Je možné uspořádat poznání do jedné velké teorie, která by nám umožnila pochopit pravdu o tomto světě? Pozitivisté (prostorová věda) i marxisté si myslí, že ano. Naproti tomu postmodernisté, post-strukturalisté a někteří feministé všechny velké teorie – narativní příběhy – zásadně odmítají jako nejen nedosažitelné, ale také totalitní a utlačovatelské.

Existuje (sociální) realita mimo naši mysl? Nebo ji vytváříme naším myšlením a jazykem? Humanisté, někteří feministé, postmodernisté a post-strukturalisté (vedle dalších) si myslí, že můžeme studovat jen to, jak lidé svým myšlením a jednáním vytvářejí smysluplné světy. Pozitivisté, marxisté nebo realisté (vedle jiných) věří, že reálný svět existuje nezávisle na našem myšlení (i když například pro kritické realisty není existence „reality“ zdaleka tak evidentní, jak předpokládali pozitivisté).

Má být cílem výzkumu jen vysvětlení, nebo se geografové mají angažovat v boji za lepší svět? Pozitivisté nebo humanisté se spokojí s vysvětlením. Pro marxisty, anarchisty, feministy a post-strukturalisty je důležitá sociální relevance výzkumu; ti neusilují o vytvoření hodnotově neutrálního vysvětlení, ale smysluplná je pro ně pouze taková teorie, kterou lze použít k pozitivní změně světa.

Odpověď na některou z uvedených otázek v některých případech implikuje odpověď na jinou otázku, tj. existuje propojení mezi stanovisky teoretických přístupů vůči ontologii, epistemologii a ideologii. Pro přístupy, které dnes vytváří hlavní proud, je společná rezignace na možnost poznání pravdy, skepse k možnosti vytváření neutrálních reprezentací, a důraz na situovanost vědění. Mají pro to dobré důvody. Jak ukázala feministická, postmoderní a poststrukturalistická kritika, přístupy, které tvrdí, že vytváří objektivní poznání, jen skrývají autoritu a moc, která je s tvorbou poznání spojena, a marginalizují hlasy a pohledy všech, které sami neuznají za součást procesu vytváření poznání. V důsledku tak možnost dosažení poznání podstatným způsobem omezují. Feministické, postmoderní, post-strukturalistické, postkoloniální a další přístupy tak mají emancipující efekt: umožňují do procesu vytváření poznání zapojit i dříve vyloučené perspektivy.

Tím ale současně vytváří riziko *relativismu*. Jestliže vědění není podmíněné statusem jeho tvůrce, tedy není jen záležitostí akademiků a expertů, neznamená to, že kdokoli může tvrdit cokoli? Jak rozeznat relevantní tvrzení od všech ostatních? Odpovědí je právě angažovanost výzkumu: smysluplný výzkum je takový, který přináší nějaký pozitivní efekt, změnu k lepšímu. Jak tvrdí Nigel Thrift (1996), výzkum by se neměl snažit cokoli reprezentovat, ale měl by *rezonovat*. Proto zájem post-strukturalistických geografů o různé formy útlaku a protestu, o teoretická „otevírání“ a vytváření možností vzniku nových prostorů a nových identit (například vytváření různorodých, ne-jen kapitalistických ekonomik v dílech J. K. Gibson-Graham, viz kapitola 8).

Proto tyto přístupy odmítají objektivitu poznání a vyzdvihují politickou angažovanost výzkumu a výzkumníka.

Linkou, která se táhne celým vývojem geografického myšlení, je spor o obecnou nebo jedinečnou povahu geografických jevů (viz kapitola 1.5). V tomto sporu spočívá také příčina dnešního hlubokého rozdělení geografie na fyzickou a humánní. Fyzická geografie zůstává převážně nomotetickou disciplínou, usilující o obecná vysvětlení. V humánní geografii byla vrcholem nomotetického přístupu prostorová věda. Pozdější humanistické, některé feministické, a zejména postmoderní a post-strukturalistické přístupy vedly k zásadnímu odmítnutí nomotetického pojetí a preferenci idiografického pohledu (byť v podstatných rysech odlišného od tradiční regionální geografie – chorologie). Přesto je nadále oprávněné psát o *geografickém* myšlení a ne o dvou oddělených teoretických systémech. Fyzičtí geografové a humánní geografové dnes sice častěji spolupracují a vytváří teorie s kolegy z jiných disciplín než spolu navzájem, přesto identita geografie zůstává silná (a vzdělávacími kurikuly, mimo jiné, je úspěšně udržována). Především však nedávné trendy ve vývoji geografického myšlení otevírají nové příležitosti pro spolupráci fyzických a humánních geografů a dokonce pro integrovaný či komplexně-*geografický* výzkum.

Příkladem může být propojení biogeografie a kulturní geografie při studiu živočišných geografii (*animal geographies*) nebo *více než humánní* (more-than-human) *geografie*. Jejich pohled se liší od geografie rozšíření živočišných druhů (v zoo-geografii) nebo studia jejich domestikace (v kulturní geografii) uznáním subjektivity živých tvorů a zájmem o emociální vztah lidí ke zvířatům. Jiným příkladem je *teorie aktér-sít* (*actor-network theory*), která přiznává aktivní roli ve vytváření našich světů nejen lidem, ale také dalším živým i neživým aktérům. Jiným příkladem jsou *hybridní geografie* (Whatmore 2002). Sarah Whatmoreová studovala krize, které v Británii vytvořilo rozšíření nemoci šílených krav (které může u člověka vyvolat Creutzfeldt-Jakobovu nemoc), slintavky a kulhavky a dalších nemocí přenositelných na člověka. Ukázala, že přírodní, sociální a ekonomické procesy, které tyto krize způsobily, jsou natolik propojené (hybridní), že je nelze separovat na přírodní a humánní doménu. Uvedené příklady ukazují existenci prostorů, které jsou otevřené pro společnou interpretaci fyzické i humánní geografie a možnost vytváření *geografických* teorií.

Cílem knihy bylo vytvoření pomůcky pro orientaci v teoretických přístupech používaných v geografii. Výsledkem je mapa, která je nutně jen částečná, nedokonalá, s mnoha bílými místy. Navíc je to mapa krajiny, která se proměňuje. Ne v důsledku nějakého přirozeného vývoje, ale záměrným jednáním jejích tvůrců – geografů a geografek. Není jen jedna geografie. Existuje řada teoretických přístupů a žádný z nich není univerzální, objektivní ani jediný správný. V předmluvě jsem otevřel možnost optimistické interpretace této jedinečné různorodosti současné geografie. Poskytuje výhodu výběru z více možných úhlů pohledu a tím otevírá možnost

rozšíření poznání o nové perspektivy. Navíc, jak tvrdí post-strukturalističtí geografové, poznání je performativní: otevření nových teoretických perspektiv může vést k vytváření nových světů.

Protože výsledek závisí na použité optice (teorii), je v tomto pragmatickém přístupu k teorii potřeba více než dříve zdůvodnit výběr zvoleného přístupu. Proto je pro současnou geografii typický důraz na teoretické ukotvení výzkumu. Teorie je důležitá. Je důležitá pro každý výzkum, ať jde o velký mezinárodní projekt nebo bakalářskou práci.

Geografická teorie má však ještě další, více osobní význam. Protože geografie se zabývá interpretací světa, ve kterém žijeme, geografická teorie poskytuje cesty k porozumění tomuto světu. A také k porozumění našemu místu v tomto světě. A to i v běžném každodenním životě mimo formální geografický výzkum.

Seznam literatury

- AGNEW, J. (1998): *Geopolitics. Re-visioning World Politics*. London a New York: Routledge.
- AGNEW, J. a CORBRIDGE, S. (1995): *Mastering Space. Hegemony, Territory and International Political Economy*. London a New York: Routledge.
- AGNEW, J., LIVINGSTONE, D. N. a ROGERS, A. (1996): *Human Geography. An Essential Anthology*. Malden, MA a Oxford, UK: Blackwell.
- AITKEN, S., VALENTINE, G. (ed.) (2006): *Approaches to Human Geography*. London: Sage.
- ANDERSON, K. a GALE, F. (1992): Introduction. In Anderson, K. a Gale, F. (ed.): *Inventing Places. Studies in Cultural Geography*. Melbourne: Longman Cheschire, s. 1-14.
- BACKHAUS, G. (2009): Phenomenology/Phenomenological geography. In Kitchin, R. a N. Thrift (ed.): *International Encyclopedia of Human Geography*, Elsevier, vol. 8, s. 137-144.
- BARNETT, C. (2006): Deconstruction. In Kitchin, R. a N. Thrift (ed.): *International Encyclopedia of Human Geography*, Elsevier, Vol. 3, s. 23-30.
- BAUMAN, Z. (1995): *Úvahy o postmoderní době*. Praha: SLON.
- BAUMAN, Z. (2008): *Tekuté časy. Život ve věku nejistoty*. Praha: Academia.
- BENKO, G., STROHMAYER, U. (1997): *Space and Social Theory. Interpreting Modernity and Postmodernity*. Oxford a Malden, MA: Blackwell.
- BENNETT, D. (2009): Positivism/Positivist Geography. In Kitchin, R. a N. Thrift (ed.): *International Encyclopedia of Human Geography*, Elsevier, Vol. 8, s. 295-311.
- BLAIKIE, P. (1985): *The Political Economy of Soil Erosion in Developing Countries*. New York: Longman.
- BLAŽEK, J. (1999): Teorie regionálního vývoje: je na obzoru nové paradigma či jde o pohyb v kruhu? *Geografie-Sborník ČGS*, Vol. 103(3), s. 141-159.
- BLAŽEK, J. a D. UHLÍŘ (2011): *Teorie regionálního rozvoje: nástin, kritika, implikace*. 2. vydání. Praha: Karolinum.
- BLUNT, A., WILLS, J. (2000): *Dissident Geographies. An Introduction to Radical Ideas and Practice*. London: Prentice Hall.
- BOSCO, F., J. (2006): Actor-network theory, networks, and relational approaches in human geography. In Aitken, S., Valentine, G. (eds.) *Approaches to Human Geography*. London: Sage, s. 136-146.
- BUNGE, W. (1966): *Theoretical Geography*. 2. vydání. Lund: Royal University of Lund.
- BURT, T. (2005): General/particular. In Castree, N., Rogers, A. a Sherman, D. (ed.): *Questioning Geography. Fundamental Debates*. Malden, MA a Oxford: Blackwell.
- BUTIMER, A. (1976): Grasping the dynamism of the life-world. *Annals of the Association of American Geographers*, 66, s. 277-92.
- CAMPBELL, D. (2009): Discourse. In Gregory, D., Johnston, R. J., Pratt, G., Watts, M. a Whatmore, S. (ed.) *The Dictionary of Human Geography*. 5. vydání. Chichester: Wiley-Blackwell, s. 166-167.

- CASTELLS, M. (1977): *The Urban Question. A Marxist Approach*. London: Edward Arnold.
- CASTELLS, M. (2000): *The Rise of the Network Society*. Malden, MA a Oxford, UK: Blackwell.
- CASTREE, N., ROGERS, A. a D. SHERMAN (ed.) (2005): *Questioning Geography. Fundamental Debates*. Malden, MA a Oxford: Blackwell.
- CLARKE, D., B. (2006): Postmodern geographies and the ruins of modernity. In Aitken, S., Valentine, G. (eds.) *Approaches to Human Geography*. London: Sage, s. 107–121.
- CLAVAL, P., ENTRIKIN, N., J. (2004): Cultural geography: Place and landscape between continuity and change. In Benko, G., Strohmayer, U. (eds.) *Human Geography: History for the 21. century*. London: Arnold, s. 25–46.
- CLIFFORD, N., HOLLOWAY, S. L., RICE, S. P., VALENTINE, G. (2009): *Key Concepts in Geography*. Second Edition. London: Sage.
- CLOKE, P. a JOHNSTON, R. (eds.) (2005): *Spaces of Geographical Thought. Deconstructing Human Geography's Binaries*. London: Sage.
- CLOKE, P., COOK, I., CRANG, P., GOODWIN M., PAINTER J., PHILO, C. (2004): *Practising Human Geography*. London: Sage.
- CLOKE, P., PHILO, C., SADLER, D. (1991): *Approaching Human Geography. An Introduction to Contemporary Theoretical Debates*. London: Paul Chapman.
- CORBRIDGE, S., HARRIS, J. a CRAIG, J. (2013): *India Today. Economy, Politics and Society*. Cambridge, UK a Malden, MA: Polity Press.
- CRAMPTON, J. a ELDEN, S. (2007): *Space, Knowledge and Power. Foucault and Geography*. Adlershot: Ashgate.
- CRANG, P. (2000): Cultural turn. In Johnston, R., J., Gregory, D., Pratt, G., Watts, M. (eds.) *The Dictionary of Human Geography*. 4. vydání. Oxford : Blackwell, s. 141–143.
- CRESSWELL, T. (2013): *Geographic Thought. Critical Introduction*. Chichester a Oxford: Wiley-Blackwell.
- ČGS (2014): Program konference. Geografie v srdci Evropy. 23. sjezd České geografické společnosti, 16. kongres Slovenskej geografickej spoločnosti. Dostupné z <http://www.cgs-sgs2014.cz/program/>
- ČSÚ (2013): *Zaostřeno na ženy a muže 2013*. [online] [vid. 31. 10. 2013] Praha: Český statistický úřad. Dostupné z http://www.czso.cz/csu/2013edicniplan.nsf/publ/1413-13-r_2013
- DANĚK, P. (2008a): Vývoj moderního geografického myšlení. In Toušek, V., Kunc, J. a Vystoupil J. (ed.): *Ekonomická a sociální geografie*. Plzeň: Aleš Čeněk, s. 9–40.
- DANĚK, P. (2008b): Dependency: Critical Modern Approaches to Development. In Daněk, P., Navrátilová, A., Hildebrandová, M. a R. Stojanov (ed.) *Approaching the Other: The Four Projects of Western Domination*. Olomouc: Palacký University, s. 93–109.
- DEAR, M. (2000a): *The Postmodern Urban Condition*. Oxford: Blackwell.
- DEAR, M. (2000b): The postmodern turn. In Minca, C. (ed.): *Postmodern Geography. Theory and Praxis*. Oxford a Malden, MA: Blackwell, s. 1–34.

- DEAR, M. (ed.) (2002): *From Chicago to L.A. Making Sense of Urban Theory*. Thousand Oaks a London: Sage.
- DICKINSON, R. (1969): *The Makers of Modern Geography*. London: Routledge.
- DIXON, D., P., JONES III, J., P. (2006) Feminist geographies of difference, relation, and construction. In Aitken, S., Valentine, G. (eds.) *Approaches to Human Geography*. London: Sage, s. 42–56.
- DODDS, K. (2003): Licensed to stereotype: Popular geopolitics, James Bond and the spectre of Balkanism. *Geopolitics*, vol. 8(2), s. 125–156.
- DODDS, K. (2005): Screening geopolitics: James Bond and the early Cold War films (1962 – 1967). *Geopolitics*, vol. 10(2), s. 266–289.
- DOEL, M. (1999): *Poststructuralist Geographies: The Diabolical Art of Spatial Science*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- DOMOSH, M. (1991): Toward a feminist historiography of geography. *Transactions of the Institute of British Geographers*, Vol. 16(1), s. 95–104.
- DOMOSH, M. a MORIN, K. (2003): Travels with feminist historical geography. *Gender, Place and Culture*, Vol. 10(3), s. 257–264.
- DRBOHLAV, D. (1991): Mentální mapa ČSFR. Definice, aplikace, podmíněnost. *Sborník České geografické společnosti*, Vol. 96(3), s. 163–177.
- DUNBAR, G. (1978): Elisée Réclus, geographer and anarchist. *Antipode*, vol. 10, s. 16–21.
- DYCK, I., KEARNS, R., A. (2006): Structuration theory: agency, structure and everyday life. In Aitken, S., Valentine, G. (eds.) *Approaches to Human Geography*. London: Sage, s. 86–97.
- EICHLER, M. (1995): *Change of Plans: Towards a Non-sexist Sustainable City*. Toronto: Garmond.
- ELDEN, S. (2009a): Philosophy and human geography. In Kitchin, R. a N. Thrift (ed.): *International Encyclopedia of Human Geography*, Elsevier, Vol. 8, s. 145–150.
- ELDEN, S. (2009b): Panopticon. In Gregory, D., Johnston, R., Pratt, G., Watts, M. J. a Whatmore, S. (ed.) *The Dictionary of Human Geography*. 5. vydání. Chichester, UK: Wiley-Blackwell, s. 517–518.
- ENTRIKIN, N. J. (1980): Robert Park's human ecology and human geography. *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 70(1), s. 43–58.
- ENTRIKIN, N. J. (1991): *The Betweenness of Place: Towards a Geography of Modernity*. London: Macmillan.
- ENTRIKIN, N. J., TEPPLER, J. H. (2006): Humanism and Democratic Place-Making. In Aitken, S., Valentine, G. (eds.) *Approaches to Human Geography*. London: Sage, s. 30–41.
- ESCOBAR, A. (1995): *Encountering Development. Making and Unmaking of the Third World*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- FÖRSTER, K. (2008): Geography Departments Worldwide [on line] Cit. 14. ledna 2008. Dostupné na: <http://univ.cc/geolinks/>

- FOUCAULT, M. (1994): *Dějiny šílenství. Hledání historických kořenů duševní choroby*. Praha: Lidové noviny. Dostupné z <https://is.muni.cz/www/178816/dejiny-silenstvi.pdf>
- FOUCAULT, M. (1999): *Dějiny sexuality I. Vůle k věděni*. Praha: Herrmann a synové.
- FOUCAULT, M. (2000): *Dohlížet a trestat*. Slavonice: Dauphin.
- FOUCAULT, M. (2002): *Archeologie věděni*. Praha: Herrmann a synové.
- FOUCAULT, M. (2007): Some questions from Michel Foucault to Hérodote. In Crampton, J. a Elden, S. (ed.) *Space, Knowledge and Power. Foucault and Geography*. Aldershot, UK a Burlington, VT: Ashgate, s. 19–20.
- FOUCAULT, M. (2010): *Zrození kliniky*. Červený Kostelec: Nakladatelství Pavel Mervant.
- FRANK, A. G. (1969): *Latin America: Underdevelopment or Revolution. Essays on the Development of Underdevelopment and the Immediate Enemy*. New York: Monthly Review Press.
- FRANTÁL, B., KLAPKA, P. a T. SIWEK (2012): Lidské chování v prostoru a čase: teoreticko-metodologická východiska. *Sociologický časopis*, Vol. 48(5), s. 833–857.
- GATRELL, J. (2007): Time Geography. In *Encyclopedia of Human Geography*. London: Sage. [on line]. Dostupné na: http://sage-ereference.com/humangeography/Article_n297.html.
- Geografický ústav, Přírodovědecká fakulta MU: Lidé. [vid. 31. 10. 2013] Dostupné z <http://geogr.muni.cz/lide>
- GIBSON-GRAHAM, J. K. (2006): *The End of Capitalism (As We Knew It): A Feminist Critique of Political Economy*. 2. vydání. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- GIBSON-GRAHAM, J. K. (2009): An ethics of the local. In Henderson, G. a Waterston, M. (ed.): *Geographic Thought. A Praxis Perspective*. London a New York: Routledge, s. 355–370.
- GIDDENS, A. (1984): *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge: Polity Press.
- GOLLEDGE, R. G. (2006a): Textbooks that Moved Generations. Chorley, R.J., and Haggett, P., editors 1967: Models in Geography. *Progress in Human Geography*, Vol. 30 (1), s. 107–113.
- GOLLEDGE, R., G. (2006b): Philosophical Bases of Behavioral Research in Geography. In Aitken, S., Valentine, G. (eds.) *Approaches to Human Geography*. London: Sage, s. 75–85.
- GOULD, P., STROHMAYER, U. (2004): Geographical Visions: The Evolution of Human Geographical Thought in the Twentieth Century. In Benko, G., Strohmayer, U. (eds.) *Human Geography: History for the 21. century*. London: Arnold, s. 1–24.
- GOULD, P., WHITE, R. (1986): *Mental Maps*. London: Penguin.
- GRAHAM, S. (2009): Surveillance. In Gregory, D., Johnston, R., Pratt, G., Watts, M. J. a Whatmore, S. (ed.) *The Dictionary of Human Geography*. 5. vydání. Chichester, UK: Wiley-Blackwell, s. 733–734.

- GREGORY, D. (1994a): Humanistic Geography. In Johnston, R., J., Gregory, D., Smith, D., M. (eds.) *The Dictionary of Human Geography*. 3. vydání. Oxford: Blackwell, s. 263–266.
- GREGORY, D. (1994b): *Geographical Imaginations*. Oxford: Blackwell.
- GREGORY, D. (1996): Areal differentiation and postmodern human geography. In Agnew, J., Livingstone, D. a A. Rogers (ed.): *Human Geography. An Essential Anthology*. Oxford a Malden, MA: Blackwell, s. 211–232.
- GREGORY, D. (2000a): Time Geography. In Johnston, R., J., Gregory, D., Pratt, G., Watts, M. (eds.) *The Dictionary of Human Geography*. 4. vydání. Oxford: Blackwell, s. 830–833.
- GREGORY, D. (2006): Introduction: Troubling geographies. In Castree, N. a Gregory, D. (ed): *David Harvey. Critical Reader*. Oxford Uk a Malden, MA: Blackwell, s. 1–25.
- GREGORY, D., JOHNSTON, R., PRATT, G., WATTS, M. J. a WHATMORE, S. (ed.) (2009): *The Dictionary of Human Geography*. 5. vydání. Chichester, UK, Malden, MA a Oxford, UK: Wiley-Blackwell.
- GREGORY, D., MARTIN, R., SMITH, G. (eds.) (1994): *Human Geography: Society, Space, and Social Science*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- GUARRASI, V. (2001): Paradoxes of Modern and Postmodern Geography: Heterotopia of Landscape and Cartographic Logic. In Minca, C. (ed.) *Postmodern Geography. Theory and Praxis*. Oxford: Blackwell.
- HAGGETT, P. (1965): *Locational Analysis in Human Geography*. London: Arnold, New York: Wiley.
- HÄKLI, J. (2009): Governmentality. In Kitchin, R. a N. Thrift (ed.): *International Encyclopedia of Human Geography*, Elsevier, Vol. 4, s. 628–633.
- HALL, S. a GIEBEN, B. (1992): *Formations of Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- HAMPL, M. (1971): *Teorie komplexity a diferenciace světa*. Praha: Univerzita Karlova.
- HAMPL, M. (1998): *Realita, společnost a geografická organizace: hledání integrálního řádu*. Praha: Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy.
- HAMPL, M. (2012): Hierarchické organizace v realitě: pojetí, poznávací a praktický smysl studia. *Geografie*, vol. 117(3), s. 253–265.
- HAMPL, M., DOSTÁL, P. a DRBOHLAV, D. (2007): Social and cultural geography in the Czech Republic: under pressures of globalization and post-totalitarian transformation. *Social & Cultural Geography*, vol. 8(3), s. 475–493.
- HAMPL, M., GARDAVSKÝ, V. a KÜHNEL, K. (1987): *Regionální struktura a vývoj systému osídlení ČSR*. Praha: Univerzita Karlova.
- HAMPL, M. a kolektiv (1996) *Geografická organizace společnosti a transformační procesy v České republice*. Praha: Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy.
- HANSON, S. a PRATT, G. (1995): *Women, Work and Space*. London: Routledge.
- HARAWAY, D. (1988): Situated knowledges: the science question in feminism and the privilege of partial perspective. *Feminist Studies*, Vol 14, s. 575–99.

- HARRISON, P. (2006): Poststructuralist theories. In Aitken, S., Valentine, G. (eds.) *Approaches to Human Geography*. London: Sage, s. 122–135.
- HARTSHORNE, R. (1939): *The Nature of Geography. A Critical Survey of Current Thought in the Light of the Past* [online.] Dostupné z <http://www.colorado.edu/geography/giw/giw.html>
- HARLEY, J. B. (1989): Deconstructing the map. *Cartographica*, vol. 26, s. 1–20.
- HARVEY, D. (1969): *Explanation in Geography*. London: Edward Arnold.
- HARVEY, D. (1982): *The Limits to Capital*. Oxford: Blackwell. Dostupné z <http://libcom.org/files/TheLimitstoCapital.pdf>
- HARVEY, D. (1989): *The Condition of Postmodernity. An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Oxford: Blackwell.
- HARVEY, D. (1993): *Social Justice and the City*. 2. vydání. Oxford: Blackwell.
- HARVEY, D. (1996): The geography of capitalist accumulation. In Agnew, J., Livingstone, D. a A. Rogers (1996): *Human Geography. An Essential Anthology*. Oxford a Malden, MA: Blackwell.
- HARVEY, D. (2006a): Memories and desires. In Aitken, S., Valentine, G. (eds.) *Approaches to Human Geography*. London: Sage, s. 184–190.
- HARVEY, D. (2006b): Space as a keyword. In Castree, N. a Gregory, D. (ed.): *David Harvey. A Critical Reader*. Malden, MA a Oxford, UK: Blackwell, s. 270–293.
- HARVEY, D. (2009): Revolutionary and counter-revolutionary theory in geography and the problem of ghetto formation. In Henderson, G. L. a M. Waterstone (ed.): *Geographic Thought: A Praxis Perspective*. Abingdon, Oxon: Routledge, s. 13–22.
- HARVEY, D. (2010): *A Companion to Marx's Capital*. London: Verso.
- HARVEY, D. (2012): *Záhada kapitálu. Přežije kapitalismus svou poslední krizi?* Praha: Sdružení pro levicovou teorii.
- HARVEY, D. [2013] Reading Marx's Capital Volume 1 a 2 [online]. [vid. 31. 10. 2013] Dostupné z <http://davidharvey.org/reading-capital/>
- HÄUFLER, V. (1967): *Dějiny geografie na Universitě Karlově 1348–1967*. 1. vyd. Praha: Univerzita Karlova.
- HENDERSON, G. L. a M. WATERSTONE (2009): *Geographic Thought: A Praxis Perspective*. Abingdon, Oxon: Routledge.
- HOLLOWAY, L. (2011): Donna Haraway. In Hubbard, P. a Kitchin, R. (ed.): *Key Thinkers on Space and Place*. 2. vydání. Los Angeles a London: Sage, s. 219–226.
- HOLT-JENSEN, A. (2009): *Geography: History and Concepts*. 4. vydání. London: Sage.
- HRUŠKA, V. (2014): Proměny přístupů ke konceptualizaci venkovského prostoru v rurálních studiích. *Sociologický časopis*, vol. 50(4), s. 581–601.
- HUBBARD, P. a KITCHIN, R. (ed.) (2011): *Key Thinkers on Space and Place*. London: Sage.
- HUBBARD, P., KITCHIN, R., BARTLEY, B., a FULLER, D. (2002): *Thinking Geographically. Space, Theory and Contemporary Human Geography*. London a New York: Continuum.

- HUBBARD, P., KITCHIN, R. a VALENTINE, G. (ed.) (2008): *Key Texts in Human Geography*. London: Sage.
- CHRISTOPHERS, B. (2009): Uneven development. In Kitchin, R. a N. Thrift (ed.): *International Encyclopedia of Human Geography*, Elsevier, Vol. 12, s. 12–17.
- JACKSON, P. (1989): *Maps of Meaning. An Introduction to Cultural Geography*. London: Unwin Hyman.
- JAMESON, F. (1984): Postmodernism, or the cultural logic of late capitalism. *New Left Review*, vol. 146, s. 53–92.
- JELEČEK, L. (2004): An outline of Czech geography evolution since the second half of the 19th century until 1980`s. In Drbohlav, D., Kalvoda, J. a Voženílek, V. (ed.): *The Czech Geography at the Dawn of the New Millenium*. Olomouc: Univerzita Palackého, s. 11–21.
- JELEČEK, L., MARTÍNEK, J. (2007): Nástin dějin České geografické společnosti. *Kladyán*, vol. 4/2007, 2, s. 42–48 [on line]. Dostupné na: <http://www.kladyan.cz>.
- JOHNSON, L. C. (2009): Feminism/Feminist geography. In Kitchin, R. a N. Thrift (ed.): *International Encyclopedia of Human Geography*, Elsevier, Vol. 4, s. 44–58.
- JOHNSON, L. C. (2012): Feminist geography 30 years on – they came, they saw but did they conquer? *Geographical Research*, Vol. 50(4), s. 345–355.
- JOHNSTON, R. J. (1986): *Philosophy And Human Geography: An Introduction To Contemporary Approaches*. London: Arnold.
- JOHNSTON, R., J., GREGORY, D., PRATT, G., WATTS, M. (eds.) (2000): *The Dictionary of Human Geography*. 4. vydání. Oxford: Blackwell.
- KAY, C. (1989): *Latin American Theories of Development and Underdevelopment*. London and New York: Routledge.
- KEIGHREN, I. M. (2010): *Bringing Geography to Book: Ellen Semple and the Reception of Geographical Knowledge*. London: Taurus.
- KITCHIN, R. a THRIFT, N. (ed.) (2009): *International Encyclopedia of Human geography*. Svazek 1 až 12. Amsterdam a Oxford: Elsevier.
- KORČÁK, J. (1973): *Geografie obyvatelstva ve statistické syntéze*. Praha : Univerzita Karlova.
- KUHN, T. S. (1997): *Struktura vědeckých revolucí*. Praha : Oikoymenh.
- LATHAM, A. (2009): Soja, E. In Kitchin, R. a N. Thrift (ed.): *International Encyclopedia of Human Geography*, Elsevier, Vol. 10, s. 227–229.
- LATOUCHE, S. (1997): Paradoxical growth. In Rahnema, M., a Bawtree, V. (ed.): *The Post-Development Reader*. London a New Jersey: Zed Books, s. 135–142.
- LEFEBVRE, H. (1991): *The Production of Space*. Malden, MA a Oxford: Blackwell.
- LEY, D. (1974): *The Black Inner City as Frontier Outpost: Images and Behavior of a Philadelphia Neighbourhood*. Washington, DC: Association of American Geographers Monograph Series No. 7.
- LEY, D. (2009): Behavioural geography. In Gregory, D., Johnston, R., J., Gregory, D., Pratt, G., Watts, M. a S. Whatmore (eds.) (2009): *The Dictionary Of Human Geography*. 5. vydání. Chichester: Wiley-Blackwell, s. 44–45.

- LIPPNER, R a WERLEN, B. (2009): Structuration theory. In Kitchin, R. a N. Thrift (ed.): *International Encyclopedia of Human Geography*, Elsevier, Vol. 11, s. 39–49.
- LIVINGSTONE, D. N. (1992): *The Geographical Tradition: Episodes in the History of a Contested Enterprise*. Oxford: Blackwell.
- LORIMER, J. (2009): Posthumanism/Posthumanistic geographies. In Kitchin, R. a N. Thrift (ed.): *International Encyclopedia of Human Geography*, Elsevier, Vol. 8, s. 344–354.
- LUKE, T. W. (2008): Postmodern geopolitics: The case of the 9.11 terrorist attacks. In Agnew, J., Mitchel, K. a Toal, G. (ed.) *A Companion to Political Geography*. Malden, MA a Oxford, UK: Blackwell, s. 219–235.
- LYNCH, K. (1960): *The Image of the City*. Cambridge, MA: MIT Press.
- MACKENZIE, S., ROSE, D. (1983): Industrial Change, the Domestic Economy and Home Life. In Anderson, J., Duncan, S., Hudson, R. (eds.) *Redundant Spaces? Studies in Industrial Decline and Social Change*. London: Academic Press, s. 155–199.
- MADDRELL, A. (2009): History of geography. In Kitchin, R. a N. Thrift (ed.): *International Encyclopedia of Human Geography*, Elsevier, Vol. 4, s. 415–428.
- MAHTANI, M. (2011): Gillian Rose. In Hubbard, P. a Kitchin, R. (ed.): *Key Thinkers on Space and Place*. 2. vydání. London: Sage, s. 329–336.
- MALCZEWSKI, J. (2009): Central Place Theory. In Kitchin, R. a N. Thrift (ed.): *International Encyclopedia of Human Geography*, Elsevier, Vol. 2, s. 26–30.
- MARTÍNEK, J. (2008): *Geografové v českých zemích 1800–1945 (biografický slovník)*. Praha: Historický ústav.
- MASSEY, D. (1973): Towards a critique of industrial location theory. *Antipode*, vol. 5(1), s. 33–39.
- MASSEY, D. (1995): *Spatial Divisions of Labour: Social Structures and the Geography of Production*. 2. vydání. Basingstoke: Macmillan.
- MASSEY, D. (2005): *For Space*. London: Sage.
- McDOWELL, L. (1984): Towards an understanding of the gender division of urban space. *Environment and Planning D: Society and Space*, Vol. 1, s. 59–72.
- McDOWELL, L. (1997): *Capital Culture. Gender at Work in the City*. Oxford: Blackwell.
- McDOWELL, L. a MASSEY, D. (1984): A woman`s place? In Massey, D. a Allen, J. (ed.): *Geography Matters!* Cambridge: Cambridge University Press, s. 128–147.
- McDOWELL, L. a PEAKE, L. (1990): Women in British geography revisited: or the same old story. *Journal of Geography in Higher Education*, Vol. 14(1), s. 19–30.
- MERCIER, G. (2009): Vidal de la Blache, P. In Kitchin, R. a N. Thrift (ed.): *International Encyclopedia of Human Geography*, Elsevier, Vol. 12, s. 147–150.
- MINCA, C. (2008): Postmodern Geographies: Edward Soja. In Hubbard, P., Kitchin, R. a Valentine, G. (ed.): *Key Texts in Human Geography*. London: Sage, s. 135–143.
- MINCA, C. (2009): Postmodernism/Postmodern Geography. In Kitchin, R. a N. Thrift (ed.): *International Encyclopedia of Human Geography*, Elsevier, Vol. 8, s. 363–372.

- MITCHELL, D. (2000): *Cultural Geography. A Critical Introduction*. Malden, MA: Blackwell.
- MOMSEN, J. H. a TOWNSEND, J. (1987): *Women and Gender in the Third World*. Albany, NY: State University of New York Press.
- MONK, J. (2004): Women, gender, and the histories of American geography. *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 94(1), s. 1–22.
- MPSV: Podíl nezaměstnaných osob od roku 2005. Integrovaný portál MPSV, Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí ČR. Dostupné z https://portal.mpsv.cz/sz/stat/nz/casove_rady
- MULÍČEK, O. (2008): Geografie sídel. In Toušek, V., Kunc, J. a Vystoupil J. (ed.): *Ekonomická a sociální geografie*. Plzeň: Aleš Čeněk, s. 97–130.
- MULÍČEK, O., OSMAN, R. a D. SEIDENGLANZ (2013): Imaginace a reprezentace prostoru v každodenní zkušenosti. *Sociologický časopis*, Vol. 49(5), s. 781–810.
- MURDOCH, J. (2006): *Poststructuralist Geography. A Guide to Relational Space*. London: Sage.
- Ó TUATHAIL, G. (1996): *Critical Geopolitics: The Politics of Writing Global Space*. London: Routledge.
- Ó TUATHAIL, G. a DALBY, S. (1998): Introduction: Rethinking geopolitics. Towards a critical geopolitics. In Ó Tuathail, G. a Dalby, S. (ed.): *Rethinking Geopolitics*. London: Routledge, s. 1–15.
- OVERMAN, H. G. (2009): Regional Science. In Kitchin, R. a N. Thrift (ed.): *International Encyclopedia of Human Geography*, Elsevier, Vol. 9, s. 279–285.
- PAINTER, J. a JEFFREY, A. (2009): *Political Geography*. 2. vydání. London: Sage.
- PARUSNIKOVÁ, Z. (2000): Biomoc a kult zdraví. *Sociologický časopis*, vol. 36(2), s. 131–142.
- PAULOV, J. (2012): Základné paradigmy v rozvoji geografie ako vedy: pokus o stručnú identifikáciu. *Geografický časopis*, vol. 64(2), s. 111–120.
- PEET, R. (1975): For Kropotkin. *Antipode*, vol. 7, s. 42–43.
- PEET, R. (1977a): *Radical Geography: Alternative Viewpoints on Contemporary Social Issues*. Chicago: Maaroufa Press.
- PEET, R. (1977b): The development of radical geography in the United States. *Progress in Human Geography*, 1, s. 240–263.
- PEET, R. (1985): The social origins of environmental determinism. *Annals of the Association of American Geographers*, 75, s. 309–333.
- PEET, R. (1998): *Modern Geographical Thought*. Oxford: Blackwell.
- PEET, R. (2009): Radical geography. In Kitchin, R. a N. Thrift (ed.): *International Encyclopedia of Human Geography*, Elsevier, Vol. 9, s. 73–82.
- PEET, R., THRIFT, N. (eds.) (1989): *New Models in Geography*. Volume I. London: Unwin Hyman.
- PHILLIPS, M. (2005): Philosophical arguments in human geography. In Phillips, M. (ed.): *Contested Worlds. An Introduction to Human Geography*. Adlershot: Ashgate, s. 13–86.

- PHILLIPS, M. (2008): Uneven development (1984): Neil Smith. In Hubbard, P., Kitchin, R. a Valentine, G. (ed.): *Key Texts in Human Geography*. London: Sage, s. 71–81.
- PHILO, C. (2009): Cultural turn. In Kitchin, R. a N. Thrift (ed.): *International Encyclopedia of Human Geography*, Elsevier, Vol. 1, s. 442–450.
- PHILO, C. (2011): Michel Foucault. In Hubbard, P. a Kitchin, R. (ed.) *Key Thinkers on Space and Place*. London: Sage, s. 162–170.
- PHILO, C. a WILBERT, C. (2000): *Animal Spaces, Beastly Spaces: New Geographies of Human Animal Relations*. London: Routledge.
- PHILPOTT, T. L. (1991): The slum and the ghetto. Belmont, CA: Wadsworth.
- PRATT, G. (2000): Poststrukturalismus. In Johnston, R. J., Gregory, D., Pratt, G., Watts, M. (eds.) *The Dictionary of Human Geography*. 4. vydání. Oxford : Blackwell.
- PRATT, G. (2009): Patriarchy. In Gregory, D., Johnston, R. J., Pratt, G., Watts, M. a Whatmore, S. (ed.) *The Dictionary of Human Geography*. 5. vydání. Chichester: Wiley-Blackwell, s. 522.
- PRATT, A. C. (2009): Critical realism/critical realist geographies. In Kitchin, R. a N. Thrift (ed.): *International Encyclopedia of Human Geography*, Elsevier, Vol. 2, s. 379–384.
- PRICE, L. (2009): Historical geographies of gender. In Kitchin, R. a N. Thrift (ed.): *International Encyclopedia of Human Geography*, Elsevier, Vol. 4, s. 328–333.
- RELPH, E. (1976): *Place and Placelessness*. London: Pion.
- ROBBINS, P. (2012): *Political Ecology: A Critical Introduction*. 2. vydání. Chichester, Sussex: John Wiley.
- ROSE, G. (1993): *Feminism and Geography. The Limits of Geographical Knowledge*. Cambridge: Polity.
- ROSE, G. (1995): Tradition and paternity: same difference? *Transactions of the Institute of British Geographers*, vol. 20, s. 414–416.
- ROUTLEDGE, P. (2000): Geopoetics of resistance: India's Baliapal movement. *Alternatives: Global, Local, Political*. Vol. 25, s. 375–389.
- ROUTLEDGE, P. (2003): Voices of the dammed: discursive resistance amidst erasure in the Narmada Valley, India. *Political Geography*. No. 22 (3), s. 243–270.
- ROUTLEDGE, P. (2008): Anti-geopolitics. In Agnew, J., Mitchell, K. a Toal, G. (ed.) *A Companion to Political Geography*. Malden, MA a Oxford, UK: Blackwell, s. 236–248.
- ROWLES, G. (1980): *Prisoners of Space? Exploring the Geographical Experiences of Older People*. Boulder, Colorado: Westview Press.
- ŘEPA, M. (2001): *Moravané nebo Češi? Vývoj českého národního vědomí na Moravě v 19. století*. Brno: Doplněk.
- ŘEPA, M. (2014): *Moravané, Němci, Rakušané. Vlasti moravských Němců v 19. století*. Praha: Historický ústav AV ČR.
- SAYER, A. (1984): *Method in Social Science: A Realist Approach*. London: Hutchinson.
- SAYER, A. (2006): Realism as a Basis for Knowing the World. In Aitken, S., Valentine, G. (eds.) *Approaches to Human Geography*. London : Sage, s. 98–106.

- SEAGER, J. (2009): *The Atlas of Women in the World*. 4. vydání. London: Earthscan.
- SEAMON, D. a SOWERS, J. (2009): Existentialism/Existential geography. In Kitchin, R. a N. Thrift (ed.): *International Encyclopedia of Human Geography*, Elsevier, Vol. 3, s. 666–671.
- SEMPLÉ, E. (1911): *Influences of Geographic Environment*. [online.] Dostupné z <http://www.colorado.edu/geography/giw/seemple-ec/seemple-ec.html>
- SHIELDS, R. (2011): Henri Lefebvre. In Hubbard, P. a R. Kitchin (ed.): *Key Thinkers on Space and Place*. 2. vydání. Los Angeles a London: Sage, s. 279–285.
- SIBLEY, D. (2009): Chicago School. In Kitchin, R. a N. Thrift (ed.): *International Encyclopedia of Human Geography*, Elsevier, Vol. 3, s. 40–44.
- SIWEK, T. (2010): Současná geografie očima českých geografů. *Geografie*, vol. 115(4), s. 361–376.
- SLATER, D. (1977): The poverty of modern geographical inquiry. In Peet, R. (ed.) *Radical Geography: Alternative Viewpoints on Contemporary Social Issues*. Chicago: Maaroufa Press. s. 40–57.
- SMITH, N. (2008): *Uneven Development: Nature, Capital, and the Production of Space*. 3. vydání. Athens, Georgia: The University of Georgia Press.
- SMITH, J. M. (2009): Humanism/Humanistic geography. In Kitchin, R. a N. Thrift (ed.): *International Encyclopedia of Human Geography*, Elsevier, vol. 5, s. 239–250.
- SOJA, E. (1989): *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*. London: Verso.
- SOJA, E. (1996): *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*. Oxford: Blackwell.
- SPRINGER, S. (2013): Anarchism and geography: a brief genealogy of anarchist geographies. *Geography Compass*, vol. 7(1), s. 46–60.
- SÝKORA, L. (2008): Idiografická nebo nomotetická koncepce v geografii: kontraproduktivní spor o povahu a podstatu poznání. *Geografický časopis*, ročník 60, č. 3, s. 299–315.
- ŠKROTTOVÁ, J. (2009): Rozdíly mezi muži a ženami v regionálním pohledu. [Diplomová práce] Brno: Přírodovědecká fakulta Masarykovy univerzity.
- THE WORLD BANK: GNI per capita, PPP (Current international \$). The World Bank Databank. Dostupné z <http://data.worldbank.org/indicator/NY.GNP.PCAP.PP.CD/countries?display=default>
- TAYLOR, P. J. (1991): Political geography within world-systems analysis. *Review*, vol. 14(3), s. 387–402.
- TAYLOR, P. J. a C. FLINT (2000): *Political Geography: World-Economy, Nation-State and Locality*. 4. vydání. Harlow: Prentice Hall.
- THRIFT, N. (1996): *Spatial Formations*. London: Sage.
- THRIFT, N. (2009): Space: The fundamental staff of geography. In Clifford, N. J., Holloway, S. L., Rice, S. P. a Valentine, G. (ed.): *Key Concepts in Geography*. 2. vydání. London: Sage, s. 85–96.
- TOMANEY, J. (2009): Region. In Kitchin, R. a N. Thrift (ed.): *International Encyclopedia of Human Geography*, Elsevier, Vol. 9, s. 136–150.

- TRÁVNÍČEK, D. (1984): *Historická geografie I. Od nejstarších dob do konce 16. století*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- TRÁVNÍČEK, D. (1986): *Dějiny geografie mezi oběma světovými válkami*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- TUAN, Y.-F. (1976): Humanistic Geography. *Annals of the Association of American Geographers*, 66, s. 266–76.
- TUAN, Y.-F. (1977): *Space and Place. The Perspective of Experience*. 6. vydání (2008). Minneapolis: University of Minnesota Press.
- TUAN, Y.-F. (1989): *Morality and Imagination: Paradoxes of Progress*. Madison, WI: University of Wisconsin Press.
- TUAN, Y.-F. (1999): *Who Am I? An Autobiography of Emotion, Mind and Spirit*. Madison, WI: University of Wisconsin Press.
- TUAN, Y.-F. (2008): *Human Goodness*. Madison, WI: University of Wisconsin Press.
- TURBEVILLE, D. E. (1994): Yearbook of the Association of Pacific Coast Geographers. Vol. 56 (1994). Corvallis, Oregon: Oregon State University Press.
- VALENTINE, G. (1989): The geography of women's fear. *Area*, Vol. 21, s. 385–390.
- WARF, B. (2007): Structuration Theory. In *Encyclopedia of Human Geography*. London: Sage. [on line]. Dostupné na: http://sage-ereference.com/humangeography/Article_n284.html.
- WATTS, M. (1983): *Silent Violence: Food, Famine and Peasantry in Northern Nigeria*. Berkeley, CA: University of California Press.
- WHATMORE, S. (2002): *Hybrid Geographies: Natures, Cultures, Spaces*. London: Sage.
- WHO: Global Health Observatory Data Repository. Life Expectancy Data by Country. World Health Organization (WHO), Dostupné z <http://apps.who.int/gho/data/node.main.688?lang=en>
- WILLIAMS, M. (2009): Sauer, Carl (1889–1975). In Kitchin, R. a N. Thrift (ed.): *International Encyclopedia of Human Geography*, Elsevier, Vol. 10, s. 15–19.
- WINLOW, H. (2009): Darwinism (and social Darwinism). In Kitchin, R. a N. Thrift (ed.): *International Encyclopedia of Human Geography*, Elsevier, Vol. 3, s. 4–11.
- Women and Geography Study Group of the Institute of British Geographers (1984): *Geography and Gender: An Introduction to Feminist Geography*. London: Hutchinson.
- WOOD, D. M. (2007): Beyond the panopticon? Foucault and surveillance studies. In Crampton, J. a Elden, S. (ed.): *Space, Knowledge and Power. Foucault and Geography*. Adlershot: Ashgate, s. 245–263.
- WOODWARD, K. a JONES, J. P. III (2008): The condition of postmodernity: David Harvey. In Hubbard, P., Kitchin, R. a Valentine, G. (ed.): *Key Texts in Human Geography*. London: Sage, s. 125–134.
- WYLIE, J., W. (2006): Poststructuralist Theories, Critical Methods and Experimentation. In Aitken, S., Valentine, G. (ed.) *Approaches to Human Geography*. London: Sage, s. 298–310.
- ZELINSKI, W. (1973): The strange case of the missing female geographer. *Professional Geographer*, vol. 25(2), s. 101–105.

Summary

Geographic Thought: Introduction to Theoretical Approaches

The book charts evolution of modern geographical thinking. It outlines the evolution of geographic thought as a contested “story”, but avoids temptation to look for any single explanation of such a narrative. Instead, a contextual approach is preferred. Omitting two millennia of pre-modern geography, the story charted in the book begins with the rise of the early modern scientific tradition in the 19th century and continues through institutionalization of academic discipline in the late 19th century. Traditions of environmental determinism, scientific racism, anarchist geography, social ecology and regional concept, or chorology, are outlined as influential theoretical approaches of the early modern geography.

Most attention, however, is paid to developments in the last 60 years, beginning with quantitative revolution. Quantitative revolution is explained as primarily theoretical revolution which brought profound change in understanding the nature of geographical phenomena. Critical discussion of the legacy of spatial science is followed by an outline of post-positivistic approaches of behavioural, humanistic, radical/Marxist and feminist geographies. The discussion of each of these approaches begins with their particular critique of positivistic spatial science and continues with introduction of their main objectives, ontologies, epistemologies and ideologies. Last two chapters provide introduction to postmodern and poststructuralist philosophies and geographies. In the discussion of each theoretical approach its main differences from other (and older) approaches are explained, as well as its grounding philosophy or philosophies, the social, political, institutional and geographical context of its development, and some of its major theories.

The book does not describe the history of geography but is concerned primarily with the evolution of theoretical ideas. However, since all knowledge is embedded, some major figures, key publications and influential schools of thought could not have been excluded from the description. Among themes connecting through most of the chapters is the relative emphasis put by individual approaches on either nomothetic or idiographic understanding of the nature of geographic phenomena. Another common theme is the understanding of theory as either a value neutral or ideological, and as either singular (seeking a grand truth) or plural. The discussion is limited only to theoretical approaches of mainstream geographical thinking. Since the middle part of the 20th century the mainstream has been constituted by the Anglo-American geography. The influence of mainstream theoretical approaches on developments of the Czech geography is briefly discussed from a standpoint of a participating practitioner.

While acknowledging that discussion of geographic thought cannot reach any conclusion, the book ends with an optimistic view of contemporary geography as a vibrant and extremely diverse discipline. Plurality of theoretical approaches informs the core of the discipline, providing informed users with powerful tools for their research and action. These tools can be applied creatively in establishing theoretical openings of new spaces and new and more just social worlds.

Contents

- 1 Introduction: Geography and Theory
- 2 Beginnings of Modern Geography
- 3 Building the Foundations: Geography as an Academic Discipline
- 4 Main Concept: the Region
- 5 Spatial Science
- 6 Humanistic Geography
- 7 Radical Geography
- 8 Feminist Geography
- 9 Postmodern Geography
- 10 Poststructuralist Geography

Jmenný rejstřík

A

Ackerman, Edward 44–45

B

Barthes, Roland 18, 106, 120, 125

Baudrillard, Jean 106, 111, 120

Bauman, Zygmunt 115–116

Benko, Georges 105, 116, 141

Bentham, Jeremy 129

Berry, Brian 48, 57, 88, 142

Bhaskar, Roy 124

Billings, Marland 44

Birdová, Isabella 96

Blaikie, Piers 86–87

Bond, James 115

Bourdieu, Pierre 123–124

Bowman, Isaiah 43

Breitbartová, Myna 75

Bunge, William W. 19, 46–48, 50, 56, 72

Burgess, Ernest 39, 41

Buttimerová, Anne 64, 68, 95

C

Camus, Albert 67

Castells, Manuel 137

Certeau, Michel de 122

Clarke, Samuel 107, 116, 136

Comte, August 51

Cook, James 22–23

D

Darwin, Charles 27–28, 31, 33, 39

Davis, Mike 35, 108

Davis, William Morris 28–29, 35

Dear, Michael 106, 108, 115

Deleuze, Gilles 106, 120

Derrida, Jacques 18, 106, 111, 120, 127–128

Descartes, René 136

Dodds, Klaus 115

Doel, Marcus 116, 140

Domoshová, Mona 95–96

Drbohlav, Dušan 61

Duncan, James 64

Durkheim, Émile 37

E

Einstein, Albert 14, 136

Entriikin, Nicholas 27–28, 39, 63–64, 123

Eratosthenés 13

Escobar, Arturo 134

F

Foordová, Jo 93

Forster, Georg 23

Foucault, Michel 18, 106, 111, 120, 129–132

Frank, Andre Gunder 80, 123

G

Garrison, William Louis 48

Gibson-Graham, J. K. 100–101, 103, 144

Gibsonová, Katherine 100

Giddens, Anthony 122–123

Golledge, Reginald 48, 61

Gould, Peter 43, 48, 61

Graham, Stephen 65, 67, 100–101, 103,
130, 144

Grahamová, Julie 100

Gregory, Derek 10, 83, 113, 115, 117, 123

Gregsonová, Nicky 93

Guattari, Félix 106

H

Hägerstrand, Torsten 49–50, 56, 60–61,
88, 123

Haggett, Peter 45–46, 48, 88

HAMPL, Martin 19, 26, 50, 125, 143

Hansonová, Susan 94

Harawayová, Donna 103
Hardingová, Sandra 102–103
Hartshorne, Richard 14–15, 19, 36, 40,
45–46, 142
Harvey, David 46, 52–53, 56, 71, 74–77,
80–83, 85–86, 88–90, 100, 112–113, 115,
117, 121, 135–136, 138, 142
Haushofer, Karl Ernst 43, 132–133
Heidegger, Martin 67–68
Herbertson, Andrew John 40
Hérodotos, z Halikarnássu 13
Hettner, Alfred 41
Humboldt, Alexander von 13, 15, 23
Huntington, Ellsworth 29–30, 36
Huntington, Samuel 114–115
Husserl, Edmund 68

CH

Chorley, Richard J. 46, 48
Christaller, Walter 48–49

I

Isard, Walter 49

J

Jameson, Fredric 106, 108
Jaspers, Karl 67
Johnston, Ron 14, 28, 37, 128

K

Kant, Immanuel 13, 19, 120
King, Martin Luther 53
Kingsleyová, Mary 96
Korčák, Jaromír 50
Kropotkin, Petr 32–33, 35, 40, 75
Kuhn, Thomas 14, 44, 106

L

Lacan, Jacques 106
Lamarck, Jean-Baptiste 27, 31
Lefebvre, Henri 83–85, 106

Leibniz, Gottfried 136
Lévi-Strauss, Claude 121, 125
Ley, David 61–62, 64–65, 67, 97
Livingstone, David 14–15, 19, 21–23,
27–28, 30
Löscher, August 49
Lynch, Kevin 61
Lyotard, Jean-Francois 106, 109, 120

M

Mackinder, Halford John 43, 114–115,
132–133
Mahan, Alfred Thayer 114
Martonne, Emmanuel de 37
Marx, Karl 17–18, 60, 69, 75–80, 82–83,
86–94, 97, 100–102, 105–106, 109–113,
116, 119, 121–122, 125, 128, 138, 141–
142, 144
Massey, Doreen 74, 77, 80, 82–83, 89, 95,
98, 137–138, 140
McDowellová, Linda 98
Merleau-Ponty, Maurice 67
Mies van der Rohe, Ludwig, 107
Minca, Claudio 108–109, 112, 115
Mirandola, Pico della 63
Momsenová, Janet 96
Montesquieu 29
Morrill, Richard 48, 50, 72
Murdoch, Jonathan 121, 126, 137, 139–140

N

Newton, Isaac 59, 136
Nietzsche, Friedrich Wilhelm 67
Nixon, Richard 53
Nystuen, John 48

O

Olsson, Gunnar 117
Ó Tuathail, Gearóid (Toal Gerard) 43, 115,
133

P

Palacký, Jan Křtitel 26
Park, Robert 39, 85–86, 108
Patočka, Jan 68
Paulov, Ján 14
Peet, Richard 10, 33, 72–75, 77, 89
Petrarca, Francesco 63
Popper, Karl 52
Prattová, Geraldine 93–94, 124–125
Prebisch, Raúl 79
Pred, Allan 62, 117, 123

R

Ratzel, Friedrich 28–29, 31, 33, 35–37, 43,
114–115, 132
Reclus, Elisée 25, 32–33, 35, 75
Relph, Edward 64–65, 68
Ricardo, David 79
Ritter, Carl 22–27, 32, 35–36, 40
Robbins, Paul 88
Roseová, Gillian 95, 99, 101–102
Rostow, Walt W. 79
Routledge, Paul 85, 133
Rowles, Graham 65, 67

S

Samuels, Marwyn 64–65
Sartre, Jean-Paul 67
Sauer, Carl Otwin 36–38, 40–41, 121
Saussure, Ferdinand de 121
Sayer, Andrew 124–125
Schaefer, Fred 19, 46, 52
Scott, Allan 108
Seagerová, Joni 96
Seamon, David 64–66, 68
Sempleová, Ellen 29–30, 36–37, 95
Slater, David 74
Smith, Adam 79
Smith, Neil 77, 80–83, 85–86, 88–89, 117,
121
Smith, Phillip 121
Soja, Edward 83, 108, 115, 138, 140
Spencer, Herbert 27

T

Taylor, Griffith 30, 36
Taylor, Peter J. 80
Thrift, Nigel 10, 89, 95, 140, 144
Thünen, Heinrich Johann von 49, 76–77
Tobler, Waldo 48
Townsendová, Janet 96
Trávníček, Dušan 14, 21
Tuan, Yi-Fu 64–65, 68–69, 137

U

Ullman, Edward 45

V

Valentineová, Gill 10, 97, 128
Varenius, Bernhard 19, 40
Vidal de la Blache, Paul 36

W

Wallerstein, Immanuel 80
Watts, Michael 86–87
Weber, Alfred 49
Whatmore, Sarah 70, 140, 145
Wirth, Louis 39
Wolpert, Julian 61

Z

Zelinsky, Wilbur 94

Věcný rejstřík

A

absolutní prostor 83, 135–136, 138
abstrakce 124
actor–network theory 11, 145
Afrika 23–24, 134
akademická geopolitika 132
albertovská škola 50, 125
analytické výroky 51
anarchismus 31–33, 35, 75, 89, 144
angažovanost 73, 90, 92, 144–145
animal geographies 145
anšlus 40
Anthropogeographie 28–29
Antipode 73, 89, 98, 115
antropocén 11
archeologie 129, 139
Asby 50, 60
Asociace amerických geografů 29, 40, 46,
95
azimutální zobrazení 50

B

becoming 137–138
behaviorální geografie 10, 60–63
behaviorismus 61, 63
berkeleyská škola 37–39, 114
binární dvojice 20, 99–100, 127–128, 131,
137
biogeografie 23, 145
biomoc 131
biopolitika 130–131, 139
bioregionalismus 31
biotická úroveň 39
Boží prozřetelnost 23
boží trik 59
bratrský patriarchát 93
Brettonwoodský měnový systém 53
bytí někde 68

C

central business district 39
Centrum pro geografickou analýzu 57
CIA (Central Intelligence Agency) 43
Civilizace a klima 30
Clarens 32
competence 84
cosmopolis 108
Creutzfeldt–Jakobova nemoc 145
cultural turn 114

Č

časoprostorová komprese 113
Člověk a země 32

D

Dasein 68
debata o patriarchátu 93
deduktivní postup 48
dekolonizace 43
dekonstrukce 20, 99–101, 114, 127–129,
133, 139
demografický kolaps 38
demografický přechod 21
demografie 48, 61
dependency theories 79
dependentisté 79–82
Detroit 72–73
Dějiny sexuality 131
difúze inovace 50
disciplína 9, 25, 35, 72, 89–90, 112, 130,
145
diskurz 90, 99, 114, 130–135, 139
diskurz geopolitiky 132, 134
diskurzivní vytváření 134
diskurz rozvoje 134
diverse economies 100–101
divočina 86
Dohlížet a trestat 129

domov 63, 68, 99
dron 130
druhá příroda 85
druhý prostor 138
dualita struktury 122

E

ekologie města 40
ekonomická geografie 49, 50, 86, 96, 98
elektronické dohlížecí systémy 130
emoce 59, 63–64, 69, 91, 93, 96, 99, 101, 145
empirismus 16, 124
environmental hazards 62, 86
environmentální rizika 62, 86–87
environmentální krize 86
epistemologie 11, 101–103, 120, 132, 143, 144
epoché 68
Erdkunde 23
eroze 29, 87
esence 91, 102, 109–111, 120
esencialismus 93, 110, 113, 115
etické otázky 55, 90
etika výzkumu 139
etnografické metody 67
evoluční teorie 26, 39–40, 44
existencialismus 60, 67–69, 92, 101
exopolis 108
expediční hnutí 72–73
explanační funkce 18
Explanation in Geography 46, 52, 56, 89

F

falzifikace 17–18, 45, 52, 66
fantazie 65, 84
feminismus 17, 91–94, 101, 104, 143
feministická geografie 91–92, 94, 97–99, 103–104, 106, 128
feministická teorie 92
fenomenologická redukce 68
fenomenologie 60, 67–69, 75, 119, 123
fetišizace prostoru 55
feudalismus 78

flexcity 108
flexibilní akumulace 105, 112–113
fordismus 112
For Space 137, 140
francouzská geografická škola 36

G

gang 67
gender 93–94, 100, 104, 115
Gender, Place and Culture 93–94, 100, 104, 115
genderové role 93, 96
genealogie 129, 139
genre de vie 36–38
geografické informační systémy 13, 22, 57
geografický posibilismus 37
Geografický přehled Francie 37
geografie času 50, 56, 61–62, 123, 135
geografie diference 94, 99–100, 113
geografie postmodernismu 106, 113, 115
geografie strachu 94, 97
geografie žen 94, 96–99
geographia generalis 19
geographia specialis 19
Geographical Analysis 57
geomorfologie 29, 43
Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin 23
ghetto 50, 72–73, 76–77
globální družicové polohovací systémy 22
globální význam místa 137
governmentalita 130, 139
graffiti 67, 85, 107
gramatika 121–122
gravitační model 50, 59
Grossraum 28

H

habitat 39
habitus 123
Harvardova univerzita 44, 57
hippie 53
historický materialismus 78

hladomor 87
homo economicus 55, 91
hotel Bonaventure 108–109
hrubý domácí produkt 79
humanismus 60, 63, 66, 69, 92
humanistická geografie 56, 60, 63–64,
68–69, 71, 101, 121, 135
humánní ekologie 39
Husa na provázku 108
hybridní geografie 11, 145

CH

chicagská škola 38–40
chorologie 40–41, 44, 117, 143, 145
chóros 40

I

idealismus 124
idiografické 19–20, 41, 46, 52, 56, 60, 116
impakt faktor 89
imperialismus 77, 79
induktivní metoda 24
industrializace 21, 46, 79, 96
informační společnost 105, 137
internalistické 14
interpretativní výzkum 67
intuitivní pozorování 38
invaze a sukcese 39
izotropní povrch 54

J

jednání 30, 68, 72, 120–126, 141
jádro 32, 45, 63, 79–80, 127, 136

K

kadeti prostoru 48–50, 57, 72
kapitalismus 78, 80, 82–83, 97, 100–101,
105
kapitalocentrismus 100
kartografie 22, 50, 84
katedry geografie 26, 53, 95, 133–135

každodennost 59, 63, 66–67, 69, 83,
122–123, 125, 138
klasifikace 23, 46
kolonialismus 38, 79–80, 86
komplexní věda 26
komunismus 78
koncipovaný prostor 84–85
Konec kapitalismu (jak jsme ho
znali) 100
Königsberg 13
kontext 15, 107, 110–111, 115, 119, 134–
135, 139
kontextuální 14, 134, 142
kontinentální filozofie 18, 120
Kosmos 23
krajina 29, 30, 36, 38, 64, 81, 85–86
kreativita 55, 59, 73, 91, 122, 123–124, 138
kriminalita 39, 53, 67, 97
kritická geografie 89
kritická geopolitika 114–115, 128, 133
kritická sociální teorie 18
kritický realismus 124–125
krize modernity 115
kulturní geografie 37–38, 69, 114, 121
kulturní krajina 37–38
kulturní obrat 99, 114
kvalitativní metody 66, 105
kvantifikace 23, 47, 59
kvantitativní geografie 46, 54, 74–75
kvantitativní metody 66
kvantitativní revoluce 14, 41, 44–48, 50,
54, 90, 116–117, 141

L

Latinská Amerika 15, 23, 79, 134
lebensraum 28
legibility 127
Lesná 107
Le Tableau de la géographie de la France
37
Lexis-Beckerův diagram 61
lifeworld 63, 65–66
lived 84
location 49, 64, 102
Location and Space-economy 49

logický pozitivismus 51
Lokalizace a prostorová ekonomika 49
lokalizační teorie 49–50, 71, 74, 75
losangeleská škola 108
lundská škola 50
Lundská univerzita 49

M

magická transformace 38
marginalita 87
marxismus 17, 75–76, 78–79, 86–92, 97,
109, 111–112, 125
marxistická geografie 76, 89, 101, 121, 142
materialistický determinismus 78
mentální mapy 61
metanarativní příběh 109, 114
metanarratives 109
metodika 55
metodologická past 74
metodologie 38, 46, 55, 60, 66, 101, 116
migrace 50, 59, 63
míra nezaměstnanosti 92
model cyklického vývoje krajiny 29
model izolovaného státu 49
model jádro-periférie 80
model lokalizace průmyslu 49
model nedokonalé konkurence 49
modely 47–50, 54, 132
modernita 21, 22, 25, 83, 109–110, 115–116
modernizační teorie 79
moderní architektura 107
moderní geopolitická tradice 114
more-than-human geographies 70, 145
Morfolgie krajiny 37
mýtus 121, 125

N

náboženství 22, 30, 51–52, 78, 109
nadakumulace kapitálu 82
nadhodnota 87
naděje dožití 79
národní park 85–86
navigační tradice 21–22
navigační věda 22

náhodná proměnná 60
násilné hierarchie 128
neoklasická ekonomie 74, 79, 82
neolamarckismus 27
neomarxistické přístupy 80
neomarxistické teorie regionálního roz-
voje 17
neplacená práce 98
nezúčastněné pozorování 59, 61, 66, 103,
114
nodální region 45
nomotetické 19–20, 22, 40–41, 44–47, 52,
56, 60, 116, 145
normální věda 14, 44
nová regionální geografie 69, 114, 117,
123
Nová univerzální geografie 32

O

obecná geografie 22, 40
objektivismus 123
objektivita 22, 35, 54, 64, 66, 69, 74,
102–103
objevitelská tradice 21–23, 25, 27
obrat k textuální 139
oběh kapitálu 81, 113
oběti trestných činů 92
odlidsťtění 54, 59–60, 71
O důstojnosti člověka 63
O gramatologii 127
okularocentrismus 66
opakovaná pozorování 45, 51
opakovatelnost 19, 45–47,
O původu druhů 27
orální historie 66
order 84
osa zla 114
osvícenství 21, 22, 29, 51, 99, 101
otcovský patriarchát 93
otevírání 100, 144
otrokářství 78

P

- pan-optikon 129–130
paradigma 14, 29, 36, 75, 80
Pařížská komuna 32
patriarchát 93–94, 98
pays 36
Pennsylvánská univerzita 49
percepce 61, 91, 97
performance 84
performativita 132–134, 139
periférie 79–80, 127–128
periferní region 40
Philadelphia 48, 67
pobyt 32, 68
podíl nezaměstnaných 79
Podmínka postmodernity 112–113, 115
podstata 19, 59, 63, 66, 68, 110–111, 119–120
podvýživa 87
pohled odněkud 59, 102
pohled odnikud 59, 90, 92, 114
Pole, továrny a dílny zítřka 33
politicko-ekonomické přístupy 89
politická geografie 15, 28, 80, 114, 131
politická ekologie 85–88
politická ekonomie 79
politický aktivismus 72
politika lokace 102
Politische Geographie 28
populární geopolitika 115, 132
Poruba 107
post-fordismus 112
post-humanismus 10, 69
post-strukturalismus 18, 20, 99, 119–120, 125–128, 135, 138–139, 142, 144
postkolonialismus 99
postmetropolis 108
Postmodern Geographies 112, 115
postmoderní architektura 107–108
postmoderní geografie 105–108, 113–117
postmoderní obrat 14, 105–106, 141
postmoderní umění 106–107
postmodernita 115–116, 142
postpozitivistické přístupy 18, 52, 57, 69, 106, 125, 143
Povaha geografie 40, 44, 46
Povaha ras 30
pozitivismus 9, 17, 18, 51–52, 54, 66, 75, 76, 92, 109
pozitivní věda 51
pozorování 13, 19, 21–24, 38, 41, 45, 51–52, 59, 61, 66–67, 103, 105, 114
praktická geopolitika 132
pravidlo velikostního pořadí měst 19
pravidla 122–124
právo na město 83
Principy humánní geografie 37
production of space 83–85, 90, 137
produktivní činnosti 98
Professional Geographer 94
progressivní význam místa 137
prostor míst 137
prostorová oprava 82
prostorová věda 9, 17, 19, 43, 46, 48, 52, 54, 56–57, 59, 63, 66, 71, 74–75, 90, 94, 105, 107, 121, 138, 142, 144–145
prostorové postupy 84–85
prostorové struktury 39, 47, 46, 49, 55, 57, 74, 76–77, 88, 108, 123
prostorové dělby práce 17, 82, 88
prostorový fetišismus 74
prostorový obrat 109, 111
prostor toků 137
průměrná mzda 91–92
první prostor 138
první příroda 85–86
přechodná zóna 39
přirozený svět 63, 65, 67–68
přirozené regiony 40
přirozený výběr 27
přírodní areál 39
přírodní rizika 62, 86
přírodní determinismus 18, 29–32, 35–37, 44, 119, 143
pull faktory 63
push faktory 63
půdní eroze 87

Q

queer teorie 100

R

racionalismus 21, 109
radikální geografie 14, 56, 71, 73, 75, 86,
89, 91, 97, 128
Reading 97
reflexivní behaviorální geografie 62
regionální geografie 19, 22, 24, 37, 40, 44,
46-47, 49, 56, 60, 66, 68, 117, 123, 145
regionální geografie plus 117, 123
regionální věda 49, 60
relační prostor 135, 137-139
relativismus 144
relativní prostor 135
reprezentace 22, 84, 106, 109, 111, 115,
120, 132, 137-138
reprezentace prostoru 84
reprezentační prostory 84-85
representational spaces 84-85
representations of space 84
reproduktivní činnosti 98
rezonovat 144
rozhněvaní mladí muži 11, 52, 54, 71, 73,
89
rozhovory 66-67
rozvoj 77, 79, 81-82, 86, 131, 134
rozvojová studia 134
různorodost 92, 99, 109, 113, 116, 127,
138, 142-143
různorodé ekonomiky 100-101

S

see-saw theory 81
segregace 40, 53, 56, 72, 73
sekularizace 21
semiperiférie 80
servisní disciplína 43, 57
silná objektivita 103
situated knowledge 54, 59, 94, 101-104,
138-139, 144
situované vědění 54, 59, 94, 101-104,
138-139, 144
sledování 130
socialistická feministická geografie 94,
97-99

socializace 93
Social Justice and the City 52, 77-78
social praxis 122
sociální darwinismus 27
sociální konstrukce 110-111, 115, 124
sociální relevance 56, 71-75, 144
Sociální spravedlnost a město 52, 56, 77
sociální teorie 18, 105, 112
Society for Human Exploration 56, 72
socio-prostorová dialektika 112
space cadets 48-49
Spatial Divisions of Labour 98
spatial fix 82
spatial practice 84-85
spatial turn 109, 111
Společnost pro lidská objevování 56, 72
standpoint theory 102
stará geografie 24
stádia růstu 79
stát 29, 31-33, 35, 43, 49, 75, 114, 131
struktura 39, 47-49, 55, 60, 74, 76-77, 95,
108, 115, 119-127, 129, 141
strukturalismus 17-18, 20, 60, 99, 119-
122, 125-128, 135, 138-139, 142, 144
struktura osídlení 48, 55
Struktura vědeckých revolucí 14
structure-agency debate 122
střediskovost 48
střelný prach 124
střet civilizací 114
studená válka 43
subjektivismus 123
sucho 62, 86-87
surveillance 130
Surveillance and Society 130
syntetické výroky 51
systemické vztahy 126

T

tekutá modernita 115
Teoretická geografie 48, 56, 59
teoretická geografie 46, 48, 50
teoretické přístupy 17, 19-20, 69, 92, 119,
125
teorie aktér-síť 11, 145

- teorie centrálních míst 17, 48–49, 85, 121
 teorie diskurzu 132
 teorie houpání 81
 teorie patriarchátu 93
 teorie praktikování 123
 teorie pravděpodobnosti 50
 teorie prostorových děleb práce 17, 82, 88
 teorie stanoviště 102
 teorie strukturace 122–123, 125
 teorie světových systémů 80
 teorie vzájemné pomoci 33
 teorie závislosti 79
 textual turn 139
 The Condition of Postmodernity 112–113, 115
 The Geographical Tradition 15
 The Growth of the City 39
 The Nature of Geography 15
 The Production of Space 77, 83
 The Rise of the Network Society 137
 thirdspace 138, 140
 time geography 50, 56, 61–62, 123, 135
 topofilie 65
 topofobie 65
 topografie 137
 topologie 137, 139
 třetí prostor 84–85, 138
 Třetí říše 29, 43
- U**
- underdevelopment 77, 79
 urbanizace 21, 46
 uvězněné město (carceral city) 108
 územní diferenciacie 40, 117
- V**
- verifikace 17, 19, 45, 51–52, 66
 vědecká revoluce 14, 106
 vědecký rasismus 30
 vědy elementární 25
 více než humánní geografie 11, 69, 145
 Vídeňská univerzita 15, 40, 51
 vídeňský kroužek 51
 vila Tugendhat 107
 violent hierarchies 128
 Vlivy geografického prostředí 29
 vnímaný prostor 84
 volební právo 91
 vulnerability 86
 Vysvětlení v geografii 52
 vytváření prostoru 83–85, 90, 137
 výjimečnost v geografii 46, 52
 výrobní síly 78, 82, 121
 výrobní vztahy 78, 84, 87, 98, 121
 výrobní způsob 78
 význam 20–21, 31, 36, 51, 56, 60, 63–64, 68, 77, 80–81, 83, 98, 107, 114, 116, 121, 123, 125–127, 132–133, 137, 139
 Vzájemná pomoc: faktor evoluce 33
 vztah k místu 64–66, 69
- W**
- Washingtonská univerzita 48, 50
 Wiener Kreis 51
 Women`s Liberation Movement 91
 world-systems theory 80
- Z**
- zakořeněnost 65
 zaměstnavatelé 92
 Zaostřeno na ženy a muže 91
 zapuštění kořenů 65
 základna a nadstavba 78
 záměr 63
 zdroje 122
 zkušenost 10, 15, 63–66, 68–69, 83, 93–94, 123
 zlatý standard 53
 zonální model 39
 způsobilost 84
 způsob života 36–37, 117
 zranitelnost 86
 zrovnoprávnění žen 91
 zúčastněné pozorování 66–67

Petr Daněk

Geografické myšlení: úvod do teoretických přístupů

Návrh obálky MgA. Jolana Folwarczná
Vydala Masarykova univerzita v roce 2013
1. vydání
Náklad 400 výtisků

Předtisková příprava, sazba a tisk: ASTRON studio CZ, a.s.,
Veselská 699, 199 00 Praha 9–Letňany

ISBN 978-80-210-6694-6

DOI: 10.5817/CZ.MUNI.M210-6694-2013

Masarykova univerzita Brno 2013

GEOGRAFICKÝ ÚSTAV
PŘÍRODOVĚDECKÁ FAKULTA MU

muni
PRESS

ISBN 978-80-210-6694-6

9 788021 066946